सौन्दर्यलहरीपरपर्यायम्

आनन्दलहरीस्तोत्रम्

श्रीशङ्कराचार्यविरचितम्

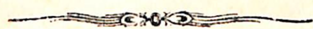
तत्र

श्रीरामकविविरचितं डिण्डिमभाष्यम्,

श्रीगोपालसुन्दरीटीका च ।

सौन्दर्यलहरीपरपर्यायम्

आनन्दलहरीस्तोत्रम्

श्रीशङ्कराचार्यविरचितम्

तत्र

श्रीरामकविविरचितं डिण्डिमभाष्यम्,

श्रीगोपालसुन्दरीटीका च ।

प्रकाशक :—
पं. श्री बाबूलाल द्विवेदी
श्रीपीताम्बरापीठम्
बनखण्डी, दतिया
(मध्यप्रदेश)

मुद्रक :—
लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी,
निर्णयसागर प्रेस, २६।२८ कोलभाट स्ट्रीट,
मुंबई नं. २

प्राक्कथनम्

अस्मिन् भारतवर्षे वैदिकसनातनकालादेव शक्तेरुपासना प्रचरति। अनेकेषु वैदिकसूक्तेषु शक्तितत्त्वस्य वर्णनमुपलभ्यते। शक्तिसाधनासाहित्यं निरन्तरं कालक्रमेणोपबृंहितमासीत्। बहुभिर्ऋषिभिर्मुनिभिराचार्यैश्चानेकैरुपयुक्ताभिः स्वग्रन्थरचनाभिः साधनाभिश्चातिनिशिताभिरेतद्विपुलीकृतं सुरक्षितं च।

'श्रीविद्या' 'कालीविद्या' चेति भेदाभ्यामियं साधनाद्वैविध्यं प्रतिपन्ना, तत्र श्रीविद्यायाः श्रेष्ठत्वमङ्गीकृत्य बहुभिर्महात्मभिः सैव प्राधान्येन प्रचारमानीता। प्रकृते च यस्य भूमिकायामिमाः पङ्क्तयो लिखिताः स सौन्दर्यलहरीनामग्रन्थः श्रीविद्यासाधनायां परमं प्रकर्षं प्राप्तः, अस्मिन् ग्रन्थे श्रीविद्यायाः सर्वाण्येव रहस्यानि समुद्भाव्य प्रदर्शितानि। औपनिषदसाहित्ये—त्रिपुरातापिनी, त्रिपुरोपनिषत् भावनोपनिषत् प्रभृतिषूपनिषत्सु यानि रहस्यानि निर्गमितानि तान्येतान्यत्र कवित्वशक्त्या ललितैः सरसैः पदैः प्रोद्भासितानि।

अस्यातिसुन्दरस्तोत्रस्य कर्ता भगवान् श्रीमदाद्यशङ्कराचार्य इति लोको मन्यते, अत्र केचिद्विसंवादिनोऽपि सन्ति। तद्यथा सौन्दर्यलहर्यां डिमडिमव्याख्यायामुपलभ्यतेऽधस्तनो विकल्पः—

"स्तोत्रमेतद्वदन्त्येके शिवेन परिभाषितम्।
तस्यैवांशावतारेण शङ्करेणेति केचन।
केचिद्वदन्त्यादिशक्तेर्ललिताया महौजसः।
दशनेभ्यः समुद्भूतमिति नानाविधा श्रुतिः॥

तथापि श्रीमदाद्यशङ्कराचार्यकृतमेवैतत्स्तोत्रमिति बहवो विद्वांसः साधकाश्च सङ्ख्याधिकाः स्वीकुर्वन्ति; डिमडिमव्याख्याकारोऽपि नवमश्लोकव्याख्यायामेतत्स्तोत्रं शङ्कराचार्यकृतमिति स्वीकरोति।

अत्र स्तोत्रे प्राचीनैर्विरचिताभिः षट्त्रिंशद्व्याख्याभिर्महत्त्वमुपचीयते। इदं स्तोत्रं द्वयोरुन्मेषयोर्विभक्तमस्ति। आदितश्चत्वारिंशश्लोकान्तः प्रथम उन्मेषः, एकचत्वारिंशात् द्व्युत्तरशतान्तो द्वितीयः, एवं द्व्यधिकैकशतश्लोकेषु ग्रन्थस्यास्य सम्पत्तिर्नियता। श्रीलक्ष्मीधरीव्याख्याकर्तृमतेन तु श्लोकानां शतकमेव ग्रन्थसम्पत्तिः द्वौ श्लोकौ तु प्रक्षिप्तौ। तत्र प्रथमोन्मेषे तान्त्रिकसाधनाया महत्त्वं प्रक्रिया चोपवर्णिते; द्वितीये तु आद्यायाः श्रीभगवत्या ललितायास्त्रिपुरसुन्दर्या लोकोत्तरं शिखामारभ्य नखपर्यन्तवर्णनमतिसरसभाषयोपनिबद्धमस्ति।

शक्तिसाधनायां जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुरेका शक्तिरेव सैव समस्तपुरुषार्थसवित्रीति स्वीक्रियते, भगवती शक्तिरेव जगतोऽशेषव्यवहारस्य मूलम्। भगवत्या लब्धस्पन्दनमेवेदं जगत्सक्रियं सम्पद्यते। शिवतत्त्वं हि शक्तिसंवलितमेव प्रकाशते न स्वतन्त्रम्। यद्यपि

मूलतस्तयोर्भेदो नास्ति तथापि शक्तिरेव जगतो हेतुर्न शिवः इति "शिवः शक्त्या युक्त" इत्यादि प्रथमश्लोके स्फुटं प्रतिपादितम्। अस्य मूलतत्त्वस्य साक्षात्कारो मन्त्रद्वारैव साधकेन कर्तुं शक्यो न प्रकारान्तरेण। मन्त्रोऽयं 'कादि' 'हादि' सङ्केताभ्यामुदीर्यते। सौन्दर्यलहरी-स्तोत्रे एकत्रिंशद्द्वात्रिंशश्लोकयोर्मन्त्रस्योद्धारो निर्दिष्टो वेदितव्यः। एतन्मन्त्रसाहाय्येन साधकः शरीरस्य केन्द्रीभूतेष्वाश्रयेष्वन्यतमस्मिन्नाश्रये पराशक्तिं प्रत्यक्षमीक्षितुं शक्नोति, एते आश्रया षट्चक्रनाम्ना प्रसिध्यन्ति। अत्र ग्रन्थे नवमदशमश्लोकाभ्यामारोहावरोहक्रमेणैते वर्णिता उपलभ्यन्ते। पञ्चत्रिंशाच्छ्लोकादारभ्य चत्वारिंशान्तमेते आश्रयाः स्फुटं व्याख्याताः। कुण्डलिनीजागरणद्वाराऽयं प्रकारः प्रतिपन्नो भवति नान्यथेति निश्चप्रचम्। सहस्रारे स्थितायाः परम्बायाः पूजनमेवास्मिन् क्रमे महीयो गण्यते। परा—परापरा अपरा चेति त्रिधा पूजा भगवत्याः क्रियते, तत्र परापूजायां भगवत्याः सर्वव्यापकं निर्गुणं रूपमिज्यते, परापरापूजायां सगुणनिर्गुणे उभे अपि रूपे संवलिते महीयेते, अपरायां तु केवलं स्थवीयो रूपं परिपूज्यते, एवमादिगूढशाक्तसिद्धान्तानामत्र मूले सङ्केतेनोपदर्शितानां परिज्ञानाय टीका समपेक्ष्यते इत्यभिप्रायेणास्य प्रत्नैः शाक्तविद्वद्भिः कृता बह्व्यष्टीका उपलभ्यन्ते। तासु सम्प्रति श्रीलक्ष्मीधरी टीकैव सर्वाधिकप्रचारा विद्यते। यस्यां श्लोकाः समयाचार-सिद्धान्तानुसारं व्याख्याताः सन्ति। समयाचारो हि शुकवसिष्ठसनकसनन्दनसनत्कुमा-रादिपञ्चागमसंहितानां वैदिकमतानुरूपः पन्थाः। आन्तरसाधना हि समयमार्गस्य मुख्यो विषयः, स एष विरक्तानां प्रेयान् साधनक्रमः। एतत् क्रमानुरूपा अन्या अपि बह्व्यष्टीका बहुभिर्विद्वद्भिः कृता यासु पूर्वोक्तस्त्रिविधः पूजाक्रमः साभिनिवेशं स्फुटीकृतः। एतासु श्रीरामकविकृता डिमडिमटीकैव रचनासारल्ये, गभीरार्थपरिपूर्णत्वे, साधनापेक्ष्यसर्वार्थ-प्रकाशकत्वे च सर्वश्रेष्ठा। या हि टीकाकारस्य सर्वज्ञकल्पस्य रामकवेः सर्वविषयेषु पूर्णं परिज्ञानमाचष्टे तच्च टीकावलोकनेनैव ज्ञातुं सुशकम्। महार्हणीयाया अस्याष्टीकाया इतः पूर्वं कुतोऽपि प्रकाशनं न जातमिति महतः खेदस्य विषयः। माहिशूरराज्यपुस्तकालया-प्रकाशितग्रन्थेषु अस्याः केवलं नामोपलभ्यते।

श्रीरामकविः स्वजन्मना कस्य देशस्य कदा सौभाग्यमवीवृधदित्येतद्विषयेऽद्यावधि स्वल्पोऽपि प्रकाशो नोपलभ्यते, व्याख्यासमाप्तिपद्यात्त्वेतावत् प्रतीयते—यदयं कविर्दाक्षि-णात्यो दिग्विजेता चासीत्। इति।

अत्र ग्रन्थे डिमडिमटीकाया अन्ते शक्तिकृष्णपरकाऽपरा टीका प्रकाशिताऽस्ति, तत्कर्ता श्रीनरसिंहठक्कुरः 'ताराभक्तिसुधार्णव'ग्रन्थस्यापि प्रणेता आसीदिति उभयोर्ग्रन्थयोः शक्तिकृष्णवर्णनात्मकमङ्गलग्रन्थसाम्यात् प्रत्ययो भवति। अयं मैथिलो ब्राह्मण आसीत्।

प्रसङ्गादनयोष्टीकयोरुपलम्भवृत्तान्तोऽपि सङ्क्षेपेणात्र दीयते—विक्रमस्य विंशत्यां शताब्द्यां मध्यप्रदेशान्तर्गतदतियानगरवास्तव्यः 'श्रीभगवान् दासरावतः' सौन्दर्यलहर्यां हस्तलिखि-तास्तिस्रष्टीका–१ डिमडिमव्याख्या, २ शक्तिकृष्णपरकव्याख्या, ३ कविराजकृतव्याख्या—एकदाऽस्मद्दर्शनार्थमानयत्। लेखदर्शनादेता भुक्तशताब्दीकाः प्रत्यबुध्यन्त। आसामुप-

योगित्वं पश्यद्भिरस्माभिरेता लेखितुमारब्धाः, त्वरावशाच्च तदा शुद्ध्यशुद्ध्योरपि विवेको नाशक्यत कर्तुम्; ततोऽपि डिमडिमव्याख्या शक्तिकृष्णपरकव्याख्या चेति द्वे एव व्याख्ये प्रतिलिप्या सङ्ग्रहीतुं शक्ये अभूताम्। प्रतिलिखितयोः पुस्तकयोरशुद्धीनां सङ्ख्यानं सुकरन्नासीत्। पश्चाद् यथाशक्ति कृतेऽप्यशुद्धीनां निर्हारे तत्सम्भावना सम्प्रत्यपि स्थितैव। तत आरभ्य इमे द्वे अपि पुस्तके श्रीपीताम्बरापीठपुस्तकालयस्थे अभूताम्।

एकदा श्रीवैद्यनाथायुर्वेदभवन (प्राइवेट लिमिटेड) स्वामिनो वैद्य श्रीरामनारायणमहोदयस्य इमे पुस्तके दृष्टिपथमगच्छताम्। तेन पुण्यकर्मणा अनयोः प्रकाशने सदिच्छा प्रकटिता। तदर्थमिमे तद्धस्तमगमयताम्। वैद्य श्रीरामनारायणमहोदयेन संस्कृतवाङ्मयीयनिबद्धस्यास्य ग्रन्थस्य शुद्धसंस्करणप्रकाशनाभिलाषेण मुम्बईस्थनिर्णयसागरनाम्नि मुद्रणालये प्रकाशनं स्थिरीकृतम्। अस्य मुद्रणार्हप्रतिलिपिकरणे पं. श्रीचन्द्रभानुशास्त्रिणा महान् परिश्रमः कृतः। तदर्थमेताभ्यां महानुभावाभ्यां दीयमानो महान् धन्यवादोऽपि स्वल्प एव। अनेन प्रकाशनकार्येण साधकेभ्यो हितमवश्यम्भावीति जगदम्बा श्रीललिता महात्रिपुरसुन्दरी एतत्कार्यसहयोगिभ्यः सर्वेभ्यः कल्याणदा भूयादिति भूयो भूयोऽभ्यर्थ्यते।

श्रीपीताम्बरापीठदतिया (म. प्र.)
चै. कृ. १० सं. २०१३

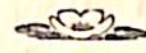
श्रीपीताम्बरापीठस्थः
स्वामी……।

भगवत्पूज्यपादश्रीमदाद्यशङ्कराचार्यप्रणीता

श्रीसौन्दर्यलहरी

आनन्दलहरीत्यपरपर्याया

श्रीरामकविडिण्डिमभाष्यसहिता।

श्रीगणेशाय नमः।

कपोलनिःस्यन्दिमदाम्बुधारासन्तर्पितालिव्रजहुङ्कृतोत्थैः।
उद्गीयमानं गिरिराजपुत्र्याः पुत्रं गणेशं हृदि चिन्तयामि ॥ १ ॥
समस्तवेदशास्त्रौघारभूतार्थसङ्ग्रहम्।
आनन्दलहरीस्तोत्रं व्याकरोमि यथामति ॥ २ ॥
स्तोत्रमेतद्वदन्त्येके शिवेन परिभाषितम्।
तस्यैवांशावतारेण शङ्करेणेति केचन ॥ ३ ॥
केचिद् वदन्त्यादिशक्तेर्ललिताया महौजसः।
दशनेभ्यः समुद्भूतमिति नानाविधा श्रुतिः ॥ ४ ॥
स्तोत्रे गुरुमुखाम्भोजाद्बोद्धव्यागममात्रिका।
कामेश्वर्याः प्रसादेन भुक्तिं मुक्तिं व्रजेन्नरः ॥ ५ ॥

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं,
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि।
अतस्त्वामाराध्यां हरि! हरविरञ्च्यादिभिरपि,
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ॥ १ ॥

"अत्र श्लोके भगवत्याः सम्बुद्धिपदं नास्ति अतोऽध्याहर्तव्यम्" इति केचिदाहुः, ते भ्रान्ताः; 'हरि' इति पदस्य सम्बुद्धिरूपेण वर्तमानत्वात्। 'हरिर्ना कपिले त्रिषु' इति वचनात् कपिलवाचिनो हरिशब्दस्य भेद्यलिङ्गत्वात्। ततश्च 'कृदिकारादक्तिनो ङीष्' इति वक्तव्यम्, इति ङीषि कृते 'हरी' इति गौरीशब्दसमानार्थ आगमे प्रसिद्धः, तस्य सम्बुद्धौ 'हे गौरि' इतिवत् 'हे हरि' इति भवति। एतत्स्तोत्राधिदेवताया भगवत्याः श्रीसुन्दरीमहाभट्टारिकायाः "बालार्कमण्डलाभासाम्" इत्यादिध्यानेषु कपिलवर्णस्य प्रसिद्धत्वात् हरिशब्दप्रयोगः। कपिलकपिशपाटलरक्तादीनां प्रायस्तावदैक्यमेव। हे हरि गौरि परमेश्वरि! शिवो महादेवो निरञ्जनः परब्रह्मापरपर्यायः शक्त्या युक्तः प्रकृतिरूपिण्याः स्वासाधारणचिच्छक्तिकलया

संयुक्तश्चेत्तदा प्रभवितुं शक्तः । अत्र प्रभवनं नाम सृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहाख्य-प्रपञ्चनचातुर्यम् । तत्तच्छक्तिरूपिण्या सृष्ट्यादिसामर्थ्यमय्या त्वया विना न समर्थो भवति । परमेश्वरस्त्वामेव शक्तिरूपिणीं स्वयं नित्यां व्यापिनीं स्वतन्त्रां च सन्निवीकृत्यैव यतः सर्वं कार्यं करोति त्वां विना निश्चेष्टो निरानन्दो निष्प्रकाशो घटकाष्ठकुड्यादिवदेव भवति । एवं परब्रह्मणोऽत्यन्तोपादेयभूताम् । तदनन्तरं तत्सन्निधानमात्रेण लोचनत्रयात् तमोरजःसत्त्वेभ्यः स्वकीयसाधारणगुणेभ्य एव त्वया सृष्टैः हरविरञ्च्यादिभिरपि महादेवब्रह्मविष्णुभिरपि त्वत्पुत्रैः स्वस्वकार्यसम्पत्तये आराध्यां पूजनीयाम् । हरश्च विरञ्चिश्चादिश्च[1] ते हरविरञ्च्यादयः द्वन्द्व-समासः तैः । सर्वेषामादित्वादादिसृष्टिरूपजलाधिदेवतात्वादादिर्नारायणः । अत एव ससर्जादाविति स्मृतिः । "आपो नारा इति प्रोक्ता" इत्यादिना मनुवचनेन आदिसृष्टिजल-शायित्वान्नारायणप्रसिद्धिः । एवंभूतां त्वां प्रणन्तुं भक्तिश्रद्धाप्रकर्षेण नमस्कर्तुम्, स्तोतुं वा पञ्चस्तोत्रादिबहुविधवाक्यपुष्पाञ्जलिभिः उपहर्तुं वा अकृतपुण्यः जन्मान्तरसहस्रेष्वसञ्चित-सुकृतबहुतरराशिः पुरुषः कथं प्रभवति प्रभुर्न भवेत् । त्वत्प्रणामे त्वत्स्तवे च पुण्यवतामेव प्रवृत्तिर्न पापानामित्यर्थः । 'न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि' इत्यत्र वाक्ये भगवतः काचिदपि क्रिया किञ्चिचलनात्मिकापि न सम्भवति इति अवसीयते 'स्पदि किञ्चिचलने' इति धातोः क्रियारम्भे प्रसिद्धत्वात् । अत एवानेन धातुना स्पष्टक्रियया इच्छाज्ञानयोरप्याक्षेपः । अत एव स्पन्दितुमपि इत्यत्र ज्ञातुमपि–ईषितुमपि–कर्तुमपि इति अर्थत्रयं लभ्यते । परमेश्वरस्य अनन्तकोटिशक्तिमण्डलप्रधानभूतम् इच्छाज्ञानक्रियाख्यं शक्तित्रयमेवास्ति तदपि त्वया विना न सम्भवति किम्पुनरनन्ता अन्याः सर्वज्ञत्वादिशक्तय इति यावत् ॥ १ ॥

तनीयांसं पांसुं तव चरणपङ्केरुहभवं,
विरञ्चिः सञ्चिन्वन् विरचयति लोकानविकलान् ।
वहत्येनं शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसां,
हरः सङ्क्षुभ्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिम् ॥ २ ॥

हे भगवति ! तव चरणपङ्केरुहभवं त्वत्पादपद्मसमुद्भूतं तनीयांसम् अतिसूक्ष्मं पांसुं परागं सञ्चिन्वन् सृष्टिबीजत्वेन सम्पादयन् अविकलान् सम्पूर्णान् लोकान् भूः–भुवः–स्वः–महः–जनः–तपः–सत्यम् इत्याख्यान् विरचयति विविधवैचित्र्यव्यतिकरविचित्रत्वेन सृजति । तमेव पांसुं भूम्यादिसप्तलोकात्मना परिणतं भवज्ज्येष्ठपुत्रेण ब्रह्मणा सृष्टं तदनन्तर-स्त्वत्पुत्रो हरिः सहस्रफणामण्डलमण्डितशेषाभिधानकुण्डलीश्वरतनुर्भूत्वा शिरसां सहस्रेण वहति । "सहस्रशीर्षा पुरुष" इति विष्णोः सहस्रशीर्षत्वं वेदप्रसिद्धम् । एवं लोकात्मना परिणतं नारायणेन धृतं तमेव पांसुम् अन्तिमस्त्वत्पुत्रो हरो महादेवः कल्पान्तकालेऽति-विकटललाटलोचनज्वालाकवलितत्वाद् विभूत्याकारमापन्नं सङ्क्षुभ्यहस्तावमर्दनेन धूलीकृत्य भसितोद्धूलनविधिं भस्मलेपनकृत्यं भजति सेवते । तवानादित्वात्त्वच्छरीरस्यापि नित्यसिद्धत्वात्

---

१ "हरश्च शिवश्च विरञ्चिश्च ब्रह्मा चादिश्च नारायणश्च हरविरञ्च्यादय" इति मूलपुस्तके पाठः ।

त्वच्चरणाम्भोजपरागभूताः पृथिव्यादिचतुर्भूतसृष्ट्युपादानभूताः परमाणवोऽपि नित्या एव कार्यरूपास्ते यदा भवन्ति तदा अनित्या इति वैशेषिकस्मृतिः, ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनां सृष्ट्यादिक्रीडारसचमत्कारानुभावा अपि त्वच्चरणपांसुपरमाणुमूला इत्यर्थः ॥ २ ॥

अविद्यानामन्तस्तिमिरमिहिरद्वीपनगरी,
जडानां चैतन्यस्तबकमकरन्दश्रुतिसिरा ।
दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ,
निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवती ॥ ३ ॥

ननु भगवत्याः पुत्राः स्वतःसिद्धमहिमानस्तत्प्रसादात्सृष्ट्यादिसामर्थ्यवन्त एव, तद्व्यतिरिक्तानां अविद्याजडदरिद्रमग्नानां स्वतन्त्रपुरुषाणामपि पालने तद्दोषव्युदासने तन्महिमोत्पादने यदि भगवत्याः शक्तिः खलु तस्माज्जगन्मातृत्वं तदभावे तदाराधनेन किं फलमित्याशङ्क्य यथा ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामनुग्राहिका तथैवान्येषां तमसावृतानां जन्तूनामप्यनुग्राहिका भवतीत्याह—**अविद्याना**मित्यादि ।

हे परमेश्वरि ! अविद्यानां ज्ञानशून्यानाम्, अनाद्यविद्यातिमिरनिकरनिरुद्धदृष्टीनां प्रकाशहेतवे अन्तस्तिमिरस्य अन्तरा ज्ञानान्धकारस्य मिहिरद्वीपनगरी सूर्यमयद्वीपमध्यस्थमहापुरी भवती त्वं भवसि । यद् यद् द्वीपमध्यवर्तिनी या या नगरी तत्तद् द्वीपप्रदेशसौन्दर्यादपि समधिकसौन्दर्यशालिनी सा सा भवतीति न्यायात्. मिहिरद्वीपस्य प्रकाशमयत्वेऽपि तन्मध्यगतनगर्या अत्यन्तप्रकाशमयत्वमभिप्रेतम् । अविद्यामयं तिमिरं निरस्य मूढानामपि त्वं प्रकाशकारिणी । जडानां चैतन्यकलाविहीनानां रक्षणाय त्वमेव चैतन्यरूपस्य स्तबकस्य पुष्पगुच्छस्य मकरन्दश्रुतेः स्तुतिमधुररसश्रवणस्य सिरा प्रवाहिणी भवसि । 'झरी' इति पाठेऽपि स एवार्थः । एवं दरिद्राणां धनहीनानां चिन्तामणेः सर्वाभीष्टप्रदाद् देवमणेः अपि गुणनिका सहस्रगुणदानशक्तिमती त्वं भवसि । अत्र गुणनिकाशब्देन चिन्तामणेरप्यतिशय उच्यते । चिन्तामणेरपि त्वं दानशक्त्या समधिकेति बहुप्रकारवर्णना आवृत्तिपरम्परारूपा इत्यर्थः । गुणनिका पुनःपुनरावृत्तिः । अथ जन्मजलधौ पुनःपुनरुत्पत्तिसागरे निमग्नानामभ्युद्धरणाय, इति शेषः, मुररिपुवराहस्य श्रीकृष्णमयक्रोडस्य दंष्ट्रा त्वं भवसि । हरिवराहदंष्ट्रया खलु कल्पान्तोद्रिक्तसप्तसागरमग्नायाः पृथिव्या उद्धारः स्मर्यते । एतदुक्तं भवति—ब्रह्मादीनां स्वतनुजन्मनां यथा महामहिमत्वसम्पादिका तथा करुणावशात् सर्वानुग्रहेच्छया च अविद्याजडदरिद्रजन्मदुःखानामपि भगवत्येव परिपालिकेति ॥ ३ ॥

त्वदन्यः पाणिभ्यामभयवरदो दैवतगणः,
त्वमेका नैवासि प्रकटितवराभीत्यभिनया ।
भयात्त्रातुं दातुं फलमपि च वाञ्छासमधिकं,
शरण्ये ! लोकानां तव हि चरणावेव निपुणौ ॥ ४ ॥

नन्वभिमतदात्री सर्वापि देवता लोके वराभयचिह्नितकरसरोरुहा दृश्यते, एतत्स्तोत्रवाच्या

श्रीसुन्दरी महाभट्टारिका देवता तु पाशाङ्कुशधनुःशरहस्तैव दृश्यते । तस्मात्तत्साधकस्तत्पूजायां वरप्रदानाभयप्रदानचिह्नाभावात् कथं प्रवर्तताम् इत्याह—**त्वदन्य इत्यादि ।**

हे परमेश्वरि! त्वदन्यस्त्वत्तो व्यतिरिक्तः दैवतगणो दैवतसमूहः पाणिभ्यामेवाभयप्रदो न तु वस्तुतः । त्वदन्यासां देवतानामिष्टवरप्रदानाशक्तित्वादभिनयरूपमर्थशून्यं वराभयसूचकहस्तचेष्टासंस्थानमात्रं वर्तते । यतः अभिनये अर्थो नास्ति । यथा नटो रामवेषं गृहीत्वा समुद्रशोषणाग्निबाणमोक्षाभिनयं करोति, न तु तेन समुद्रशोषणं कार्यमुत्पद्यते । तथा त्वदितरदेवताहस्ताभ्यामेवाभिनयरूपं निरर्थकं वराभयमुद्राग्रहणं करोति । त्वं तु न तथा, यतस्त्वमेकैवेह प्रकटितवराभीतिमुद्राभिनया नासि । तर्हि कुतस्त्वत्सकाशात् प्रपन्नानां भक्तानामभिवाञ्छितप्राप्तिरिति ते ब्रूमः-तव चरणावेव भयाद् भेदरूपात् संसाररूपात् मोहात् त्रातुं रक्षितुं वाञ्छासमधिकम् इष्टादभ्यधिकं फलं दातुं निपुणौ दक्षौ । त्वच्चरणप्रभावादेव वरभयाभिनययोः सिद्धयोर्नटवत्त्वया वराभयाभिनयो न कर्तव्यः । वराभययोर्निर्देशेन भगवत्या देययोः स्वर्गमोक्षयोरेव कथनम्; वरेण स्वर्गोऽभयेन मोक्षः । लोके या काचिद्देवता स्वर्गदात्री सा तु न मुक्तिदात्री, या मुक्तिदात्री सा न स्वर्गदा; उभयं दातुं तवैव सामर्थ्यम् । तथा चोक्तमीश्वरविरचिते **मनोहरस्तोत्रे**—"यत्रास्ति भोगो न हि तत्र मोक्षो यत्रास्ति मोक्षो न हि तत्र भोगः । श्रीसुन्दरीतर्पण[१]तत्पराणां भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव ॥" इति वचनात् सर्वदेवताभ्योऽपि समधिकप्रभाववत्त्वं तवैव नान्यस्या देवतायाः । यतस्त्वमेव लोकानां शरण्या शरणदयोग्या । बुभुक्षवो मुमुक्षवश्च तयोर्भोगमोक्षयोरुभयोरपि सुरथक्षत्रिये समाधिनाम्नि वैश्ये च त्वया प्रतिपादितयोर्दृष्टत्वादसाधारणगुणगौरवास्पदं त्वमेव । वाञ्छासमधिकशब्दे न देवीमाहात्म्ये सुरथवरप्रदानं सूचितम् । यतः स सुरथो भ्रष्टराज्यः सन् त्वामुपास्य स्वकीयभ्रष्टराज्ये पुनः प्राप्तौ अभिलाषी महेन्द्रसमानाधिकारवत्त्वैश्वर्यवान् कृतस्त्वयेति ॥ ४ ॥

हरिस्त्वामाराध्यां प्रणतजनसौभाग्यजननीं,
पुरा नारी भूत्वा पुररिपुमपि क्षोभमनयत् ।
स्मरोऽपि त्वां नत्वा रतिनयनलेह्येन वपुषा,
मुनीनामप्यन्तः प्रभवति हि मोहाय महताम् ॥ ५ ॥

ननु लोके बह्वयो देवता दृश्यन्ते विष्णुमन्मथप्रधानास्ताभ्य एव वाञ्छितप्राप्तिः, किं दूरस्थितया अतिदुःखेनोपास्यया भगवत्या इत्याशङ्क्य विष्ण्वादिदेवतानामपि भगवतीपूजामन्तरेण न समीहितसिद्धिरित्याह—**हरिरित्यादि ।**

हे भगवति! प्रणतजनसौभाग्यजननीं भक्तजनसुभगत्वदात्रीं त्वामाराध्य भगवतीं पूजयित्वा पुरा पूर्वस्मिन् काले नारी भूत्वा स्त्रीवेषं गृहीत्वा हरिः श्रीकृष्णः पुररिपुमपि महादेवमपि क्षोभमनयत् चित्तविप्लवं नीतवान् । स्मरोऽपि कामदेवोऽपि त्वां नत्वा भवतीं

---

१ पूजनेति पाठः ।

नमस्कृत्य रतिनयनलेह्येन स्वकलत्रभूतरतिदेवतालोचनास्वाद्येन वपुषा महतां मुनीनामपि विश्वामित्रवसिष्ठादीनामपि अन्तः चित्ते मोहाय वनितामुखपङ्कजावलोकनजनितविक्षेपाय प्रभवति। यतो विष्णुमन्मथादिदेवता अपि त्वत्सकाशादेव प्राप्तमाहात्म्याः कार्यकारिण्यः अतः सकलदेवतामाहात्म्यमूलभूतां त्वां विसृज्य परदैवतेषु कथं प्रसज्यन्ते सन्तः? त्वदन्य-देवतोपासनाफलं त्वत्स्वरूपनिरूपणावसानमेव तच्च साक्षादुपासितया भवत्यैव साधनीयम्। त्वदुपासकदेवतान्तरोपासनासाध्यत्वं तु शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शनवन्निरर्थकमित्यर्थः॥ ५॥

धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी पञ्चविशिखा,
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः।
तथाप्येकः सर्वं हिमगिरिसुते कामपि कृपां,
अपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते॥ ६॥

अन्यदेवतोपासनासम्पन्नमहिमानः पुरुषाः सुदृढसाधनाः सन्तो जगज्जिगीषवो भवन्ति भगवतीमुपास्य तु प्रचुरतरविचित्रमाहात्म्यपूरिता यत्किञ्चनसाधना अपि जगज्जिगीषवो जायन्ते इत्याह—**धनुरित्यादि**।

अनङ्गः स्वयं शरीरशून्यः, तथाप्येकः, धनुस्तु पौष्पं पुष्पमयम्, मौर्वी ज्या मधुकर-मयी स्वेच्छासञ्चारचपलभ्रमररूपा, विशिखाः पुष्पमयाः पञ्चैव, वसन्तो बहुतरकुसुममधुरः जटाकारोऽ**तिरूप्यः** सामन्तः मित्रभूपतिः, अतिचञ्चलो मलयमारुतस्तावदायोधनरथः समरयानम्, 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः। एवं दुर्बलसाधनोऽप्ययं मन्मथो हे हिमगिरि-सुते तुहिनशैलात्मजे! कामप्यनिर्वाच्याम् अपाङ्गात् कटाक्षात् प्रसरन्तीं कृपां दयां लब्ध्वा जगदिदं भुवनमेतत् विजयते वशीकरोति। 'विपराभ्यां जेः' इति तङ्॥ ६॥

क्वणत्काञ्चीदामा करिकलभकुम्भस्तननता,
परिक्षीणा मध्ये परिणतशरच्चन्द्रवदना।
धनुर्बाणान् पाशं सृणिमपि दधाना करतलैः,
पुरस्तादास्तां नः पुरमथितुराहोपुरुषिका॥ ७॥

यद्यपि भगवत्याः परप्रकृतिरूपिण्या नानायुधधारिण्यो नानावर्णा नानाचेष्टाश्च मूर्तयो दृष्टास्तासु सर्वास्वपि या मुख्या मूर्तिरविनाशिनी सर्वलोकप्रसिद्धा सर्वागमतन्त्रमता च या सा चैतन्न प्रदर्श्यते तदा सकलध्यानकाङ्क्षिणः पुरुषाः किं रूपं चिन्तयेयुरित्याकाङ्क्षया भगवत्याः सर्वध्यानमण्डलेषु निष्कृष्टसर्वोत्तरध्यानविशेषमाह—**क्वणदित्यादि**।

क्वणत् सिञ्जत् काञ्चीदाम मेखलाकलापो यस्याः सा तथोक्ता "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्" इति डाप्। करिकलभकुम्भस्तननता गजपोतकमस्तकसन्निभकुचकुम्भावनम्रा मध्ये परिक्षीणा अवलग्नकृशिमशालिनी, परिणतशरच्चन्द्रवदना सम्पूर्णशारदनिशाकरानुकारिललितलपना। धनुश्चापं, बाणान् शरान्, पाशं रज्जुम्, सृणिमङ्कुशम्, एतत्सकलजनसम्मोहनमायुधचतुष्टयम्

करतलैः पाण्युदरैः दधाना धारयन्ती पुरमथितुर्महादेवस्य आहोपुरुषिका अहो पुरुषोऽहमित्यात्मनि सम्भावनारूपा परमेश्वरी नः अस्माकम् पुरस्ताद् अग्रतः आस्ताम् उपविशतु। 'आहोपुरुषिका'शब्दपुरुषकृतेऽभिमाने वर्तमानोऽपि तदभिमानमूलभूतां तामप्याचष्टे; कार्यकारणयोरभेदोपचारात्। महादेवस्य सर्वगुणसमुदायेभ्योऽपि परमेश्वरीभर्तृत्वमेव अनन्यसाधारणम् अखिलसुरासुरदुर्लभम् अनर्गलमाहात्म्यम् यत्प्रभावात् श्मशानवासाद्यमङ्गलशीलस्यापि तस्य चतुर्दशभुवनपूज्यता जाता। उक्तं च वास्तवे—"चर्माम्बरञ्च शवभस्मविलेपनञ्च,भिक्षाटनञ्च नटनञ्च परेतभूमौ। वेतालसंहितपरिग्रहता च शम्भोः, शोभां वहन्ति गिरिजे तव साहचर्यात्॥" किञ्च 'अहो पुरुषोऽहम्' इत्यभिमानश्च भगवत्या कृतेन पुरुषत्वेनैव शम्भोः सम्भवति। स एव पुरुषो नान्य इत्यत्र श्रुतिरेव साक्षिणी—"पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमो नमः" इति। किञ्च पुरुषत्वं नाम पुंस्त्वगुणयोगित्वम्, तच्चाक्षयविन्दुप्रवाहसम्पन्नशरीरत्वम्, यतः स भगवान् पार्वत्या सह अनवरतसम्भोगसंसक्तोऽपि अक्षीणबिन्दुरेव दृश्यते। बाणलिङ्गादौ भगवतः सर्वदा लिङ्गयोनिसम्बन्धसम्पद्यमानपरमानन्दनिरन्तरत्वं सर्वलोकप्रसिद्धमेव। स खलु पुरुषो भवति यतः स्वयमखण्डितोत्साहसम्भोगशक्तिस्त्रीणामष्टविधकामसम्भोगाम्बुविद्रावणो भवति। सामान्यस्त्रीणामपि "कामस्त्वष्टगुणः स्मृतः" इति वचनादष्टगुणकामभोगवत्त्वं वर्तते, किम्पुनस्त्रैलोक्यगृहिणीचूडामणेः सन्ततकामसम्भोगाधिष्ठानमूर्तेर्भगवत्याः। कामकलासम्पूर्णत्वं तस्यामनवरतप्रवृत्तस्य हरस्य योऽयं महापुरुषोऽयमित्यभिमानः स तत्कृत एवेत्यवधारणीयम्॥ ७॥

सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते,
मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे।
शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्कनिलयां,
भजन्ति त्वां धन्याः कतिचन चिदानन्दलहरीम्॥ ८॥

भगवत्या मुख्यमङ्गलध्यानमवगतमेव तत् सदाऽऽवासः भूतसमुद्रद्वीपनगरमन्दिरशय्याऽऽसनादिकं यावन्नोपदिश्यते तावद् ध्यातॄणां ध्यानसम्पत्तिः कुत इत्याशङ्कयाह—**सुधासिन्धोरित्यादि।**

सुधासिन्धोरमृतसमुद्रस्य मध्ये अन्तरालप्रदेशे सुरविटपिवाटीपरिवृते दिव्यकाननवृक्षवेष्टिते मणिद्वीपे रत्नमयान्तरीपे; पुनः किम्भूते? नीपोपवनवति कदम्बोद्यानसम्पन्ने, तन्मध्यस्थिते चिन्तामणिगृहे देवमणिनिर्मितमन्दिरे, ततोऽन्तर्वर्तिनि शिवाकारे ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वराख्यैश्चतुर्भिः शिवैर्मञ्चपादचतुष्टयतामापन्नैः पञ्चमशिवेन सदाशिवाख्येन मञ्चोपरिफलककारिणा उत्तानशायिना साञ्जलिना सम्पन्ने मञ्चे खट्वायां तदुपरिस्थितस्य परमशिवस्य कामेश्वरस्य स्वसमानरूपवर्णायुधालङ्कारवस्त्रमाल्यादियुक्तस्य सर्वाकारसमानस्य पुंस्त्वप्रख्यापनमात्रलक्षणभिन्नस्य भगवतः पर्यङ्के निलयो निवासो यस्याः सा तथोक्ता तां

चिदानन्दलहरीरूपां सच्चिदानन्दप्रवाहलक्षणमयीं त्वां भगवतीं कतिचन ध्यायिनः पुण्यजन्मानो भजन्ति सेवन्ते । अनेन श्लोकेनारम्भे सुधानिधिः सिन्धुः नानावृक्षमहोद्यानादयः, सुरविटपिशब्देन कल्पवाटिकादयः, मणिद्वीपशब्देन चतुर्द्वाराणिमादिचक्रादयः, नीपोपवनशब्देन बिन्दुस्थानमध्यवर्तिमहामञ्चजवनिकावितानादयः सर्वेऽपि चतुश्चत्वारिंशन्मन्दिरमन्त्रवाच्यादयो ध्वनिताः । तदुक्तं महायोगपद्धतौ, तत्र मन्त्रायते—"अमृताम्भोनिधये नमः, रत्नद्वीपाय नमः, नानावृक्षमहोद्यानाय नमः, कल्पवाटिकायै नमः, हरिचन्दनवाटिकायै नमः, सन्तानवाटिकायै नमः, पारिजातवाटिकायै नमः, कदम्बवनवाटिकायै नमः, पुष्परागरत्नप्राकारायै नमः, पद्मरागरत्नप्राकारायै नमः, गोमेदरत्नप्राकारायै नमः, वज्ररत्नप्राकारायै नमः, वैडूर्यरत्नप्राकारायै नमः, इन्द्रनीलरत्नप्राकारायै नमः, मुक्तारत्नप्राकारायै नमः, मरकतरत्नप्राकारायै नमः, विद्रुमरत्नप्राकारायै नमः, माणिक्यरत्नप्राकारायै नमः, सहस्रस्तम्भमण्डपाय नमः, अमृतवापिकायै नमः, आनन्दवापिकायै नमः, बालातपोद्गाराय नमः, चन्द्रकोद्गाराय नमः, महाशृङ्गारपरिघायै नमः, महापद्माख्यै नमः, चिन्तामणिगृहराजाय नमः, पूर्वाम्नायमयपूर्वद्वाराय नमः, उत्तराम्नायमयोत्तरद्वाराय नमः, दक्षिणाम्नायमयदक्षिणद्वाराय नमः, पश्चिमाम्नायमयपश्चिमद्वाराय नमः, रत्नप्रदीपवलयाय नमः, महासिंहासनाय नमः, ब्रह्ममयैकमञ्चपादपाय नमः, विष्णुमयैकमञ्चपादपाय नमः, रुद्रमयैकमञ्चपादपाय नमः, ईश्वरमयैकमञ्चपादपाय नमः, सदाशिवमयमञ्चफलकाय नमः, हंसतूलतूलिकायै नमः, हंसकलमहोपधानाय नमः, कौस्तुभास्तरणाय नमः, महावितानकाय नमः" महाजवनिकायै नमः, इति । एते सर्वत्र नमोन्ता वाङ्मयकमलापुरःसरा मन्दिरमन्त्राः ।" एतेन श्लोकेन सूचिता भवन्ति । 'भजन्ति त्वाम्' इत्यत्र भजनं नाम पूजनम् । तच्च चतुःषष्ठ्युपचारात्मकम् । तच्च भगवत्याः श्रीसुन्दरीभट्टारिकाया असाधारणचिह्नं, नान्यासां देवतानाम् । अन्यासान्तु कासाञ्चित् पञ्चोपचाराः, कासाञ्चित् षोडशोपचाराः, ततोऽप्यधिकानां कासाञ्चिच्चतुर्विंशत्युपचाराः । सर्वदेवताचक्रसिंहासनाधिरूढायाः श्रीललितामहाभट्टारिकायाश्चतुःषष्ठ्युपचाराः कर्तव्यास्तन्मन्त्राश्चतुःषष्टिप्रकारा आगमशास्त्रप्रसिद्धा लिख्यन्ते—"आवाहनानन्तरं पाद्यं कल्पयामि नमः, अर्घ्यं कल्पयामि नमः, इति क्रमेण आभरणावरोपणं, सुगन्धितैलाभ्यङ्गम्, मज्जनशालाप्रवेशनम्, मज्जमण्डपमणिपीठोपवेशनं, दिव्यस्नानार्थमुद्वर्तनमुष्णोदकस्नानं, कनककलशच्युततीर्थाभिषेकः, धौतवस्त्रपरिमार्जनम्, अरुणदुकूलपरिधानम्, अरुणदुकूलोत्तरीयम् । आलेपनमण्डपप्रवेशनम्, आलेपनमण्डपमणिपीठोपवेशनम्, चन्दनागुरुकुङ्कुमशङ्कुमदमृगमदकर्पूरकस्तूरीगोरोचनादिदिव्यगन्धेन सर्वविलेपनं, केशभारस्य कालागरुधूपं, मल्लिकामालतीजातीचम्पकाशोकशतपत्रपूगकुहलीपुन्नागकह्लारमुख्यसर्वर्तुकुसुममाला । भूषणमण्डपप्रवेशनम्, भूषणमण्डपमणिपीठोपवेशनम्, नवमणिमुकुटं, शशिशकलसीमन्तसिन्दूरतिलककरणं, कालाञ्जनं, नीलीयुगलं, नासाभरणम्, अधरयावकं, प्रथमभूषणं, कनकचिताकं, पदकं, महापदकं, मुक्तावलीम्, एकावलीछन्नकेयूरयुगलचतुष्टयं, वलयावलिम्, अर्मिकावलीम्, काञ्चीदाम, कटीसूत्रम्, सौभाग्याभरणम्,

पादकटकम्, रत्ननूपुरम्, पादाङ्गुलीयकम्, एककरे पाशम्, अन्यकरे अङ्कुशम्, इतरकरे पुण्ड्रेक्षुचापम्, अपरकरे पुष्पबाणान्। श्रीमणिमाणिक्यपादुके स्वसमानवेषाभिरावरणदेवताभिः सह महाचक्राधिरोहणम्, कामेश्वराङ्कपर्यङ्कोपवेशनम्, अमृतासवचषकम्, आचमनीयम्, कर्पूरवीटिकाम्, आनन्दोल्लासविलासहासम्, मङ्गलारार्तिकम्, छत्रचामरयुगलम्, दर्पणतालवृन्तम्, गन्धपुष्पम्, धूपदीपनैवेद्यम्-कल्पयामि नमः; इति चतुःषष्ट्युपचारमन्त्राः।" एतैर्यत्पूजनम् तद्भावनापूर्वकम्, तदेव भगवत्या भजनमिति भजन्तीति क्रियापदनिर्देशस्यार्थः इत्यलमति प्रसङ्गेन ॥ ८ ॥

महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं,
स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि ।
मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि जित्वा कुलपथम्,
सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे ॥ ९ ॥

ननु अन्तर्यागबहिर्यागावुभावपि प्रसिद्धौ अन्तर्यागं विना केवलं बहिर्यागः पूर्वोक्तः चतुश्चत्वारिंशन्मन्दिरचतुःषष्ट्युपचारमन्त्रयुक्तोऽपि न फलप्रद इति प्रसिद्धिः श्रूयते, तदन्तर्यागविधानं कथं प्रकाशत इत्याशङ्कायामाह—**महीमिति।**

मूलाधारे वर्तमानां महीं पार्थिवचक्रां जित्वा—"गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्व्यङ्गुलादधः। मूलाधारमिति प्रोक्तं भूमिस्तत्र प्रतिष्ठिता॥" एवंप्रकारेणान्येष्वपि स्थानेषु जित्वा उल्लङ्घ्य इत्ययं शब्दो योजनीयः। मणिपूरे लिङ्गस्थाने कं जलचक्रं जित्वा। मणिपूरशब्दो यद्यपि नाभिचक्रे प्रसिद्धः। तथापि अन्योन्यसामीप्यादन्योन्यपदवाच्यता मधुमाधवमासयोरिव प्रसिद्धः। तस्याः प्रसिद्धिरेव तत्स्तोत्रकर्तुरिति प्रामाणिकचूडामणेर्भगवतः शङ्कराचार्यस्य निर्देशादेव समूलकताङ्गीकर्तव्या। स्वाधिष्ठाने नाभिचक्रे स्थितं हुतवहमग्निचक्रं जित्वा उल्लङ्घ्य। हृदि अनाहतस्थाने मरुतं पवनचक्रं जित्वा, उपरि गलरूपे आकाशं नभश्चक्रं जित्वा। अत्राप्याज्ञाविशुद्ध्योः कण्ठरूपभ्रूमध्यवाचकतासामीप्यात्पूर्ववदेवान्योन्यसाधारणी दृश्यताम्। आज्ञा विशुद्धिः, विशुद्धिराज्ञा, इत्युभयतः प्रसिद्धिर्दृश्यते। अथ विशुद्धिनाम्नि भ्रूमध्ये मनश्चित्तचक्रं जित्वा। एवं प्रकारेण सकलमपि कुलपथं शरीरचक्रमार्गं जित्वा। अकुलपथे सहस्रारे पद्मे परं ज्योतिःस्वरूपा त्वं परं ज्योतिःस्वरूपेण श्रीकामेश्वरमहाभट्टारकेण सह सार्धं पत्या भर्त्रा विहरसे क्रीडां करोषि। ननु भवदुक्तेषु मूलाधारादिस्थितभूतचक्रादिषु मूलमन्त्राक्षरजनिततत्तद्देवतापूजनं चेन्न स्यात् तदा तत्तच्चक्रकथनमपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्कायामुच्यते—अत्र सहस्रारशब्दो मूलाधारादिषु सर्वत्र सम्बध्यते। सहस्रेण सह वर्तते इति सहस्राणि। सहस्राणि अराणि दलानि यस्य तत् सहस्रारम्। हं बीजरूपं महादेवं स्रावयन्ति द्रावयन्ति स्वात्मीकुर्वन्ति इति सहस्राणि षट्त्रिंशतसङ्ख्यानि विद्याक्षराणि तेषां विद्याक्षराणां मूलाधारादिषुषोढा तदक्षरादीनामपि शिष्टाः कल्पेश्वरादिदेवताः पूज्याः। तत्र मन्त्रा मूलाधारमहीचक्रे षट्—कं कल्पेश्वराय नमः, अं अनुगम्यम्बायै नमः, अं अनुग्रहैश्वरनाथाय नमः, इं इदङ्गमदनाथाय नमः, ईं ईड्यम्बायै

नमः । अथ स्वाधिष्ठाने—ललिताम्बायै नमः, हं हतिकनाथाय नमः, रं रेचकनाथाय नमः, इं इंवम्बायै नमः, मं महःपितृनाथाय नमः । अथ मणिपूरे—हं हरिण्यम्बायै नमः, अं अन्तःकरणनाथाय नमः, सं सारसाम्बायै नमः, हं हरनाथाय नमः, रं रतिनाथाय नमः । आज्ञाचक्रे—ईं ईञ्येतरनाथाय नमः, कं कनकदाभ्रनाथाय नमः, मं मदनास्वादनाथाय नमः, सं सहादनाथाय नमः, अं अवलम्बनाथाय नमः, अं अम्बुगुणनाथाय नमः । विशुद्धौ—लं लमरेप्युनाथाय नमः, अं अवकाशनाथाय नमः, हं हटनाथाय नमः, रं रटछर्दिनाथाय नमः, इं इति हर्यम्बायै नमः, मं मह्यम्बायै नमः । अथ ब्रह्मरन्ध्रोपरि कुलस्थाने—षट्कोणोपरि सर्वतत्त्वकमलं विभाव्य समस्तशक्तितत्त्वनाथायै नमः, श्रीललितामहाभट्टारिकायै नमः, इति मन्त्रः । एवमेतेषु चक्रेषु मन्त्रावरण-देवता-पूजनाख्योऽन्तर्यागः प्रकाशितः । चक्रावरणदेवतापूजनाख्यान्तर्यागस्तु क्षितौ षट्पञ्चाशदिति भाविनि श्लोके कथ्यते ॥ ९ ॥

सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः,
प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसाम्नाय महसा ।
अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं,
स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि ॥ १० ॥

ननु यथान्तर्यागप्रधानपूजाङ्गं तथा कुण्डलिनीशक्त्याः स्थानमपि पूजाङ्गमेव तदकरणे पूजासमग्रफलप्राप्तिर्नास्ति तत्प्रकारको योगागमरहस्यभूतः श्लोकः कथं न प्रकाश्यत इत्याशङ्क्याह—**सुधेत्यादि** । हे कुहरिणि कुण्डलिनीशक्ति ! शक्तेर्निवासस्थानत्वेनास्तीति कुहरिणी कुण्डलिनीशक्तिः तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबधिकारे 'अत इनि ठनौ' इति सूत्रेण इनिप्रत्ययः, 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्, "रषाभ्यां नो णः समानपदे" इति णत्वम् । एवंभूता कुहरिणी शक्तिः मूलाधारादिषट्चक्रभेदिनी भूत्वा ब्रह्मरन्ध्रोपरि मतद्वादशासहस्रदलकमलकर्णिकास्थितरक्तशुक्लचरणयुगलान्तरं चुम्बति ततः परामृतं सेचयन्ती तेन प्रपञ्चमाप्लावयन्ती तदमृताप्लावनसञ्जातपरमानन्देन योगिना पुनरपि स्वभूमीभूतमूलाधारस्थानमानिना तदनन्तरं ध्यानशक्त्योत्थापितयोगाग्निना दग्धभोगमण्डला यवामृतपूर्वं सुषुम्ना-(म्णा) दण्डउद्धारमात्मनैव सदा भुज्यमानं यदा मुञ्चति तदा कुण्डलिनी महामाया शक्तिः सुप्ता भवति निर्व्यापारा भवति । निर्विघ्नमेव परब्रह्मद्वारे सुषुम्ना(म्णा) दण्डरन्ध्रे यथेष्टं प्रविश्य परमामृतं भुक्त्वा सिद्धशरीरो भूत्वा परमशिव इव नित्यशरीरः परमयोगी सर्वाणिमाद्यैश्वर्ययुक्तो विहरति इति योगशास्त्रप्रसिद्धिः तमेवार्थमनेन श्लोकेनाह—श्लोकार्थस्तु—हे कुहरिणि कुण्डलिनि ! चरणयुगलान्तःप्रागुक्तशुक्लचरणयुगलत्वमध्याद् विगलितैर्निःसृतैः सुधाधारासारैरमृतधारासमूहैः करणभूतैः प्रपञ्चं शरीरं सिञ्चन्ती आप्लावयन्ती । अत्र प्रपञ्चपदेन देहस्याभिधानम्, अण्डप्रपञ्चपिण्डप्रपञ्चयोरैक्याभिधानार्थम् । तदुक्तं योगदीपिकायाम्—"अण्डे तु ये प्रपञ्चाः स्युः पिण्डे ते च प्रतिष्ठिताः । लघुत्वं गुरुताञ्चैर्ते न भेदस्त्वण्डपिण्डयोः ॥" तथाहि—अण्डे लोकालोकगिरिः, पिण्डे त्वचः ।

अण्डे जलधिः, पिण्डे रक्तम्। अण्डे गङ्गादि नद्यः, पिण्डे इडापिङ्गलादि नाड्यः। अण्डे भास्करादिनवग्रहाः तिमिरनिराकरणार्थं, देहप्रकाशकाः पिण्डे एकादशेन्द्रियाणि, अण्डे ब्रह्म, पिण्डे नमः, अण्डे महामेरुः, पिण्डे हृदयमलम्। अण्डे पर्वताः, पिण्डेऽस्थीनि। अण्डे तदभिमानी जीवात्मा, पिण्डे देहाभिमानी जीवात्मा। अण्डे सहस्रचतुर्युगाकारदिवसावसाने सहस्रचतुर्युगाकारसर्वनिशायाम्, अत्रान्तरप्रलयजलप्लावनरूपा ब्रह्मणो निद्रा, पिण्डे दिवसावसाने रात्रौ निद्रा। अण्डे रात्रेरनन्तरम् उत्थानपर्यन्तं वर्तमानान्येव सूर्यादिनवग्रहचक्रेन्द्रियाणि प्रकाश्यन्ते, पिण्डे प्रबोधानन्तरमिन्द्रियप्रचारः। अण्डे सहस्रचतुर्युगसम्मितदिवसकल्पनानुरूपशतसंवत्सरावसाने ब्रह्मरूपिणो जीवाजीवात्मनामण्डादुत्क्रमणं तदधिष्ठितशरीरस्य ब्रह्माण्डस्य महादेवेन काशिनाम महाश्मशाने स्वललाटवह्निना दहनं, पिण्डे तु मानुषदिवसानुरूपं संवत्सरशतान्ते पापसम्बन्धात्ततोऽर्वाग्वा जीवात्मनो देहादुत्क्रमणे तस्य बन्धुभिः श्मशानादिदाहः। एवं सर्वत्र चिन्त्यमाने अण्डप्रपञ्चपिण्डप्रपञ्चयोरैक्यमेवेति योगशास्त्ररहस्यप्रख्यापनाय प्रपञ्चशब्देन देहस्याभिधानम्। एवम्भूतशरीरं सिञ्चन्ती सा पुनरपि भूयोऽपि रसाम्नायमहसा उपलक्षिता अमृतसेचनजन्मितरसानन्दस्य य आम्नायः पुनः पुनरभ्यासस्तस्य महसा तेजसा अत्यन्ततृप्तिवशादुन्मत्ता सती स्वां भूमिं मूलाधारमवाप्य भुजगनिभं सर्पाकारतामापन्नम् अध्युष्टवलयं योगाग्निना प्लुष्टवलयम्। 'उष'दाहे इत्युष्धातोरधिपूर्वात् क्तप्रत्यये 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वम्—अध्युष्टम्। एवंभूतं स्वमात्मानं कुलकुण्डे देहसिद्धिस्थाने कृत्वा निवेश्य सुषुम्ना (म्णा)-रन्ध्रान्मुखमाक्षिप्य सुखेन स्वपिषि। त्वयि महामायारूपिण्यां सुप्तायां योगिनः परमानन्दे मुक्ता जागरूका भवन्ति, त्वयि जागरूकायां संसारबन्धविच्छेदाभावाद् बद्धाः सन्तः स्वातन्त्र्यविरहात् पारतन्त्र्यमयनिद्रातन्त्रे प्रविष्टा भवन्ति ॥ १० ॥

चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शिवयुवतिभिः पञ्चभिरपि,
प्रभिन्नाभिः शम्भोर्नवभिरपि मूलप्रकृतिभिः।
त्रयश्चत्वारिंशद्वसुदलकलाश्रत्रिवलय,
त्रिरेखाभिः सार्धं तव चरणकोणाः परिणताः ॥ ११ ॥

ननु भवता सम्यक्तया द्विप्रकारोऽन्तर्यागः प्रकाशितः। बहिर्यागस्यावरणदेवता नामस्थानसिद्ध्यर्थं प्रागुक्तमन्दिरमन्त्रवाच्यनानाविधा दिव्यपदिष्टश्रीनगरमध्यस्था चिन्तामणिगृहमध्यस्थनवयोनिचक्रे भगवत्या नित्याधिवासरूपं कीचकसिंहासनं न प्रकाश्यते चेद् बहिर्यागसिद्धिः कथमित्याशङ्क्याह **चतुर्भि**रित्यादि—हे भगवति! तव चरणकोणाश्चरन्त्यत्र सर्वा अप्यणिमाद्यावरणदेवता इति चरणं द्वयं चक्रसिंहासनम्—'चर' गतिभक्षणयोरिति चरधातोः चरति—गच्छति सर्वमपि लोकं व्याप्नोति—चरति—भक्षयति सर्वमज्ञाननिकुरम्बमिति कर्तरि कारके सति अधिकरणव्युत्पत्त्या ल्युट्प्रत्यये चरणमिति सिद्धम्। चरणं चरणमिति कर्त्रर्थद्वयम्, अधिकरणार्थे चैकमिति त्रिधा निरुक्तिः। इत्थम्भूतचक्रसिंहासने ये कोणास्तत्तद्देवताधिष्ठानभूमिरेखास्ता विविच्य कीदृशलेखनप्रकारेण कीदृशाः कोणाः सम्भवन्तीति

विविच्याह—चतुर्भिः श्रीकण्ठैः श्रीकण्ठा नाम त्रिकोणाकारा वह्निशब्दवाच्याः। तथा च श्रुतिः—"रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत्" इति। अत एवोर्ध्वज्वलद्रूपतया ऊर्ध्वमुखाः। अग्नेरूर्ध्व-ज्वलनं प्रत्यक्षसिद्धम्। एवम्भूता वह्निगृहा एवोच्यन्ते। शिवयुवतयो नाम त्रिकोणाकारा अधःप्रवर्तमानसुधावर्षणशीलत्वादधोमुखाग्राः पञ्चयोनय उच्यन्ते। एताभिश्च शम्भोः प्रभिन्नाभिः, शम्भुशब्देन ऊर्ध्वमुखत्रिकोणचतुष्कमुच्यते, तस्मात् प्रभिन्नाभिः अधोमुखतया विपरीतगामिनीभिः, योनिभिः पञ्चभिः पञ्चसङ्ख्यायुक्ताभिः पूर्वोक्तोर्ध्वमुखशिवत्रिकोण-चतुष्कोणसहसंश्लेषे जाते उभयोर्मीलनात् प्रसिद्धाभिर्नवभिर्मूलप्रकृतिभिरप्यग्नीषोमात्मक-नवयोनिचक्रैरन्योन्यसंश्लिष्टैः। सूक्ष्मत्रिकोणाः बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्ममन्वस्राकारा-स्त्रयश्चत्वारिंशत्सङ्ख्याः स्वत एव भवन्ति सा च त्रयश्चत्वारिंशत् समष्टिश्च वसुदलम् अष्टदलकलास्रं षोडशपत्रं च तदन्तर्गतत्रिवलयञ्च मण्डलञ्च त्रयञ्च त्रिरेखाञ्च त्रिचतुरस्रं च एताभिः द्वन्द्वसमासेन समस्ताभिश्च त्रयश्चत्वारिंशद्वसुदलकरास्रत्रिवलयत्रिरेखाभिः सार्धं सह तव चरणकोणाः परिणताः परिपूर्णाः। एतच्चक्रसिंहासनलेखनप्रकारस्तु प्रकाश्यते। एकस्मिन् कुड्ये सिन्दूररेखया गोमयोपलिप्ते पत्रिके चतुरस्रे अध आरम्भक्रमेण उपर्यु-परि सूर्यसोमाङ्गारकबुधबृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेत्वाख्या नव रेखाः कर्तव्याः। तत्र रेखासु आदित्यादिचत्वारः शिवा बृहस्पत्यादि पञ्च योनयः शक्तयः अधोमुखा आदित्यमुत्तमस्थाने ऊर्ध्वं वर्धयित्वा केतुं चुम्बयेत् तथा अङ्गारकं वर्धयित्वा मण्डलं चुम्बयेत् तथा बुधं वर्धयित्वा राहुं चुम्बयेत् एवं चत्वारः श्रीकण्ठा जाताः। अथ बृहस्पतिमुभयस्थाने अधो वर्धयित्वा अङ्गारकं चुम्बयेत् तथा शुक्रमधो वर्धयित्वा सोमं चुम्बयेत् तथा शनिं वर्धयित्वा मण्डलं चुम्बयेत् तथा राहुं वर्धयित्वा आदित्यं चुम्बयेत् तथा केतुं कृत्वा बुधं चुम्बयेत् एवम् अन्यो-ऽन्यसंश्लेषे कृतेऽर्धस्थानादधिकरेखां वर्जयेत् एवं कृते सति मध्यत्रिकोणाः, तत्परितोऽष्ट-कोणाः, तत् परितो दश-दश कोणाः, तत्परितश्चतुर्दशकोणाः, इति एकाष्टदश दश चतुर्दश-मेलनात् त्रयश्चत्वारिंशत् कोणाः सम्पद्यन्ते तत्परितो वृत्तत्रयात्मकेऽष्टदलषोडशदलपद्मे उभे चक्रे लेखनीये तद्बहिश्चतुरस्रमयं च एतेनैव चक्रसिंहासनलेखनप्रकारो व्याख्यातः॥ ११॥

त्वदीयं सौन्दर्यं तुहिनगिरिकन्ये तुलयितुं,
कवीन्द्राः कल्पन्ते कथमपि विरिञ्चिप्रभृतयः।
यदालोक्यौत्सुक्यादमरललना यान्ति मनसा,
तपोभिर्दुष्प्रापामपि गिरिशसायुज्यपदवीम्॥ १२॥

एवं चक्रस्य विस्तारमुक्त्वा तत्रत्यानन्तकोटिशक्तिलावण्यसुधाप्रवाहमूलभूतं श्रीललिता-महाभट्टारिकायाः सौन्दर्यं स्तौति—**त्वदीय**मित्यादि। हे तुहिनगिरिकन्ये! प्रालेयशैल-नन्दिनि त्वदीयं त्वत्सम्बन्धि सौन्दर्यं श्रीमच्छरीरकीर्तिभरं तुलयितुमुपमां प्रापयितुं कथमपि यत्नेन विरिञ्चिप्रभृतयो ब्रह्मविष्णुरुद्राः कवीन्द्राः वाल्मीकिव्यासप्रभृतीनामपि मूलभूता आदिकवयः कल्पन्ते समर्था भवन्ति; निषेधे काकुध्वनिर्न भवन्तीत्यर्थः। तद्रूपस्यानुपम-त्वात्। अत एव त्वत्सौन्दर्यं लोकातिशायि। यत्सौन्दर्यम् आलोक्य दृष्ट्वा औत्सुक्यात्

तदालोकनजनितपरमानन्दा अमरललना देवस्त्रियः तपोभिः घोरतपस्याभिः अपि दुष्प्रापां प्राप्तुमशक्यां गिरिशसायुज्यपदवीं गिरेरीशेन महादेवेन सह आत्मन ऐक्याभिमानपद्धतिं मनसा यान्ति स्त्रीणां सौन्दर्यातिशयं दृष्ट्वा लोकपुरुषस्य चिदानन्दचमत्कारकोलाहलः तथा स्त्रीणां नास्ति इति कृत्वा देवस्त्रीणां विचारोऽयं त्वत्सौन्दर्यातिशयमवलोक्य तदालोकनजनित-परमानन्दमनुभवितुं त्वद्भर्तुः परमेश्वरस्य सायुज्यभावनां दुर्लभामपि चिन्तयाम इति ॥ १२ ॥

नरं वर्षीयांसं नयनविरसं नर्मसु जडं,
तवापाङ्गालोके पतितमनुधावन्ति शतशः ।
गलद्वेणीबन्धा कुचकलशविस्रस्तसिचया,
हठात् त्रुट्यत्काञ्चीविगलितदुकूला युवतयः ॥ १३ ॥

ननु समस्तविद्यासिंहासनाधिरूढायाः श्रीललितामहाभट्टारिकायाः सकललोकातिशायि सौन्दर्यं वर्णितम् । सौन्दर्यं तावद्द्विप्रकारकम् वेधकमवेधकञ्च । अवेधकं नाम पार्वतीलक्ष्मी-सरस्वत्यादीनां सौन्दर्यम् । अवेधकं परं न स्वात्मीकरोति । यत्खलु सिद्धरसविद्धधातुन्यायेन परस्य स्वात्मीकरणचातुर्ययुक्तं सौन्दर्यं तद्वेधकं भवति । तच्च महाभट्टारिकाया एव सुलभम् । तस्य वेधकशक्तिसमुद्दीपकस्तुतिविशेषश्चेन्न क्रियते तदा तत्प्रसादभाजनता कुतः स्यादित्या-शङ्क्याह—**नरमित्यादि** । हे परमेश्वरि ! अपाङ्गेन कटाक्षेण आलोको दर्शनम् अपाङ्गालोकः यथा भाजनशक्त्यनुरूपं शक्तिपातात्मकवेधदीक्षारूपे आलोके तवापाङ्गालोके पतितं निमग्नं वर्षीयासं बहुकालवयसं, नयनविरसं नयनयोर्लोचनयोर्विरसं वैरूप्यभाजनं, नर्मसु जडं कामभोगकलापेषु जडं निश्चेष्टबुद्धिप्रवर्तनम्, एवंभूतमपि यं कश्चित् पामरं नरं तत्क्षणमेव कटाक्षोद्वीक्षणसञ्जातमन्मथरससौन्दर्यपूर्णाभिषेकमिव दृष्ट्वा शतशः स्त्रियोऽनुधावन्ति मदन-शरपरवशाः किम्भूतास्ताः ? गलद्वेणीबन्धाः विगलितचिकुरकलापाः कुचकलशविस्रस्तसिचयाः स्तनमण्डलविभ्रष्टोत्तरीयवसना हठाद् वेगेन त्रुट्यत्काञ्च्यः जघनगलितरशनाकलापाः विगलितदुकूलाः परिच्युतपरिधानवस्त्रा युवतयः अखण्डितयौवनोन्मेषशालिन्यो मृगीदृशः अनुधावन्ति मां रक्ष रक्ष मन्मथशरदहनदग्धाशयामित्यनुसरन्त्यो धावन्ति । साक्षादेव मन्मथसौन्दर्यसम्पदामवाप्ता भवन्ति । भगवत्याश्चरणपरिचरणशाली पुरुषमणिरिति चयः क्व वसनं स्त्री वासश्चैव शाक इति विश्वप्रकाशः ॥ १३ ॥

क्षितौ षट्पञ्चाशद् द्विसमधिकपञ्चाशदुदके,
हुताशे द्वाषष्टिश्चतुरधिकपञ्चाशदनिले ।
दिवि द्विः षट्त्रिंशन् मनसि च चतुःषष्टिरिति ये,
मयूखास्तेषामप्युपरि तव पादाम्बुजयुगम् ॥ १४ ॥

शरज्ज्योत्स्नाशुभ्रां शशियुतजटाजूटमुकुटाम्,
वरत्रासत्राणां स्फटिकघुटिकापुस्तकधराम् ।
सकृन्नत्वा नत्वा कथमिव सतां सन्निदधते,
मधुक्षीरद्राक्षां मधुरिमधुरीणा भणतयः ॥ १५ ॥

नन्वन्तर्यागबहिर्यागाभ्यामेव भगवत्याः साधनसिद्धिः । बाह्यावरणदेवता अपि अन्तर्यागे न प्रथमं पूज्याः पश्चाद्गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिश्चरणकोणेष्वर्चनीयाः । अतस्तासामन्तर्यागप्रकारप्रकाशनं कथं नावलम्ब्यते इत्याशङ्क्याह—**क्षिताविति**—'महीं मूलाधारे' इति श्लोकोक्तरीत्या मूलाधारादिषु क्षित्यादिचक्राणि कल्पनीयानि । क्षितौ क्षिति चक्रे मूलाधारवर्तिनि चतुरस्रे लं-बीजयुक्तपार्थिवपीठे षट्पञ्चाशद् दलमण्डलमण्डितं सरोरुहं चिन्तनीयम् । तेषु षट्पञ्चाशच्चक्रदेवताः पूजनीयाः । तत्र देवतानां नामधेयानि मिथुनमालामध्यगतानि द्रष्टव्यानि नामानि कथ्यन्ते—आद्या त्रिपुरसुन्दरी [1]त्रिपुरसुन्दरः, हृदयदेवी हृदयदेवः, शिरोदेवी शिरोदेवः, शिखादेवी शिखादेवः, नेत्रदेवी नेत्रदेवः, कवचदेवी कवचदेवः, अस्त्रदेवी अस्त्रदेवः, कामेश्वरी कामेश्वरः, भगमालिनी भगमाली, नित्यक्लिन्ना नित्यक्लिन्नः, मेरुण्डा मेरुण्डः, वह्निवासिनी वह्निवासी, महावज्रेश्वरी महावज्रेश्वरः, शिवदूती शिवदूतः, त्वरिता त्वरितः, कुलसुन्दरी कुलसुन्दरः, नित्या नित्यः, नीलपताका नीलपताकः, विजया विजयः, ज्वालामालिनी ज्वालामाली, सर्वमङ्गला सर्वमङ्गलः, चित्रा चित्रः, महानित्या महानित्यः, परमेश्वरी परमेश्वरः, मित्रेशमयी मित्रेशमयः, षष्ठीशमयी षष्ठीशमयः, ओड्डीशमयी ओड्डीशमयः, चर्यानाथमयीः चर्यानाथमयः इति षट्त्रिंशदुद्दाममणिभूषणमण्डिताः मूलचक्रगता देव्यस्ततश्चतुर्गुणा इति क्षितौ षट्पञ्चाशद्देवताः ख्याताः । द्विसमधिकपञ्चाशदुदके कर्तव्याः । तद्यथा उदके मणिपूरकस्थाने अर्धचन्द्राकारे बीजयुक्ते जलचक्रे द्विसमधिकपञ्चाशद्देवताः पूज्याः । द्विपञ्चाशद्दलमण्डलमण्डितसरोरुहं चिन्तयित्वा तत्र दलेषु देवताः पूज्याः । तासां नामानि-लोपामुद्रामयी लोपामुद्रामयः, अगस्त्यमयी अगस्त्यमयः, कालतापनमयी कालतापनमयः, धर्माचार्यमयी धर्माचार्यमयः, मुक्तकेशीश्वरमयी मुक्तकेशीश्वरमयः, दीपकलानाथमयी दीपकलानाथमयः, विष्णुदेवमयी विष्णुदेवमयः, प्रभाकरदेवमयी प्रभाकरदेवमयः, तेजोदेवमयी तेजोदेवमयः, मनोजदेवमयी मनोजदेवमयः, विष्णुदेवमयी विष्णुदेवमयः, कल्याणदेवमयी कल्याणदेवमयः, रत्नदेवमयी रत्नदेवमयः, रामानन्दमयी रामानन्दमयः, अणिमासिद्धिः अणिमासिद्धः, लघिमासिद्धिः लघिमासिद्धः, ईशत्वसिद्धिः ईशत्वसिद्धः, महिमासिद्धिः महिमासिद्धः, वशित्वसिद्धिः वशित्वसिद्धः, प्राकाम्यसिद्धिः प्राकाम्यसिद्धः, मुक्तिसिद्धिः मुक्तिसिद्धः, इच्छासिद्धिः इच्छासिद्धः, प्राप्तिसिद्धिः प्राप्तिसिद्धः, सर्वकामसिद्धिः सर्वकामसिद्धः, ब्राह्मी ब्राह्मः, माहेश्वरी माहेश्वरः, इति पञ्चाशद्देवताचरणपरिचर्यां जलचक्रे समाप्य तदनन्तरम्—नाभिमण्डले कल्पान्तदीप्तकालानलकोटिसदृशं रं-बीजगर्भं त्रिकोणाकारं वह्निचक्रं चिन्तयित्वा हुताशे द्विषष्टिरिति तत्र द्वाषष्टिदलमण्डितकमलं चिन्तयेत् । तत्र देवतानामानि—कौमारी कौमारः, वैष्णवी वैष्णवः, वाराही वाराहः, माहेन्द्री माहेन्द्रः, चामुण्डा चामुण्डः, महालक्ष्मी महालक्ष्मः, सर्वसङ्क्षोभणी सर्वसङ्क्षोभणः, सर्वविद्रावणी सर्वविद्रावणः, सर्वाकर्षणी सर्वाकर्षणः, सर्ववशीकरणी सर्ववशीकरणः, सर्वोन्मादिनी सर्वोन्मादनः सर्वमहाकुशा सर्वमहाकुशः, सर्वखेचरी सर्वखेचरः,

---

१ आद्यस्त्रिपुरसुन्दर इति पाठः स्यात् ।

सर्वबीजा सर्वबीजः, सर्वयोनिः सर्वयोनिः, सर्वत्रखण्डा सर्वत्रखण्डः, त्रैलोक्यमोहनचक्रस्वामिनी त्रैलोक्यमोहनचक्रस्वामी, प्रकटयोगिनी प्रकटयोगी, कामाकर्षिणी कामाकर्षी, (कर्षणः). बुद्ध्याकर्षणीः, बुद्ध्याकर्षणः, अहङ्काराकर्षिणी अहङ्काराकर्षी, (कर्षणः). शब्दाकर्षिणी शब्दाकर्षी, (कर्षणः). स्पर्शाकर्षिणी स्पर्शाकर्षी, (कर्षणः). रूपाकर्षिणी रूपाकर्षी, (कर्षणः). रसाकर्षिणी रसाकर्षी, (कर्षणः). गन्धाकर्षिणी गन्धाकर्षी, (कर्षणः). चिन्ताकर्षिणी चिन्ताकर्षी, (कर्षणः). धैर्याकर्षिणी धैर्याकर्षी(कर्षणः). स्मृत्याकर्षिणी स्मृत्याकर्षी, (कर्षणः). नामाकर्षिणी नामाकर्षी, (कर्षणः) बीजाकर्षिणी बीजाकर्षी, (कर्षणः) इत्येता द्वाषष्टिदेवता वह्निचक्रे आराध्य वायुचक्रपूजां कुर्यात् । तदेतत्प्रतिपादयति—चतुरधिकपञ्चाशद्दलमण्डलम् अनाहतस्थानपवनं कमलं (धूम्रवर्णं यं-बीजयुक्तं) चिन्तयित्वा चतुःपञ्चाशद्देवतास्तत्र पूजयेत् । तासां नामानि आत्माकर्षणी आत्माकर्षणः, अमृताकर्षणी अमृताकर्षणः, शरीराकर्षणी शरीराकर्षणः, सर्वाशापरिपूरकचक्रस्वामिनी सर्वाशापरिपूरकचक्रस्वामी, गुप्तयोगिनी गुप्तयोगी, अनङ्गकुसुमा अनङ्गकुसुमः, अनङ्गमेखला अनङ्गमेखलः, अनङ्गमदना अनङ्गमदनः, अनङ्गमदनातुरा अनङ्गमदनातुरः, अनङ्गरेखा अनङ्गरेखः, अनङ्गवेगिनी अनङ्गवेगी, (वेगः). अनङ्गाङ्कुशा अनङ्गाङ्कुशः, अनङ्गमालिनी अनङ्गमाली, सर्वसङ्क्षोभणचक्रस्वामिनी सर्वसङ्क्षोभणचक्रस्वामी, गुप्ततरयोगिनी गुप्ततरयोगी, सर्वसङ्क्षोभणी सर्वसङ्क्षोभणः, सर्वविद्रावणी सर्वविद्रावणः, सर्वाकर्षणी सर्वाकर्षणः, सर्वाह्लादिनी सर्वाह्लादी, (ह्लादनः). सर्वसम्मोहनी सर्वसम्मोहनः, सर्वस्तम्भिनी सर्वस्तम्भी, (स्तम्भनः). सर्वजृम्भिणी सर्वजृम्भी, (जृम्भणः). सर्वशङ्करी सर्वशङ्करः, सर्वरञ्जिनी सर्वरञ्जी, (रञ्जनः). सर्वोन्मादिनी सर्वोन्मादी, (न्मादनः). सर्वार्थसाधिका, (धकी). सर्वार्थसाधकः, सर्वसम्पत्तिपूरिणी सर्वसम्पत्तिपूरी, (रणः) इति चतुःपञ्चाशद्देवता वायुचक्रे । अथ दिवि आकाशचक्रे विशुद्धिस्थाने वृत्ताकारं हं-बीजमण्डितं द्वासप्ततिदलमण्डितम् आकाशमण्डलं चिन्तयित्वा द्वासप्ततिदेवताः पूजयेत् । तासां नामानि—यथा—सर्वभक्तमयी सर्वभक्तमयः, सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करी सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करः, सर्वसौभाग्यदायकचक्रस्वामिनी सर्वसौभाग्यदायकचक्रस्वामी, सम्प्रदाययोगिनी सम्प्रदाययोगी, सर्वसिद्धिप्रदा सर्वसिद्धिप्रदः, सर्वसम्पत्प्रदा सर्वसम्पत्प्रदः, सर्वप्रियङ्करी सर्वप्रियङ्करः, सर्वमङ्गलकारिणी, सर्वमङ्गलकारी, सर्वकामप्रदा सर्वकामप्रदः, सर्वदुःखविमोचनी सर्वदुःखविमोचनः, सर्वमृत्युप्रशमनी सर्वमृत्युप्रशमनः, सर्वविघ्ननिवारणी सर्वविघ्ननिवारणः, सर्वाङ्गसुन्दरी सर्वाङ्गसुन्दरः, सर्वसौभाग्यदायिनी सर्वसौभाग्यदायी, सर्वार्थसाधकचक्रस्वामिनी सर्वार्थसाधकचक्रस्वामी, कुलोत्तीर्णयोगिनी कुलोत्तीर्णयोगी, सर्वज्ञा सर्वज्ञः, सर्वशक्तिः सर्वशक्तिः, (शक्ता). सर्वैश्वर्यप्रदायिनी सर्वैश्वर्यप्रदायी, सर्वज्ञानमयी सर्वज्ञानमयः, सर्वव्याधिविनाशिनी सर्वव्याधिविनाशी, (विनाशनः). सर्वाधारस्वरूपा सर्वाधारस्वरूपः, सर्वपापहरा सर्वपापहरः, सर्वानन्दमयी सर्वानन्दमयः, सर्वरक्षास्वरूपिणी सर्वरक्षास्वरूपी, (स्वरूपः). सर्वेप्सितफलप्रदा सर्वेप्सितफलप्रदः, सर्वरक्षाकरचक्रस्वामिनी सर्वरक्षाकरचक्रस्वामी, निर्णययोगिनी निर्णययोगी, वशिनी वशी, कामेश्वरी कामेश्वरः, मोदिनी मोदी, (मोदनः). विमला विमलः, अरुणा

अरुणः, जयिनी जयी, सर्वेश्वरी सर्वेश्वरः, कौलिनी कौली, इति द्वासप्ततिदेवता आकाशकमले पूज्याः। अनन्तरं भूमध्ये मनश्चक्रं चिन्तयित्वा तत्र चतुःषष्टिदलमण्डलमण्डितं हंसयुक्तं भं-बीजं मनःकमलं चिन्तयित्वा तत्र चतुःषष्टिदेवता अर्चयेत्। तासां नामानि—यथा—सर्वरोगहरचक्रस्वामिनी सर्वरोगहरचक्रस्वामी, रहस्ययोगिनी रहस्ययोगी, वाणिनी वाणी, चापिनी चापी, पाशिनी पाशी, अङ्कुशिनी अङ्कुशी, महाकामेश्वरी महाकामेश्वरः, महावज्रेश्वरी महावज्रेश्वरः, महाभगमालिनी महाभगमाली, महाश्रीसुन्दरी महाश्रीसुन्दरः, सर्वसिद्धिप्रदचक्रस्वामिनी सर्वसिद्धिप्रदचक्रस्वामी, अतिरहस्ययोगिनी अतिरहस्ययोगी, श्रीश्रीमहाभट्टारिका श्रीश्रीमहाभट्टारकः, सर्वानन्दमयचक्रस्वामिनी सर्वानन्दमयचक्रस्वामी, परापर रहस्ययोगिनी परापररहस्ययोगी, त्रिपुरा त्रिपुरः, त्रिपुरेश्वरी त्रिपुरेश्वरः, त्रिपुरसुन्दरी त्रिपुरसुन्दरः, त्रिपुरवासिनी त्रिपुरवासी, त्रिपुरश्रीः त्रिपुरश्रीमान्, त्रिपुरमालिनी त्रिपुरमाली, त्रिपुरसिद्धा त्रिपुरसिद्धः, त्रिपुराम्बा त्रिपुराम्बः, महात्रिपुरसुन्दरी महात्रिपुरसुन्दरः, महामहेश्वरी महामहेश्वरः, महामहाराज्ञी महामहाराजः, (राज्ञः). महामहाशक्तिः महामहाशक्तिः, (शक्तः). महामहागुप्ता महामहागुप्तः, महामहाज्ञप्ता महामहाज्ञप्तः, महामहानन्दा महामहानन्दः, महामहास्कन्दा महामहास्कन्दः, महामहाशया महामहाशयः, इति चतुःषष्टिदेवताश्चतुःषष्टिदलेषु अभ्यर्च्याः। इत्येवंप्रकारेण मयूखाः। पूर्वोक्तसङ्ख्याक्रममेलनेन षष्ठ्युत्तरत्रिशतदलदेवता मयूखा इत्युच्यन्ते। मयूखत्वं चैतासां देवतानां भक्तजनहृदयपीडाकराज्ञानतिमिरनिरसनवपुष्ट्वाद्युक्तम्। य एते मयूखास्त्वदुदितास्त्वन्मयास्त्वामाश्रिता वर्तन्ते तेषामुपरि द्वादशान्तस्थाने तव पादाम्बुजे युगं देदीप्यते। तव पादाम्बुजयुगं रक्तशुक्लात्मकम् तयोर्मन्त्रः-"महाश्रीचक्रनगरसाम्राज्ञीश्रीपादुकां पूजयामि "इत्येको मन्त्रः-"महाश्रीचक्रनगरसम्राट् श्रीपादुकां पूजयामि" इत्येको मन्त्रः। "एवं रश्मिक्रमं कुर्वन् साधको विजितेन्द्रियः। धनधान्यायुरारोग्यपाण्डित्यादिपदं व्रजेत्। एवं बाह्यचक्रदेवीनामन्तर्यागो निवेदितः॥" ननु भगवत्यास्तावदावरणदेवताचक्रपूजने अनेकमन्त्रचिन्तनोपायान्यापादित सामर्थ्यं विना पाण्डित्येन निर्वहति तच्च महावाग्देवतारूपिण्या भगवत्या ध्यानं विना न सम्भवति तत्कथं न प्रकाश्यते इत्याशङ्क्याह-**शर**दिति। हे जगदम्ब! शरज्ज्योत्स्नाशुभ्रां शारदशशिकरनिकरधवलां शशियुतजटाजूटमुकुटां शशिनायुतं शशियुतं जटाया जूटो बन्धो जटाजूटस्तन्मयं मुकुटम्। "मुकुटं चैव किरीटं शुभका तथेति" विश्वप्रकाशः। चन्द्रकलाभरणमिति यावत्। वरत्रासत्राणस्फटिकघुटिका-पुस्तकधरां वरश्च त्रासत्राणञ्च स्फटिकघुटिका च अक्षमाला च पुस्तकं च विद्याकोषश्च एताश्चतस्रो मुद्रा धारयन्तीति तथोक्ता एवं भूतां त्वां न नत्वा न नमस्कृत्य सतां वर्तमानानां पुरुषाणां मधुक्षीरद्राक्षामधुरिमधुरीणां मधुमच्च माक्षिकवच्च दुग्धवच्च द्राक्षावच्च गोस्तनीवच्च मधुरिमधुरीणामाधुर्यधूर्वहा मधुरशब्दादिमनिच् पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति धुरशब्दात् ख प्रत्ययः। खः सर्वधुरादिति धुरीणाः एवंभूता भणितयो वाचः कथं सन्निदधते केन प्रकारेण विभूतिं कुर्वन्ति। महावाग्वादिनी रूपां त्वां नत्वा पुनरमृतरसतरङ्गिण्यो भणितयो बोभूयन्ते इत्यर्थः॥ १५॥

कवीन्द्राणां चेतः कमलवनबालातपरुचिं,
भजन्ते ये सन्तः कतिचिदरुणामेव भवतीम् ।
विरिञ्चिप्रेयस्यास्तरलतरशृङ्गारलहरी,
गभीराभिर्वाग्भिर्विदधति सतां रञ्जनममी ॥ १६ ॥

सर्वत्र प्रसिद्धिरेषा जागर्ति "सर्वशुक्ला सरस्वती"ति, लोकस्थितिरेषा । अन्ये तु केचिन्महात्मानः भगवतीमरुणामेव चिन्तयन्ति, ततश्च शीघ्रं कविताप्रभावो न भवतीति सिद्धिं तत्प्रख्यापनायानन्तरश्लोकमवतारयति—**कवीन्द्राणा**मित्यादि । कवीन्द्राणां वर्णयितृकोष्ठानां चेतः कमलवनबालातपरुचिहृदयपद्माटवीबालार्ककिरणाकारं भगवतीमेव ये केचित् सन्तो भजन्ते, तद्भजनजनितापूर्ववाग्वृत्तयस्ते खलु अमी साधकाः विरञ्चिप्रेयस्याः सरस्वतीदेव्या अभ्यन्तरवर्तिनी तरलतरा निरन्तरोच्चलितसौभाग्य-शृङ्गारलहरी कामरसलक्ष्मीतरङ्गमालिकामावर्तते, तद्वद् गभीराभिः गूढार्थप्रख्यापयित्रीभिर्वाग्भिः भणितिभिः सतां सहृदयानां रसिकानां रञ्जनं मनोल्हादनं विदधति सम्पादयति । सहृदयहृदयानन्दकारि यद्वचो वैदग्ध्यां सैव कविता नाम । उक्तं हि साहित्यमीमांसायाम्—"कविः पिता योषा पिता पाठको रसिकः पतिः । कविता क्रियते नूनं सोदरश्च विवेकिनः ? ।" किञ्च तत्रैव "न कवित्वमधर्माय मृत्यवे ये दण्डनायं (?) । वाक् कवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः ।" किम्बहुना सहृदयसमारञ्जनं कवित्वं श्रीश्रीललितामहाभट्टारिकाचरणारविन्दे समर्पयामि यत्स्वाऽपि दुर्लभामिति निश्चितार्थः अन्या देवता अन्यानि फलानि प्रयच्छन्तु नाम, सकलगुणप्रधानभूतपृथ्वीमण्डलैकछत्रराज्यसमान दुःखं सर्वविद्यारत्नं सुकवित्वं दातुं प्रगल्भा भगवती श्रीश्रीमहाभट्टारिका एवेति सकलतन्त्रोपतन्त्रसङ्गृहीतोऽर्थः ॥ १६ ॥

सवित्रीभिर्वाचां शशिमणिशिलाभङ्गरुचिभिः,
वशिन्याद्याभिस्त्वां सह जननि सञ्चिन्तयति यः ।
स कर्ता काव्यानां भवति महतां भङ्गसुभगैः,
वचोभिर्वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैः ॥ १७ ॥

तदेतत्प्रथमं प्रक्रान्तं सारस्वतध्यानसौभाग्यकथनं, तत्र आवरणदेवता विशेषत्वेन भावनयाकल्पानन्तरं[1] फलान्तरञ्च समुद्दङ्कयन् इदमाह–वाचां **सवित्रीभिरिति वाचां**—सवित्रीभिः मातृकाभूताभिर्वशिन्याद्याभिः श्रीश्रीमहाभट्टारिकाचक्रसिंहासनतृतीयाष्टावरणाष्टारचक्रदेवताभिरित्यर्थः । ताः खलु वशिन्याद्या अकचटतपयवर्णसहिताः सबीजास्तत्रार्च्यन्ते । ताभिः पुनः कीदृशीभिः शशिमणिशिलाभङ्गरुचिभिः चन्द्रकान्तमणिभङ्गसमानतनुकान्तिधावल्यधवलाभिः एताभिः सह त्वां यः सञ्चिन्तयति सम्यक्तया ध्यानपदवीमारोपयति स महाकाव्यानां कर्ता भवति । तन्महाकाव्यकरणं शब्दैः कीदृक् सौभाग्यशालिभिरित्याह—**भङ्गसुभगै**रिति—एकस्मिन्नर्थे नानाविधशब्दरचना वैदग्ध्यविशेषा

१ कल्पान्तमिति पाठः स्यात् ।

भङ्ग्यः ताभिः सुभगैः, पुनः किम्भूतैः ? वाग्देवीवदनकमलामोदसुभगैः सरस्वतीमुखारविन्दसौगन्ध्यबन्धुरप्रवाहसहचरैर्वचोभिर्महाकाव्यकर्तारो भवन्ति इति। महाकाव्यलक्षणं काव्यमीमांसायामुक्तम्—"आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशान्यतमक्रिया। महावंशस्तत्प्रभावो राजा तस्य महापुरम् ॥ मन्त्रिणश्चतुरङ्गः श्रीः स्फूर्तिः कीर्तिः प्रजातयोः। प्रतिपक्षोऽस्य सदृशस्ततोऽप्यधिक एव वा ॥ तस्योपरि जिगीषा च तदर्थं मन्त्रसम्भृतिः। तत उत्थानशक्तिश्च प्रभुशक्तिसमन्विता ॥ यात्रा कण्टकसन्नाहः सैन्यस्त्रीणाञ्च वर्णनं। तद्वारालम्बनशृङ्गारस्तत्रसेनानिवेशनं ॥ उद्यानसलिलक्रीडा मधुपानं रतोत्सवः। चन्द्रसूर्योदयास्तौ च सन्ध्याषड्तुमण्डली ॥ पुनः प्रयाणसङ्घट्टः शत्रूणां सैन्यडम्बरः। दुर्गाभङ्गप्रलापश्च वह्निदाहः पलायनम् ॥ महायुद्धञ्च विजयो लोको विकृतघोषणः। जगतां शान्तिंविस्तारः पुनः सौख्योदयो नृणाम् ॥ एतानि च ततोऽन्यानि स्थानानि सुबहूनि च। महाकाव्यस्य सम्पत्तौ लक्षणत्वेऽर्पितान्यपि ॥" ईदृग्लक्षणलक्षितमेव महाकाव्यं भवति ॥ १७ ॥

तनुच्छायाभिस्ते तरुणतरणिश्रीसरणिभिः,
दिवं सर्वामुर्वीमरुणिमनिमग्नां स्मरति यः।
भवन्त्यस्य त्रस्यद् वनहरिणशालीननयनाः,
सहोर्वश्या वश्याः कति कति न गीर्वाणगणिकाः ॥ १८ ॥

भगवत्याः प्रस्तुतायाः सर्वभक्तजनवाञ्छितार्थशतसाधननिपुणसारस्वतं ध्यानं सुप्रकाशितमेव, तेन समस्तविद्यापाण्डित्यलाभात् विद्याप्राप्तौ चतुर्विधपुरुषार्थेषु आनन्दमयः कामपुरुषार्थः सर्वलोकसम्मतः। तस्य सम्पत्तिसम्पत्तिः इति पाठः स्यात्, शृङ्गाररसालम्बनभूता सा तु तरुणीं विना न सम्पत्स्यते। ताञ्च विपरीताश्चेन्न कामिनां सुखलेशः, अत एव तरुणी वशीकरणविद्या च कपालीश्वरी श्रीललितामहाभट्टारिकामेव चिन्तयतां तरुणीलोकवशीकरणसामर्थ्यवतीत्याह—**तनुच्छायेति**। हे परमेश्वरि! तव तरुणतरणिश्रीसरणिभिः बालादित्यलक्ष्मीसदृशकान्तिभिः तनुच्छायाभिः देहप्रभाभिः सर्वां दिवम् आकाशम् उर्वीं भुवं च अरुणिमनिमग्नां पाटलकान्तिसागरगर्भप्रविष्टां यः स्मरति। अस्य त्रिभुवनसौन्दर्यराशिमूर्तेः परमेश्वरी त्रस्यद् वनहरिणशालीननयना भययुक्तदृष्टिसञ्चाराः सत्यः गीर्वाणगणिकाः स्वर्वेश्या उर्वश्या नारायणोरुसम्भवयासुरनार्या सह कति कति न वश्या भवन्ति अपि तु सर्वा एव वश्या भवन्ति, तस्य दासीभूय स्वेच्छया मदनसम्भोगनर्मसु योनियोज्या भवन्ति। किंबहुना प्रकारेण तमेव भवती भक्तमेव साधारणनामकी कृत्यकोटिकोटिशः देवाङ्गना एकं सहकारवृक्षम् अनन्तकोटिभृङ्गमाला इव भजन्ते, तस्यैव वश्यास्तन्मयाश्च भजन्तीत्यर्थः। पाटलवर्णध्यानं बहुधावश्यकर्मणि विनियुक्तम्। तथा चागमः—"देवी श्रीललिता ध्येया तच्च कर्मणि भेदतः। कर्मध्यानकृते देव्याः सर्वसौभाग्यवान् भवेत् ॥ शान्तौ धवलवर्णाभा मोक्षधर्मे प्रकल्पते। स्त्रीवश्ये राजवश्ये च जनवश्ये च पाटला ॥ पीता धनस्य सम्पत्तौ कृष्णा मारणकर्मणि। धूम्रा विद्वेषणे प्रोक्ता शृङ्गारे पाटला द्युतिः ॥ सर्ववर्णा सर्वलाभे मुक्तौ ज्योतिर्मयी परम्। ज्योतिर्मयञ्च तद्ध्यानं पञ्चब्रह्मासनात्मकम् ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः। एते पञ्च महाप्रेताः पादमूले व्यवस्थिताः ॥" एतदेव भगवत्या मुख्यं ध्यानं भोगे मोक्षेऽपि चिन्तनीयम्। प्रेतत्वं नाम महावीरत्वम्। प्रेताः प्रकर्षेण इताः देवीशरीरसंसर्गातिशयं प्राप्ताः। द्वारद्वारिकया देव्याः कामेश्वरोत्सङ्गेन सङ्गः, कामेश्वरस्य सदाशिवेन सङ्गः सदाशिवस्य पञ्चफलवतां प्राप्तस्य मञ्चखुरतां प्राप्तानां ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वराणां शिरोभिः सह संसर्गः। एतच्च मञ्चरूपं ध्येयाभिन्नमेव। इदं सप्तावन-ध्यानेन वायौ रूपमुच्यते। भगवत्याः सप्तमं तु ध्यानं मञ्चासनं विदुः—"यथैकस्यैव रूपस्य चतुरास्यषडानना। तथा सप्ताननाः प्रोक्ता रूपस्यैकस्य तेजसः ॥" इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ १८ ॥

मुखं बिन्दुं कृत्वा कुचयुगमधस्तस्य तदधो,
हरार्धं ध्यायेद्यो हरमहिषि ते मन्मथकलाम्।
स सद्यः सङ्क्षोभं नयति वनिता इत्यति लघु,
त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयति रवीन्दुस्तनयुगाम् ॥ १९ ॥

इत्थमुक्तप्रकारेण कामपुरुषार्थोपयोगिस्त्रीवशीकरणं ध्यानमुक्त्वा तदर्थमेव महाविद्यान्तिम-वर्णवामलोचनन्यासयोग्याक्षरस्वरूपं ध्यानं कामकलात्मकमाह—यो महाविद्यान्तिमवर्ण ईकारलक्षणो महामन्त्रः स खलु भगवत्या रूपान्तरवाचकमन्त्रो निवासभूमिश्च। उक्तमारुण-केतके—"यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति। यदीं शृणोत्य-लकं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम्।" इति अलकमित्यत्र लकार ककारवर्जनाय निष्कृष्टरूपमन्मथबीजं सैव महाविद्या तस्याः शारदा लिपि प्रकारे लेखनेन स्त्रीरूपं सम्भवति। मुखं बिन्दुतया भाति तदधस्ताद्द्विबिन्दुकं। "कुचद्वयं तथा ज्ञेयमधस्ताच्च त्रिकोणकं ॥ एवमीकाररूपं स्यादेवं कामकला परा ॥" हरस्य हकारस्यार्धं त्रिकोणाकारं बिन्दुद्वयस्याध-स्ताद् योनिमुखद्वयस्याधस्तात् कुचद्वयम् इति स्त्रीरूपक्रमः। एवं कामकलारूपं चिन्तयतः फलविशेषमाह स सद्य इति। यस्त्वेवं कामकलाचिन्तकः स सद्यः शीघ्रमेव वनिता-स्तरुणीः सङ्क्षोभं कन्दर्परागजनितचित्तविप्लवं नयति प्रापयति इति अतिलघु अस्ति। फलगुप्तप्रयोजनं महाप्रयोजनमाह—रविश्चेन्दुश्च रवीन्दू तौ स्तनयुगं यस्यास्तां त्रिलोकीमपि-वनितारूपधारिणीमाशु भ्रमयति। त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी, "सङ्ख्यापूर्वो द्विगु"रिति द्विगुसमासः, 'द्विगोश्च' इति ङीप्। भ्रमयति भ्रान्तमतीकरोति वशीकरोति इत्यर्थः ॥ १९ ॥

किरन्तीमङ्गेभ्यः किरणनिकुरम्बामृतरसं,
हृदि त्वामाधत्ते हिमकरशिलामूर्तिमिव यः।
स सर्पाणां दर्पं शमयति शकुन्ताधिप इव,
ज्वरप्लुष्टं दृष्ट्या सुखयति सुधाधाररसया ॥ २० ॥

इत्थं कामकलाध्यानमुक्त्वा विषहरं ज्वरहरञ्च ध्यानान्तरमाह—तस्य च ध्यानस्या-धिष्ठानदेवता अमृतेश्वरी मूर्तिर्ललिता। हे परमेश्वरि! किरणनिकुरम्बामृतरसं स्व-रश्मिमाला-लक्षणं पीयूषं किरन्ती स्रवन्ती हिमकरशिलामूर्तिमिव चन्द्रकान्तमणिघटितपुत्तलीमिव यः पुरुषो हृदि हृदयकमले आधत्ते चिन्तयति, स शकुन्ताधिप इव गरुड इव सर्पाणां दर्पं शमयति

तक्षककर्कोटकादिमहासर्पविषज्वालामवलोकनमात्रेणैव स तिरस्करोति । किञ्च प्लुष्टं तापज्वरेण पीड्यमानशरीरं पुरुषं सुधाधारसितया पीयूषप्रभाशीतलया दृष्ट्या लोचनेन सुखयति आनन्दयति, एतदमृतेश्वरीध्यानं न केवलं विषज्वरहरम् अपि तु ब्रह्मादीनामपि आयुः-कक्षामुल्लङ्घ्य वर्तमानस्य परमायुषः कालस्य भोक्तारं बहुकालजीवितधातारं करोति । उक्तं वास्तवे—"ये चिन्तयन्त्यमृतवाहिभिरंशुजालैराप्लाव्यमानभुवनाममृतेश्वरीं त्वां । ते लङ्घयन्ति ननु मातरलङ्घनीयां, ब्रह्मादिभिः सुरवरैरपि कालकक्षां" ॥ २० ॥

तडिल्लेखातन्वीं तपनशशिवैश्वानरमयीं,
निषण्णाषण्णामुपरि[1] कमलानां तव कलां ।
महापद्माटव्यां मृदितमलमायेन मनसा,
महान्तः पश्यन्तो दधति परमाह्लादलहरीं ॥ २१ ॥

अथ पूर्वोक्तानां बहूनां ध्यानानामुत्तमोत्तमं योगध्यानविशेषमाह—**तडिल्लेखामित्यादिना** । तडितो लेखा तडिल्लेखा तद्वत्तन्वीं सूक्ष्माकाराम् । तपनशशिवैश्वानरमयीम् । तपनः अहङ्कारसूर्यः । शशी समस्तौषधिरसलक्षणाहारपरिपालकजनितः कन्दर्परसोल्लासवासनादायी सोमभट्टारकः । वैश्वानरस्तु आर्द्रीयमाणानामाहारवस्तूनां परिपाकदायी शिवः पावक-स्वरूपस्तेजो विशेषः । एते त्रयो मिलित्वैव शरीरं धारयन्ति । एतेषां त्रयाणां तेजसामैक्यं यन्मयीम् । किञ्च कल्पेश्वरादिमहाशाक्तेन षट्त्रिंशत्तत्त्वाधिष्ठानदेवता भयानां महाविद्यां षट्-त्रिंशदक्षराणां षट्कं षट्कं विभज्य यानि पूर्वोक्तानि मूलाधारादीनि षट्कमलानि प्रसिद्धानि तेषां षट्सङ्ख्यावतां कमलानामुपरि निषण्णां स्थितिमतीं तव ज्योतिःकलां द्विषट्कान्ते वर्तमानायां महापद्माटव्यामानीय मृदितमलमायेन मृदिता मलाः कामक्रोधलोभादिमनोविकारास्तन्मूल-भूता च अनाद्यविद्यारूपिणी माया शांबरी च तयोर्द्वन्द्वो मलमाये मृदिते निर्घाटिते दूरीकृते येन तन्मनो मृदितमलमायं तेन कलां पश्यन्तो निभालयन्तो महान्तः परमाह्लादलहरीमनु-पाधिपरब्रह्मरसास्वादप्रवाहं दधति ॥ २१ ॥

भवानि त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणां,
इति स्तोतुं वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति यः ।
तदैव त्वं तस्मै दिशसि निजसायुज्यपदवीं,
मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमुकुटनीराजितपदां ॥ २२ ॥

ननु चागमोक्तानत्यन्तमनोवधानगम्यान् अन्तर्यागध्यानप्रपञ्चान् कर्तुमतितरलमनसः क्षणे-क्षणे समुपजातप्रभूतसंसारसज्ज्वराभक्तिमात्रसाधना यत्किञ्चिद्भगवतीस्तोत्रमात्रेणैव पराम्बामभिमुखीकर्तुं येऽभिवाञ्छन्ति तेषामनुपाधिभक्तिमतामारम्भ एव स्तवनप्रसाद-काङ्क्षिणामुपायः कथं न प्रदर्श्यते इत्याशङ्क्याह **भवानीति**—हे भवानि हे भवराजमहिषि ! "इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रे"त्यादिना आनुक् ङीप् च, त्वद् दासे तव परिचारके सकरुणां कारुण्यपरिपूर्णां दृष्टिं दृशं मयि वितर मह्यं समर्पय । चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । विवक्षातः

---

१ षण्णामप्युपरि इति पाठः ।

कारकाणि भवन्तीति न्यायात्। देवेभ्यो नमस्करोति देवान् नमस्कृत्य करोतीति वत् मयि दृष्टिं वितरेत्येवमात्मकं स्तोत्रं वक्तुमुपक्रममाणस्तव भक्तो भवानि त्वम् इत्येतत् पदद्वयात्मकमपि स्तोत्रांशं यः कथयति तस्मै पुरुषाय तदैव तत्कथनसमय एव मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमुकुटनीराजितपदां, नारायणनलिनासनत्रिदशपुरोगममुकुटमणिभिः मङ्गलकर्पूरदीपिकाऽऽलोकनीराजितचरणां कृतारार्तिकपादपद्मां निजसायुज्यपदवीं स्वस्वरूपसाक्षात्कारपद्धतिं दिशसि समर्पयसि । साधकस्योपेयभूतपरब्रह्मसाक्षात्कारे चमत्कारे चत्वारः प्रकाराः सालोक्य-सामीप्य-सारूप्य-सायुज्याख्याः सम्भवन्ति। तत्र सालोक्यं जगत्क्षेत्रसप्तकगिरिक्षेत्रनवकमलरूपषोडशक्षेत्रमध्यनिविष्टश्रीश्रीनगरेषु नानावृक्षमहोद्यानमारभ्य चिन्तामणिमन्दिरं यथातपःपरिपाकपरिपाकमन्तराभ्यन्तरकक्षाभिर्नानामणिविचित्राभिर्नानापरिवृक्षसरोवरवास्तव्यदेवतायुक्ताभिः सम्पूर्णो भगवत्या निवेशदेशविशेषो लोकः, सलोकः समानो देव्या इव यस्य भक्तस्यापि सदृशः स सलोकः, सलोकस्य भावः सालोक्यम् । उक्तञ्च "सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति ।" आर्ष्टिपदेन लोकोत्पन्नो भोग उच्यते "समान आर्ष्टिः सार्ष्टिः, समानो लोकः सलोकः" इति वेदभाष्ये भट्टभास्करः। सलोकत्वं तावत् प्राप्य प्रथमा सिद्धिः तदनन्तरमपि भगवतीचरणारविन्दसादरनिरन्तरध्यानधारापरिपालकवशात् भगवत्या महान्तःपुरचिन्तामणिगृहराजबाह्यवितर्दिकावासः द्वितीया सिद्धिः । ततोऽप्यखिललोकमातृकोपसङ्ख्यानेन सारूप्यसिद्धिः। भगवत्या यद्रूपं तदेवात्मनि धत्ते । निरन्तरान्तरान्तरानुसन्धानवशात् एषा तृतीया सिद्धिः । चतुर्थी तु सर्वप्रकारेण परित्यक्तभेदफलकासाधकाराध्ययोरियं मे स्वामिनी सोऽहमस्या दास इत्यादिकं भेदमालिन्यमपास्य आत्मपरयोः सलिले सलिलमिव क्षीरे क्षीरमिव सम्पद्यमानः स्वात्मैक्यात् पुनः कालान्तरदेशान्तराविव विश्लेषकथानभिज्ञा परमानन्दपरिपूर्णा निस्तरङ्गसमुद्रप्रख्या निर्वातनिष्कम्पदीपशिखाकारसदृशज्योतिर्मयस्फुरणतादृशसहस्रलक्षादिवत्सरव्यपगमेऽपि सुप्तप्रबुद्धपुरुषतावन्मात्रकालप्रतिपत्तिवत् कालानुभवसमानानुभवबहुकाललङ्घना स्फूर्तिमयी चिन्मयी प्रकाशमयी च या चतुर्थी सिद्धिः सा सायुज्यपदवी नाम । तदुपरि सिद्ध्यभावात्सैव सर्वसिद्धीनामवसानभूमिः। युज्यते तेन साधक इति युक् योगेनात्मदर्शनम्। समाना युक् यस्य स सयुक्। 'युजिर् योगे' इति धातोः करणसाधकः क्विप्। सयुजो भावः सायुज्यम्। यद् युक्सम्बन्धेन भगवत्याः स्व-स्वरूपपरिपूर्णता तद्युक्सम्बन्धेन साधकस्यापि परिपूर्णता इत्यर्थः। इयमेव मुक्तिशब्द वाच्या । एतदर्थमेव सर्वे नियमा व्रतानि जपास्तपांसि दानानि धर्मास्तीर्थयात्रा इष्टानि पूर्तानि यानि चैवंविधानि सकलकल्याणभाजनभूतानि सर्वाणि कर्माणि "कर्मणात्मलाभान्न परं विद्यते" इत्यापस्तम्बः। "अविद्याध्वंसो मोक्ष" इति शङ्करः। "नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्ति"रिति मीमांसकाः। "गुणपुरुषान्यताख्याति"रिति साङ्ख्याः। आदिविदुषः सिद्धपुरुषस्य "नित्ययोगशक्तिनिभालनानितरानन्दानुभूति"रिति पातञ्जलाः। "आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्ष" इति तार्किकाः। "निर्विषयबुद्धिसन्तानधारावलोकन"मिति बौद्धाः। "नित्योर्ध्वगमन"मिति जैनाः। "मरणमेव मोक्ष" इति चार्वाकाः। "नित्य-

नादानुसन्धानेन निरन्तरोङ्कारशब्दोच्चारणान्नादब्रह्मणि लय" इति ब्रह्मवादिनः । इत्थं बहुविध-दर्शनसिद्धान्ताङ्गीकृतविविधमोक्षस्वरूपस्याप्येकीकरणसामर्थ्येन परब्रह्मस्वरूपा शक्तिः परमानन्दानुभवरूपदेवी तादात्म्यमेव सायुज्यपदवीत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ २२ ॥

त्वया हृत्वा वामं वपुरपरितृप्तेन मनसा,
शरीरार्द्धं शम्भोरपरमपि शङ्के हृतमभूत् ।
तथा हि त्वद्रूपं सकलमरुणाभं त्रिनयनं,
कुचाभ्यामानम्रं कुटिलशशिचूडालमुकुटं ॥ २३ ॥

एवमुक्तप्रकारेण भगवत्याः सायुज्यं प्रतिपादितम्, तच्च भगवत्याः करुणैकसाध्यम्, यथा भगवत्याः साधकवर्गेषु भगवत्याः स्व-स्वरूपं तादात्म्यं करुणया दीयते तथा स्वनाथेऽपि भगवति महेश्वरे स्व-स्वरूपतादात्म्यप्रतिपादनमविशिष्टम्-इतीदमर्थं प्रकटीकुर्वन् भगवच्छरीरस्यापि भगवत्येकाकारपरिणतिं व्यञ्जयति विचार्यमाणे शिवशक्त्योरभेदात् । उक्तमागमे—"न शिवेन विना शक्तिर्न शक्त्या रहितः शिवः । तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहकयोरिव ॥" उक्तञ्च महार्थमञ्जर्याम्—"आलेख्यविशेष इव गजवृषभयोर्द्वयोः । प्रतिभासो यथा तथा एकस्मिन्नपि परमार्थे शिवशक्तिकल्पनां कुर्म" इति । तस्याः स्वात्मतादात्म्यस्वरूपं कथ्यते **त्वयेति**—हे परमेश्वरि ! शम्भोर्महादेवस्य वामं वपुः अदक्षिणं शरीरं हृत्वा स्वात्मीकृत्य अपरितृप्तेन तृप्तिमनाप्नुवता मनसा अपरमपि शरीरार्धं हृतमभूत् इति शङ्के । न केवलमिदं शङ्कामात्रम्, अपि तु निश्चितोऽर्थः । अत्र कारणमाह-एतत्तव रूपं सकलं सर्वमपि अरुणाभं महादेवस्य शरीरमपि अरुणम् । शिवस्य धवलाकारत्वप्रसिद्धिः नित्यसिद्धविभूत्यालेपनादेव । तथा च श्रुतिः—"ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।" इत्यत्र पिङ्गलवर्णत्वं शिवभागस्य । तथा—"हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृग्" इति प्रसिद्धेश्च, "असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः" इति श्रुतेश्च, बहुशो वेदशास्त्रेषु अरुणवर्णो भगवान् शङ्करः प्रसिद्धः । अत एव तच्छरीरमरुणवर्णं त्वया गृहीतम्, त्रिनयनमपि तव रूपं सोऽपि त्रिनयनः कुचाभ्यामानम्रम् तव रूपम् त्वद् रूपस्य तद्रूपस्य चान्योन्यमेलनात्मकम् । कुटिलशशिचूडालम् अर्द्धचन्द्रबद्धकिरीटभागं, त्वद्रूपतद्रूपमिलितं सर्वलोकातिसौभाग्यसम्पन्नपरमरमणीयनारीरूपं यतो वर्तते अतो हेतोः कुचाभ्यामानम्रम्, एतदुक्तं भवति—शिवमपि प्रत्यग् ज्योतिर्निष्णातसंसाराकारमहानाट्यप्रयोगं सन्दर्शनप्रदानाय सम्पन्नसामाजिकभावं कृत्वा स्वकृतलिङ्गसहस्रक्षुद्रनटी समालिङ्गनात् स्वयमपि नर्तकपदवीमालम्ब्य नृत्यद्भिरनेककोटिसङ्ख्यैर्जीवात्मभिरेकस्यैव नटस्य नाम धर्मराजवत्सराजादि नाना नटभूमिका प्रवर्तते । यथा नाट्यलीला तथैव ब्राह्मप्राजापत्यदेवासुरपशुपक्षिसरीसृपवृक्षादि नानाशरीराणि धारयद्भिः संसारनाट्यं प्रवर्तयद्भिः नटैरिव सार्द्धं महानर्तकी त्वमेव कस्यचिन्नर्तकत्वं योजयित्वा सामाजिकत्वमापादयन्ती, काञ्चित्सामाजिकं नर्तयन्ती, निवृत्तानामपि संसारवृत्तिदर्शनात् एवं प्रकारं संसारमहानाट्यं प्रवर्तयन्ती निरुपाधिपरोपकारशीला सर्वेषां भोगमोक्षप्रदात्री त्वमेव साक्षात् सर्वथापि त्रैलोक्यस्य कारणं शिवः त्वमेव तन्मयी च त्वम् युवयोरुभयोरपि राजत्वं समबलं समोत्साहं सहपरमानन्दम् ।

तथोक्तं भट्टोत्पलपादैः—"परस्परस्य इता सम्पत्फलदौ च परस्परम् । प्रपञ्चमातापितरौ प्राञ्चौ जायापती स्तुमः ।" इति ॥ २३ ॥

जगत्सूते धाता हरिरवति रुद्रः क्षपयते,
तिरस्कुर्वन्नेतत्स्वमपि वपुरीशस्तिरयति ।
सदापूर्वस्सर्वं तदिदमवगृह्णाति च शिवः,
तवाज्ञामालम्ब्य क्षणचलितयोर्भ्रूलतिकयोः ॥ २४ ॥

त्रयाणां देवानां त्रिगुणजनितानां तव शिवे,
भवेत्पूजा पूजा तव चरणयोर्या विरचिता ।
तथा हि त्वत्पादोद्वहनमणिपीठस्य निकटे,
स्थिता ह्येते शश्वन्मुकुलितकरोत्तंसमुकुटाः ॥ २५ ॥

ननु प्रतिक्षणवर्धमानसंसारनाट्यसूत्रधारनायिकाया भगवत्या यदि सर्वदैव लीलानुबन्धः स्यात्तदा परमेश्वरेण सहानुरूपेण नायकेन निरन्तरयौवनभरितश्रीमदङ्गप्रवर्तितग्राम्य-सम्भोगसुखमशेषसुरासुरादिलक्षकोटिजातिदुर्लभमानन्दरसं कदा साऽनुभविष्यति । तदनुभव-सम्प्रवृत्तायां तस्यामनपेक्षया संसारविच्छेदः स्याद् अतस्तदधिकारधुरन्धरा ब्रह्मविष्णवादयः पञ्च कुमाराः प्रसिद्धाः, श्रवणपदवीमधिरूढास्त्वदाज्ञावशंवदानां तेषां ब्रह्मादीनां कस्मै कीदृशं कर्मेति विविच्य कथन्नोच्यते इत्याशङ्क्याह—**जगदित्यादि** । धाता ब्रह्मा भगवत्या दक्षिण-नयनोत्पन्नः, हरिर्वामलोचनाद्, रुद्रो ललाटलोचनादीश्वरो नाभिकमलात्, सदाशिवो हृदयसरसिजात् । एतान् पञ्च किञ्चिदूनस्वसदृशप्रभावसम्पन्नान् स्वशरीरादेव बहिर्विभाव्य पञ्चकृत्यकारान् तान् भगवत्येव तल्लीला साक्षिणी योग्यतमकुमारपञ्चकविन्यस्तसृष्टिस्थिति-संहारतिरोधानानुग्रहाख्यसकलसंसारभारा वर्तन्ते इति श्लोकतात्पर्यम् । अक्षरार्थस्तु धाता ब्रह्मा जगत्सूते विश्वं सृजति । तेन सृष्टं जगत् ततोऽप्यधिकविज्ञानशक्तिसम्पन्नः श्रीहरिर्महाविष्णुरवति रक्षति । तेन रक्षितं जगत् तमः समाश्रित्य रुद्रः संहरति । तेन संहृतं . जीवात्मकजालमनुभूतानेककालदीर्घसंसारचक्रसुखदुःखानुभवात्यन्तशान्ति-परवशं तिरोधानशक्त्या तावन्तं कालमेते जीवात्मानः सुप्ता भवन्ति । ईश्वरः खलु स्वशरीरत्वेन जगदिदं तया पश्यति, तदा जीवात्मनां तिरोभावे ईश्वरः स्ववपुः प्रच्छाद्य स्थापयति । यदि तदा अप्रच्छाद्यं स्यात् तदा सृष्टिरेव सर्वदा स्यात् । एवंप्रकारेण चिरं प्रच्छादितं जीवजालं विश्वशरीरमहत्तया पश्यन् सदाशिवोऽनुग्राहकः सर्वेषां भोगमोक्षप्रवर्त-यिता तावत् सर्वानन्तकोटिजीवात्मानः सहकारिसंयुक्तान् पुनः सृष्टये ब्रह्मणो हस्ते समर्पयति इत्येतदेव वदति । सदापूर्वः सदाशब्दपूर्वः सदाशिव इत्यर्थः । अनुगृह्णाति—अनुग्रहो नाम पुनः पुनः सृज्यशक्तिप्रवृत्तानां सृष्टिभट्टारिकाया मुखपातः । सृष्टिस्थितिसंहाराख्याभासा महार्थतन्त्रे समन्त्रोल्लेखे देवतात्वेन भाषिताः । तदुपासनयैव तेषां तत्तत्कर्म सामर्थ्यमेवमेतेषां पञ्चकुमाराणां महाधिकारधुरन्धराणां स्वकृत-स्वकृतप्रवृत्तयः सकृच्चलितसविभ्रमत्वद्भ्रूलता-चलनमात्रमेवाज्ञाकारं प्राप्यैव सम्पद्यते ॥ २४ ॥

ननु लोके तावदन्योन्यभिन्नानां सामान्यदेवतानां कस्यापि वरिवस्यायां नान्यस्तृप्यति तदन्यस्या वरिवस्यया न तृप्तिः एवं सामान्यास्तु नियमः, त्वयोक्तं ब्रह्मविष्ण्वादीनां प्रसवित्री परा शक्तिरेकैवेति तत्पूजया सर्वाश्च देवताः पूजिता भवन्ति इति गुरुपरम्परया श्रावित-तदर्थप्रकाशनं कथं न क्रियते इत्याशङ्क्याह—हे भगवति! तव त्रिगुणितजनितानां त्रिगुणेभ्यः सम्पन्नदेहानां त्वन्सयानां त्वच्चरणनिकटे निविष्टानां त्रयाणां देवानां ब्रह्मविष्णु-रुद्राणां सैव पूजा भवति, या तव चरणयोर्विरचिता भक्तैः एकेन भुज्यते तदन्यैर्न तृप्यते इतिवत् भगवत्याः पूजया तेषां किं जातमित्याह—**तथा हीति**—एते शतमखमुखाः शतं मखाः शतमखाः तेषु मुखं पूज्यमानत्वं येषां ते शतमखमुखाः सर्वैरपि शतविधेषु मखेषु ते सर्वदा पूज्यमानाः। अत्र शतमखशब्दो नेन्द्रवाची। इन्द्रादयः खलु दिक्पाला अणिमादि-स्थानपर्यन्तं गच्छन्ति। ब्रह्मविष्णुरुद्रादयस्तु तत्पर्यन्तं गच्छन्ति। अत एव चक्र-सिंहासनस्य सर्वबाह्यचतुरस्रकोणवर्तमाना अणिमादिदेवता एव ब्रह्मादीनपि इष्टार्थैः पूरयन्ति। तदेव विविच्य प्रदर्शयति—त्वत्पादोद्वहनमणिपीठस्य तव चरणसमुद्वहन-योग्यचन्द्रकान्तपादपीठस्य निकटे समीपे शश्वत् सर्वदा मुकुलितकरोत्तंसमुकुटाः अञ्जलिबन्धशोभि शिरसः पर्यन्ते यस्मात्त्वच्चरणयोर्विधीयमानया सपर्यया तेऽपि तृप्ता भवन्ति न पुनः पृथक् तेषां पूजारम्भप्रयासः कर्तव्यः। एकोद्योगेन कार्यद्वयस्य सिद्धौ नीतिः फलिनीति नीतिविदः। तच्चरणपूजैव सर्वदेवतापूजनमित्यत्र न कश्चित् सन्देह-परिखेद इत्यलम् ॥ २५ ॥

विरञ्चिः पञ्चत्वं व्रजति हरिराप्नोति विरतिं,
विनाशं कीनाशो भजति धनदो याति निधनं।
वितन्द्री माहेन्द्री विततिरपि सम्मीलितदृशां,
महासंहारेऽस्मिन् विलसति सति त्वत्पतिरसौ ॥ २६ ॥

ननु स्वेच्छाविलासमात्रोत्पादितानां ब्रह्मविष्ण्वादिकारणपुरुषाणां कार्योपसंहारवेलायां तेषां यदा तिरोधानं भवति तदा परब्रह्मणा शिवेन सार्धं तस्याः क्रीडनमेव न नाशः इत्या-गमपरम्परया श्रुतम्, तस्या सर्वोपसंहारे कीदृशी समवस्थेति कथं न प्रकाश्यते इत्या-शङ्क्याह—**विरञ्चिरित्यादि**। हे परमेश्वरि! महासंहारकाले वर्णकलामनुवेदतत्त्वभुवनाख्य-षडध्वोपसंहारवेलायाम् विरञ्चिः ब्रह्मा पञ्चत्वं व्रजति तिरोधानं गच्छति। हरिः पुरुषोत्तमो विरतिं स्वकार्यविरमणमाप्नोति गच्छति। कीनाशः सर्वजन्तुप्राणोपसंहारी रामराजोऽपि नाशं विरतिं व्रजति। किं न नाशयति अपि तु सर्वं नाशयति इति। कीनाशः किम् शब्दे मकार-नकारयोर्लोपः इकारस्य दीर्घः पृषोदरादित्वात् अवसानं गच्छति। माहेन्द्री महेन्द्रसम्बन्धिनी दृशां लोचनानां विततिः समूहः वितन्द्री सति विष्टा तन्द्री यस्याः सा, "वितन्द्री प्रमीले"-त्यमरः। आसन्नमरणस्य पुरुषस्य प्राणोत्क्रमणसमये लोचनतारवलयस्य यद् घूर्णनं सा तन्द्रीत्युच्यते। तादृशी दृशां विततिः ऐन्द्री सम्मीलितं सम्यक्तया मीलनं पुनरुत्थान-लक्षणम्, एवं सर्वेषु उपसंहृतेषु अपि त्वत्पतिः त्वया सह विहरन्नास्ते; न तस्य नाशो

भवतीति यावत्। भगवत्यास्तु मूलप्रकृतिरूपत्वात् तस्य च पुरुषशब्दवाच्यत्वान्नोभयोर्विनाशसम्पत्तिः। साङ्ख्यशास्त्रमर्यादया चैव मुक्तम्। साङ्ख्यशास्त्रस्य त्रिपुरासिद्धान्तनाटकस्य च नात्यन्तभेदः। तत्रोपवर्ण्यते मूलप्रकृतिः परमेश्वरी त्रिगुणा व्यापिनी नित्या च ततो बुद्धितत्त्वं बहिर्भवति। बुद्धितत्त्वमेव महत्तत्त्वं नाम, तल्लक्षणं चतुर्द्धा—धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् इति। तत्त्वद्वारा तमोद्वारा तु तद्विपर्यासः अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि ईदृग् बुद्धितत्त्वात् मूलप्रकृतिविकारभूतात् त्रिविधमहङ्कारतत्त्वं प्रादुर्भवति। अहङ्कारतत्त्वात्तु मनसा सह श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थानि दशेन्द्रियाणि सम्भवन्ति। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च पञ्चैवं मिलित्वा षोडश विकारशब्दवाच्या भवन्ति। शब्दादिभ्यः पञ्चभ्यः पञ्च महाभूतानि सम्भवन्ति। तैर्मिलितैर्ब्रह्माण्डमुत्पद्यते। तच्चानेकसङ्ख्यमनेकरूपम्। प्रतिब्रह्माण्डमेकैको ब्रह्मा। तस्य जाग्रत्स्वप्नाभ्यां स्वकीयदिवसे स्वकीयरात्रौ चाण्डमध्यवर्ती नामशेषजन्तूनामवान्तरसृष्टिप्रलयौ, एवं सृष्टिव्युत्क्रमेण जन्तवः अण्डे लीयन्ते, अण्डमपि पञ्चभूतेषु, पञ्चभूतान्यपि शब्दादितन्मात्रपञ्चकेषु, तन्मात्रपञ्चकमप्यहङ्कारे, अहङ्कारो बुद्धितत्त्वे बुद्धितत्त्वमपि प्रकृतिरूपिण्यां परदेवताभट्टारिकायां लीयते, सा तु कुत्रापि न लीयते तत्रैव सर्वस्य लयात्। तथा चाहुः—साङ्ख्यवृद्धाः—"भेदानां परिणामात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च। कारणकार्यविभागाद् अविभागाद् वैश्वरूपस्य॥ कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते गुणतः समुदयाच्च। परिणामतः सलिलवत् प्रतिगुणाश्रयविशेषात्॥" एवंप्रकारेण मूलप्रकृतिः परब्रह्मव्यतिरिक्ता परब्रह्मण आधिकारिका विक्षेपिका च। एवं परब्रह्मणोऽपि नित्यसिद्धत्वं साङ्ख्यवृद्धैरेवं प्रतिपादितम्—"सङ्घातपदार्थत्वात् त्रैगुण्यविपर्ययाधिष्ठानात्। पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च॥" एवं महापुरुषस्य महापौरुष्याच्च अस्तित्वात् प्रकाशरूपत्वात् आनन्दमयत्वात् मिथुनीभावः कमनीयावतारोऽनन्तकोटिसौख्यराशिभरितगर्भो नित्यसम्बन्धो जगदेकमङ्गलहेतुः सिद्धः इति सम्यगवधारणीयम्॥ २६॥

जपो जल्पः शिल्पं सकलमपि मुद्राविरचनं,
गतिप्रादक्षिण्यक्रमणमशनाद्याहुतिविधिः।
प्रमाणः संवेशः सुखमखिलमात्मार्पणदृशां,
सपर्या पर्यायस्तव भवतु यन्मे विलसितं॥ २७॥

ननु यदि मूलप्रकृतिरूपिणी श्रीश्रीललितामहाभट्टारिका सर्वव्यापिनी विनिश्चिता तस्या गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिपञ्चोपचाराद्यारम्भे षोडशोपचारचतुर्विंशतिचतुःषष्टिसङ्ख्यैः फल्गुभिः परिमितैः अनित्यद्रव्यकल्पितैरुपचारैः किम्प्रयोजनम्। स्वेच्छया सर्वत्रैव सर्वदा सुलभैः पदार्थैः यदि महापूजनं भवति तदैव तस्याः परितोषो महत्या देवतायाः महापूजयैव परितोषलाभात्। द्विविधा पूजा—अल्पसारा महासारा च। अल्पसारा फल्गुप्रयोजना पुनः कर्मबन्धमालिन्यजननी धूपादि, महासारा तु मनोभावनिवेदितापरिमिताविच्छिन्नतत्स्वरूपभावना पूजा। तामनुप्रविष्टानां महापुरुषाणां सा भगवती प्रत्यक्षमेव दृश्यमानमूर्तिर्जायते। सा खलु पूजा अवधूतसंन्यासिनामेव सम्भवति, सा चेत्पूजा न प्रकाश्यते तदाऽखण्डज्ञान-

सिद्धानां तदनुरूपपूजासिद्धौ का गतिरित्याशङ्क्याह—**जप इत्यादि** । हे भगवति ! ये परिमिलितयोगिनः कर्म पुनः पुनः संसारवासनाग्रस्तास्तेषां पूजनायामहं पूजयामि त्वाम्, या पूजा महासारा "तस्यैवंविदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी"त्यादिना 'तस्माद् ब्रह्मणो महिमानि'त्युपनिषदित्यन्तेन तैत्तिरीयकोपनिषदि वर्तमानेन ग्रन्थकलापेन या प्रतिपादिता तयैव पूजया अहं पूजयामि त्वाम् । पूजायां खलु जपाङ्गः स्वेच्छया जपरूपः । हे भगवति ! त्वच्चरणारविन्दनित्यपवित्रस्य मम शरीरे संसर्गिनो जल्पादिचेष्टाविशेषो जपादिरूपा उपजायन्ते, स खलु त्वत्प्रसादमहिम्ना त्वयि प्रसन्नाया सर्वमेव वस्तुजातमिष्टमनिष्टं वा परमकाङ्क्षितत्वेन पर्यवस्यति । तथा चोक्तं दुर्वासो नामभिर्मुनीश्वरैः—"गेहं नाकति गर्वितः प्रणमति स्त्रीसङ्गमो मोक्षति, द्वेषी मित्रति पातकं सुकृतति क्ष्मावल्लभो दासति । मृत्युर्वैद्यति दूषणं गुणयति त्वत्पादसंसेवनात्, तां वन्दे भवभीतिभञ्जनकरीं गौरीं महासुन्दरीं ॥" अत एव तव प्रसादान्मम स्वेच्छाजल्पोऽपि जपो भवतु । शिल्पमपि सकलमुद्राविरचनं भवतु । शिल्पं नाम जीविकोपायत्वेन चित्रकरणवसनसीवनपुस्तकसज्जीकरणादि तदेव तव मुद्रा भवतु । मुद्रा नाम पूजाङ्गत्वेन विधीयमाना संस्थापनसन्निधापनसन्निरोधनावगुण्ठनवन्दनधेनुमुद्रायोनिमुद्रासङ्क्षोभणद्रावणादिदशकनाराचमुद्रादि पूजाङ्गत्वेनागमेष्वभिहितम् । त्वत्प्रसादेन मम शिल्पमपि तव मुद्रा भवतु । मुद्रा विरचने ह्यत्र विरचना नाम नानाविधाङ्गुलिसंश्लेषणेन तत्तदर्थप्रख्यापनाभिनयः । गमनस्वेच्छासञ्चारः तव प्रादक्षिण्यक्रमणं भवतु । प्रदक्षिणव्यवहाररूपचङ्क्रमणयोगात् गुणसम्बन्धे प्रादक्षिण्यं क्रमणं तदपि पूजाङ्गम् । अशनाद्याहुतिविधिः अशनादीति भिन्नपदम् । किन्तदशनादि अन्नम् अन्नस्य ग्रासः तद्भोज्यमित्युच्यते । अपूपादिग्रासो भक्ष्यम्, मध्वादि लेह्यम्, दुग्धपानम्, रसादिचूष्यम् एवं चतुर्विधमन्नस्वरूपम् । अशनमादिर्यस्य तदशनादि भोज्यादिचतुष्टयं यन्मयि वर्तते तत् तव आहुतिर्भवतु । यत्तु 'सायंप्रातरत्ति तत्समेधमिध'मिति श्रुतेः । किञ्च मम संवेशः स्वेच्छा शयनम् प्रणामो भवतु तव साष्टाङ्गनमस्कारो भवतु । किंबहुना, यदेव मम सुखं यदखिलसुखसाधनव्यापारो वा तत्सर्वमात्मार्पणदशा नामधेयं पूजाङ्गं भवतु । आत्मार्पणदशया खलु पूजया समाप्तिः । अनन्तरानुबद्धतद्विधारम्भा आत्मार्पणदशा खलु परमेश्वर्याश्चरणारविन्दयोः सन्ततानन्दानुभवाय स्वात्मनो दासभूतस्य भक्तिप्रह्वस्य समर्पणम् तदुपकरणत्वेन प्रक्षेपः । अत एव मम यद् यद् विलसितमस्ति तत् सर्वमपि तव सपर्यापर्यायो भवतु पूजारूपत्वेन परिणमतु ॥ २७ ॥

सुधामप्यास्वाद्य प्रतिभयजरामृत्युहरिणीं,
विपद्यन्ते विश्वे विधिशतमखाद्या दिविषदः ।
करालं यत्क्ष्वेडं कवलितवतः कालकलना,
न शम्भोस्तन्मूलं जननि तव ताटङ्कमहिमा ॥ २८ ॥

एवमलौकिकपूजाविधानेन महापुरुषैः पूज्यमानाया मूलप्रकृतिभट्टारिकाया यस्तु स्वामी सन्ततसन्निहितः तस्य दीर्घायुष्यपि तद्गुणसंसर्गमहिम्नैव सिद्धं भवति । अन्यथा

निर्गुणस्य पुरुषस्य बहुकालव्यापि जीवनस्यापि गुणमध्ये प्रक्षेपात् तत्कृतत्वाद् गुणविलासस्य तत्कृतमेव भगवतश्चिरञ्जीवनम् इत्येतत्कथन्न प्रकाश्यत इत्याशङ्क्याह—**सुधामिति।** हे परमेश्वरि ! प्रतिभयजरामृत्युहरिणीम् भयङ्करजरामृत्युशमनीम्, "भयङ्करं प्रतिभयम्" इत्यमरः। सुधां पीयूषमास्वाद्यापि विधिशतमखाद्या विधिर्ब्रह्मा शतमख इन्द्रः तावाद्यौ येषां ते विधिशतमखाद्याः दिविषदो देवाः विपद्यन्ते विपत्तिं प्राप्नुवन्ति। अण्डप्रलये तेषामपि निरोधात्। विश्वे सर्वे। देवानामपि मनुष्याणामिव स्वस्वकालावसाने मरणं सिद्धमेव। स्वामिनः शम्भोस्तु न तथा। किञ्च वैपरीत्येन करालं भयङ्करं तत्क्षणादेव जीवहरणं हालाहलाख्यं विषं क्ष्वेलं "क्ष्वेलस्तु गरलम्" इत्यमरः। कवलितवतः भक्षितवतस्त्वत्स्वामिनः शम्भोः कालकलना नास्ति। कालो मृत्युः तस्य कलना व्याप्तिः। कलिवली कामधेनुः। कलना, "न्यासश्रन्थो युजि"ति युच्, स्त्र्यधिकारे "अजाद्यतष्टाप्"। यदेतस्य तव स्वामिनो महादेवस्य विषं भक्षितवतो मृत्युविरहः स तव ताटङ्कमहिमैव, ताटङ्को नाम कर्णाभरणविशेषः। देशे देशे स्त्रीणामवैधव्यसूचकः, विधवाभिर्न कदाचिदपि धारणीयः। विवाहकालादारभ्य भर्त्रा बद्धमामरणान्तरं प्रसिद्धम्। एतच्च कर्णाटकदेशादौ ताटङ्करूपम् द्रविडदेशादौ माङ्गल्यसूचकम्। गौडदेशादौ शङ्खवलयसिन्दूरादिकं, पश्चिमदेशादौ वारकूटसौवर्णकङ्कणादि तेष्वेकं सधवाभरणं ताटङ्कमात्रोपात्तम्। हे जननि ! त्वया तादृक् ताटङ्काभरणं गृहीतम्, यत्प्रभावात् कदाचिदपि वैधव्योपश्लेषो नास्ति सदैव सधवात्वम्॥ २८॥

किरीटं वैरञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः,
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटं।
प्रणम्येष्वेतेषु प्रसभमभियातस्य भवनं,
भवस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते॥ २९॥

यत एवम् अनादिनिधनौ अपर्यन्तजीवनकालौ अन्योन्यमविरहितौ युवां परमशिवाद्याख्यातौ ततस्तयोर्युवयोरर्वाक्कालजनिततया पुत्रप्राया विरञ्च्यादयः सकललोकमातरं त्वां नन्तुमष्टाङ्गस्पृष्टभूतला दण्डवद्भूमौ पतिताः सन्तो वर्तन्ते यदा, तस्मिन्नवसरे भवाँश्चन्द्रशेखरोऽपि त्वल्लीलाभवनमागतस्तदभ्युत्थानाय त्वरितया भगवत्या भवनान्निर्गते जयाविजयादिपरिजनवर्गस्य आलोकशब्दप्रकारं वर्णयति—**किरीटमित्यादि।** वैरञ्चं विरञ्चिसम्बन्धि किरीटं मुकुटं परिहर तत्र तव चरणस्यापि मृदुलस्य संवलने सम्पर्के वेदना भवतीति अभिप्रायः। किञ्च कैटभभिदो महाविष्णोः कठोरे किरीटे पुरः स्खलसि अग्रे पदविन्यासवैषम्यमनुभवसि। अथ च जम्भारिमुकुटम्, इन्द्रस्य किरीटम् जहि त्यज इत्यर्थः। जहि इत्येतद् रूपं हन्तेरेव लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचनम् न जहातेः। अत्रार्थे जहातेरेवापेक्षितः, जहाते रूपन्तु जहाहि, जहिहि, जहीहि, इति त्रेधा सम्भवति तर्हि अत्र जहीति कथमिति चेत्–अत्र पाठान्तरमन्वेषणीयम् "विजहीहीन्द्रमुकुटम्" इति। अथवा यथा न्यासमेवास्तु अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् हन्तेरेव जहात्यर्थं कल्पयाम इत्येवंरूपा परिजनोक्तिः। एतेषु विरञ्च्यादिषु प्रणतेषु प्रसभं तव भवनमभियातस्य भवस्याभ्युत्थाने प्रवर्तना विजयते

सर्वोत्कर्षेण वर्तेते । अत एव युवयोर्नमस्कारकर्तारो विरञ्च्यादयः सर्वे देवा न तु कदापि कुत्रापि युवां देवान्तरस्य प्रणतारौ युवयोरन्योन्यस्य प्रणयकलहादौ नमस्कार्यं नमस्कर्तृत्वं साधारणम् ॥ २९ ॥

चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमभिसन्धाय भुवनं,
स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रैः पशुपतिः ।
पुनस्त्वन्निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटना,
स्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलमवातीतरदिदं ॥ ३० ॥

एवं सकललोकपूज्यायाः परमेश्वर्याः यत्प्रातिस्विकमनादिसिद्धं सर्वशास्त्रोत्तमं त्रैपुरदर्शनं मयेश्वराभिधानं संवित् सिद्धान्तापरपर्यायकमात्मप्रत्यभिज्ञानरूपं यदस्ति तस्यैतत् शास्त्रेभ्य आधिक्यरूपोऽतिमहानुत्कर्षो न प्रकाश्यते चेत् तदुपासनायामितिकर्तव्यताकलापपरिज्ञानं कुत इति तच्छास्त्रप्रख्यापने हेतुमाह—"ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः" इति श्रुत्यर्थनिश्चयाद् विद्यानामादिवक्तृत्वान्महेश्वर एव सर्वविद्याकदम्बप्रणेता, स हि प्रथमं तत्रैव त्रैपुरसिद्धान्तं कृत्वा गोप्यं चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलभुवनमभिसन्धाय वञ्चयित्वा किञ्च केवलभोगप्रधानैर्गमनागमनकारिभिः दुःखावसानैः दुःखकर्मबलैस्तैः शास्त्रैः करणभूतैस्तत्तित्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रैः तेषां तेषां शास्त्राणां वश्याकर्षणमोहनोच्चाटनादि फल्गु फलानि सम्पाद्य तत्प्रसवेन तत्फलसम्पादनेन स्वयमपि परतन्त्रः संसारव्याप्तिमाम् पशुपतिः स्थितः । तत्र चतुःषष्टितन्त्राणि कानि इति जिज्ञासायामुच्यते—महामायाशंबरयोगिनी, जालशंबर, तत्त्वशंबर, भैरवाष्टकं तन्त्रं, सर्वज्ञानोत्तरं महापिचुमतं, महालक्ष्मीमतं, सिद्धयोगीश्वरीमतं, कुरूपिकामतं, सर्ववीरमतं, विमलामतं, पूर्वाम्नायं, दक्षिणाम्नायं, पश्चिमाम्नायमुत्तराम्नायमनुत्तराम्नायमूर्ध्वाम्नायं, वीरावलीमतम्, अरुणेशमतं, विशुद्धेश्वरमतमेवमादीनि तन्त्राणि तन्त्राचार्यपरम्परया ज्ञातव्यानि । एवं बाह्यशास्त्रैः लोकं मोहयित्वा स्वस्यानन्दानुभवाय त्वदीयं शास्त्रं भोगमोक्षप्रदम् । ललिता संहिता ललिता ज्ञानललिता परिशिष्टानन्दतन्त्रमहाकुलचूडामणिमहावीरावलीतन्त्रं प्रतिपाद्यमानप्रमेयजालमयं तव शास्त्रेष्टाभ्यन्तरं गोपयित्वा स्थितः त्वं खलु सर्वानुग्राहिणी करुणात्मिका शक्तिः । तस्यैकस्य शम्भोः स्वशास्त्रामृतपानमक्षममाणा "एकः स्वादु न भुञ्जीत" इति न्यायादन्येषामपि शिवावेशवतां महात्मनां रक्षणाय त्वया तस्य निर्बन्धः कृतः मम महातन्त्रं प्रकाशय सर्वेऽपि भोगमोक्षाधिकारिणः स्युरिति । अखिलपुरुषार्थैकघटनी स्वतन्त्रं सर्वेषामपि पुरुषार्थानामेकघटनायां मुख्यप्रयोजनसम्पादने स्वतन्त्रं परतन्त्रताविरहितं ते तन्त्रं तव शास्त्रं क्षितितलम् अवातीतरत् अवतरितवत् । अव पूर्वस्य "तरतेर्हेतुमति च" इति णिच्, लुङि चङि रूपम् । यतोऽत्यन्तगोपनीयं शास्त्रं त्वदाज्ञालाघवतन्त्रो भूत्वा सर्वत्र परशिवः प्रकाशितवान्, अत एव त्वदाज्ञालङ्घनसामर्थ्यं परशिवस्यापि नास्ति, किम्पुनर्विरञ्चिप्रभृतीनां त्वत्सृष्टानां देवतानामिति भावः ॥ ३० ॥

शिवः शक्तिः कामः क्षितिरथ रविः शीतकिरणः,
स्मरो हंसः शक्रस्तदनु च परामारहरयः ।
अमी हृल्लेखाभिस्तिसृभिरवसानेषु घटिता,
भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवतां ॥ ३१ ॥

तदेतत्तव सर्वशास्त्रोत्तमं त्रिपुरादर्शनमस्ति तत्र सारभूतः सर्वविद्यासिंहासनारोहण-चक्रवर्तिषट्त्रिंशदक्षरात्मकपञ्चदशवर्णरूपः सर्वतत्त्वमयः सर्वपीठमयो महामन्त्रराज ऋग्वेदैकदेशसाङ्ख्यायनशाखापरिशिष्टे वर्तमानषोडशत्रिपुरोपनिषन्मन्त्रमध्यपरिपठितमन्त्रोद्धार-प्रकाशिना कथं न प्रकाश्यत इत्याशङ्क्याह—**शिव इत्यादि** । महामन्त्रस्य खण्डत्रयात्मक-प्रसिद्धा एकैकस्य खण्डस्यावसाने एकैकं मायाबीजं स च मन्त्रो द्विप्रकारो भवति हादिः कादिश्च । हादिः परमेश्वरवाचकः । कादिस्तु परमेश्वरीवाचकः । कामराजविद्या इत्याम्नायते । हादिस्तु लोपामुद्रा इति । शिवशक्तिकामक्षितयः एकखण्डः । तदेव वदति शिवः शक्तिः कामः क्षितिरिति । शिवो गगनाक्षरम्, शक्तिः भृगुः, कामस्तु मन्मथः, क्षितिरैन्द्रबीजम् । द्वितीयमाचष्टे—रविः, शीतकिरणः, स्मरः, हंसः, शक्र इति । रविः गगनबीजम्, शीत-किरणो भृगुः, स्मरः पञ्चबाणाक्षरम्, हंसः पूर्ववच्छिवबीजम्, शक्रः क्षितिबीजम्, अनयोः खण्डयोरुपरि प्रत्येकं मायाबीजम् । तृतीयं खण्डमाह—**परामारहरय इति** । परा प्राणबीजम्, मारः ककारः, हरिः क्षितिबीजम् । अस्यापि खण्डस्योपरि मायाबीजम् । एवमुक्तप्रकारेण अमीखण्डाः तिसृभिः हृल्लेखाभिर्भुवनेश्वरी बीजैः अवसानेषु अन्तिमस्थानेषु घटिता बद्धा मन्त्रवर्णास्ते नामावयवतां भजन्ति । त्वन्महामन्त्रराज एव नाम तस्यावयवतां शरीर-संस्थानत्वं भजन्ति । अस्यैव महामन्त्रस्य सर्वविद्यातिशायित्वं महामायाभट्टारिकायाः स्वशास्त्रे निबद्धः सर्वविद्याप्रथमेन वेदपुरुषेणापि त्रिपुरोपनिषदुक्ता । सा च त्रिपुरोपनिषत् कीदृशीति जिज्ञासायामुच्यते—"तिस्रः पुरः त्रियथा विश्वचर्षणी यत्रा कथा अक्षरा सन्निविष्टा । अधिष्ठायैना अजरा पुराणी महत्तरा महिना देवतानां ॥ नवयोनिर्नवचक्राणि दधिरे नवैव योगा नवयोगिन्यश्च । नवानां चक्रा अधिनाथस्योनावमुद्रा नवभद्रामहीनां ॥ एका आसीत् प्रथमा सा नवासीदासोनविंशोतासोनत्रिंशा । चत्वारिंशा तत्र तिस्रः समिधा उशतीरिव मातरो मा विशन्तु ॥ ऊर्ध्वं ज्वलज्ज्योतिरग्रेतमो वै तिरश्चीनमजितं तदरजोऽभूत् । आन्दनं मोहनं ज्योतिरिन्दोरेता उ मण्डला मण्डयन्ति ॥ या तिस्रो रेखाः सदनानि भूमेस्त्रिविष्टया त्रिगुणा त्रिप्रकाशा । एतत्पुरं पूरकं पूरकाणामत्र प्रथेते मदनो मदन्या ॥ मदन्तिका मालिनी मङ्गला च सुभगा सा सुन्दरी शुद्धिमत्ता । लज्जा मतिस्तुष्टिरिष्टा च पुष्टा लक्ष्मीः उमा ललिता लालयन्ती ॥ इमां विज्ञाय सुधयामदन्ती परिस्रुतस्तर्पयन्तः स्वपीठं । नाकस्य पृष्ठे महतो वसन्ति परं धाम त्रैपुरं वा विशन्ति ॥ कामो योनिः कमला-वज्रपाणिर्गुहाहसामातरिश्वाभ्रमिन्द्रः । पुनर्गुहा सकला मायया च पुरूच्येषा विश्वमाता-ऽऽदिविद्या ॥ षष्ठं सप्तममथ वह्निसरथीभस्यामूलत्रिक आदेशयन्तः । कथ्यं कविं कल्पकं काममीशसन्तुष्टं वासोमृतत्वं भजन्ते ॥ पुरं महात्रिमुखविश्वमातुरेव रेखास्वरमध्ये तदङ्गे ।

बृहत्तिथिर्दशपञ्चाधिनित्यः स षोडशीकं पुरमध्यं बिभर्ति ॥ द्वा मण्डला द्वास्तनबिन्दुमेकं मुखं चाधस्त्रीणि गुहा पदानि । कामी कला कामरूपा चित्वाकिनथो जायते कामरूपश्च काम्यः ॥ परिस्रुतं भाषमाद्यं पलञ्च भक्तानि योनिः सुपरिष्कृतानि । निवेदयन् देवतायै महत्यै स्वात्मीकृत्य सुकृती सिद्धिमेति ॥ शृण्येव सितया विश्वचर्षणी पाशेनैव प्रतिविध्यति अभीकं । इषुभिः पञ्चभिर्धनुषा च विध्यत्यादिशक्तिररुणा विश्वजन्या ॥ भगः शक्तिर्भगवान् काम ईशः उभादातारविहस्थै भगानां । समयुधनौ समसत्त्वौ समौजौ तयोः शक्तिरजिता विश्वयोनिः ॥ परिष्कृता हविषा पावितेन प्रसङ्कोच गलिते वै मनस्त्वः । सर्वः सर्वस्य जगतो विधाता भर्ता हर्ता विश्वरूपत्वमेति ॥ इयमेवोपनिषत्त्रैपुरीयायामक्षरं परयोगिभिरीड्ये । एषर्ग्यजुः परमेतच्च साम अयमथ वेदोऽन्याश्च विद्या ॥" इति त्रिपुरोपनिषत् ॥ ३१ ॥

स्मरं योनिं लक्ष्मीं त्रितयमिदमादौ तव मनो-
र्विधायैको नित्ये निरवधिमहाभोगरसिकाः ।
जपन्ति त्वां चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः,
शिवाग्नौ जुह्वन्तः सुरभिघृतधाराहुतिशतैः ॥ ३२ ॥

नन्विह खलु भगवतो लोपामुद्रा हादिरिति प्रसिद्धा महानुभावा मोक्षप्रधाना विधेय-मिति प्रसिद्धिः, अत एव परमशिवकामेश्वरमहाभट्टारकब्रह्मवाचिका, अत्र भोगशालिनस्तथा न प्रवर्तन्ते इति कृत्वा भोगप्रधानमशेषमोक्षानन्दप्रदञ्च महामन्त्रसारं महाकामेश्वराख्यं काद्यमनाद्यविद्यानिबर्हणं मन्त्रराजमुपन्यस्यति—**स्मर मित्यादिना** । प्रागुक्तस्य महामन्त्रस्या-दिमेषु त्रिषु वर्णपदेषु स्मरं कामबीजम् , योनिम् ए कला बीजरूपिणीम् परशक्तिं लक्ष्मीमातृका-चतुर्थीमिति वर्णत्रिकं संयोज्य हे परमेश्वरि ! तव मनोर्मन्त्रस्यादौ उक्तप्रकारेण विन्यस्य निरवधिमहाभोगरसिकाः निरवधिरवसानशून्यो महाभोगो यस्तत्र रसिकाः सञ्जातोत्साहास्त्वां जपन्ति । पुनः किम्भूताः ? चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः–चिन्तामणिगुणेन चिन्तामणि-माल्यनिबद्धं सञ्जातम् अक्षवलयम् अक्षमाला येषां ते तथोक्ताः । पुनः किम्भूताः ? शिवाग्नौ परमशिवभट्टारके ज्ञानपावके सुरभिघृतधाराहुतिशतैः कामधेनुक्षीरसम्पादितघृतधारारूपा-भिराहुतिभिः शतसङ्ख्याभिः असंख्याभिरित्यर्थः । जुह्वन्तो होमं कुर्वाणाः त्वां जपन्ति इति सम्बन्धः । तपस्याकालेऽपि तव भक्तानां महदैश्वर्यं तच्चिन्तामणिभिरेवाक्षमालाकल्पना कामधेनोराज्येन होमकर्म एवमैन्द्रमेव पदमनुभवति, तपसि तत्फलसञ्जातमैश्वर्यमाहात्म्यं त्वमेव जानासि नान्या देवता इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

शरीरं त्वं शम्भोः शशिमिहिरवक्षोरुहयुगम्,
तवात्मानं मन्ये भगवति तवात्मानमनघम् ।
अतः शेषः शेषीत्ययमुभयसाधारणतया,
स्थितः सम्बन्धो वां समरसपरानन्दपरयोः ॥ ३३ ॥

एवमुक्तप्रकारेण त्वद्भर्तुः श्रीश्रीमहाभट्टारकस्य मुक्तिपथप्रवृत्तभक्तजनोपासनायां हादि-विद्यामुक्त्वा तदनन्तरमपि भगवत्याः प्रतिपादिकां महाभोगप्रवृत्तसाधकजनोपासनायां कादि-

महाविद्या च प्रतिपाद्यतया उभयोर्विद्ययोरेकाकारत्वमागतयोरेकविद्यात्मना परिणतयोरन्ते वह्निजायालक्ष्मीशेखरयोरेकैकदञ्चितचतुश्चतुःखण्डमेलनेन च नवखण्डतां नवकूटतां नवात्मतां च समागतयोः पाशाङ्कुशशरचापादिपरिमितध्यानविवक्षया जगद्रूपं भगवत्याः शरीरमपिदधतोस्तयोर्महामन्त्रयोर्यदेतदन्योन्यमेलनात्मकं सामरस्यमस्ति, तदेव च विश्वाख्य-मेकं रूपम् भुक्तिमुक्तिपरायणा उपासते, ते खलु महापुरुषा युवयोर्विश्वरूपं भावयित्वा विश्वात्म-सिद्धिं विन्दन्ति । विश्वात्मसिद्धिर्नामकरचरणाद्यवयवकदम्बसंवलितदेवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीरा-भिमानत्यागेन ब्रह्माण्डशरीरी भूत्वा यथा मनुष्यादि शरीरे कृत्रिमाहन्तया स्वेच्छया करयोरास्फालनादिसिद्धिः तथा विश्वशरीरिणां तेषां मेरुमन्दारुविन्ध्यादीनामन्योन्यताडना-दिकं सम्भवति, ते खलु नान्योपासका महापुरुषा महाहन्तया विश्वमेव शरीरं कृतवन्तः । विश्वशरीरं त्वत्सदानुध्यानात् स्वयमपि विश्वशरीरा भवन्ति । तथोक्तं विश्वरूपपञ्चाशिकायाम्—

"हे हे स्मिततया यद्वज्जडयोरास्फालनं मिथो बाह्वोः । इच्छामात्रेणेत्थं गिर्योरपि तद्वशा-जगति ॥" अतो हेतो स्तव विश्वरूपमेव मुख्यं रूपम् । नवकूटा नवात्मिका त्रयस्त्रिंश-दक्षरा महाललिता विद्यैव मुख्या । इममेवार्थं तव भक्तः श्लोकमुखेन प्रतिपादयति—

हे परमेश्वरि ! शम्भोः परब्रह्मणः शरीरं त्वमेव शरीरिणोर्नित्यसम्बन्धो युवयोरेव न तु परिमितप्रमातृगुणानामिव नित्यप्रकृतेः पुरुषस्य तत्सम्बन्धस्य च नित्यत्वं सर्वदा महादि-वर्गस्यैव तयोरुभयोराविर्भावतिरोभावेनानित्यतेति साङ्ख्यवृद्धाः । अत एव शशिमिहिर-वक्षोरुहयुगम्, शशिमिहिरौ चन्द्रसूर्यौ एव वक्षोरुहयुगं तस्य तत्तथोक्तं तव विश्वरूपं वाच्य-तया वर्तमानं तवात्मानम् तव स्वस्वरूपेणावभासमानं नवखण्डात्मकं महामन्त्रराजं वन्दे । किम्भूतं तत्; अनघम् । "अंहो दुःखव्यसनेष्वघम्" इत्यमरः । त्वन्मन्त्रराजस्यानघत्वाद् एव यद्वत् कारणं तद्वत्कार्यमिति न्यायाद् अनघाः अपाया, अनघा दुःखवर्जिता, अनघा अव्यसना अवश्यचित्तत्वरहिता, महान्तस्तव भक्ता भवन्ति इति अभिप्रायः । यस्मात्त्वं भगवतः शरीरभूता नवात्मस्वरूपा च अत एव तेनैव हेतुना वां युवयोः समान्योन्यसम्भोगजनितपरमानन्दतत्परयोः समानरसत्वं च असाधारणस्वस्वकर्मानुष्ठानं शरीररूपया त्वया विना भगवतः शरीरिणः पृथगवस्थानाभावात् तं च साक्षिणं केवलमध्यस्थं द्रष्टारमकर्तारं परमेश्वरं विना सृष्टिसामर्थ्याभावात्तव पृथगवस्थानं नास्ति । अतस्तदीयोऽसा-धारणकर्म तेन भुज्यते, तदीयो रस असाधारणकर्म त्वया भुज्यते, अयमेव समरसपरा-नन्दो नाम एवंभूतयोर्युवयोः कः शेषः उपकरणम्, कः शेषी उपकार्य इत्यपेक्षायां त्वमेव शेषः सविलासविजृम्भितपृथिव्याद्यष्टमूर्तिपरस्परमेलनजनित नानाचेष्टाविशेषमाह—

नाटकप्रणयनपरया नर्तक्या त्वया नान्यकार्यया भगवान् महाराजैवोपास्यते । य उपा-सकः स शेषः, यस्तूपास्यः स शेषीति सम्बन्धो लोके प्रसिद्धो नियतश्च । युवयोस्तु शेष-शेषी सम्बन्धो लोके प्रतीर्णतया उभयसाधारणतया स्थितः । साधारणशब्दः प्रामाण्य-वाची लोके यः शेष-शेषीभावः । ननु युवयोर्भिन्न एव कदाचिद् ज्ञानवर्णनायां तस्य शेषत्वं तव शेषता क्रियावर्णनाया तव शेषित्वं तस्य शेषता तदुभयमपि त्वत्स्वातन्त्र्यमेवेति

भावः। साधारण्यमप्येतदेव युवयोर्विश्वशरीरयोः अन्योन्यनित्यसम्बन्धवत् युष्मन्महामन्त्रयोरपि न त्वात्मकत्वेन स्थितयोः कादिहाद्योर्नित्यसम्बन्ध एव, तद् रूपेण जपश्चाष्टमहासिद्धिप्रधानभूतवश्यात्मसिद्धि हेतुः। पार्थक्येन जपस्तु भोगमोक्षरसलुब्धानां भ्रान्तिकल्पित एवेति भावः। एतन्नवात्म्योपासनाफलं वैश्वात्म्यं पञ्चाशिका शास्त्रे बहुप्रतिपाद्यमस्ति, ग्रन्थविस्तरभियानेह प्रतन्यते इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ ३३ ॥

मनस्त्वं व्योम त्वं मरुदसि मरुत्सारथिरसि,
त्वमापस्त्वं भूमिस्त्वयि परिणतायां न हि परम्।
त्वमेव स्वात्मानं परिणमयितुं विश्ववपुषा,
चिदानन्दाकारं शिवयुवतिभावेन विमृषे ॥ ३४ ॥

इममेव पूर्वश्लोकोक्तमर्थं भङ्ग्यन्तरेण विश्वस्याष्टधा विकल्पं कृत्वा तदाकारपरिणमनसामर्थ्यं भगवत्याः स्तौति त्वमेवाष्टमूर्तिरूपेण परिणतासि। अत्र मूर्तिषट्कमेव प्रतिपादितम्। अन्यन्मूर्तिद्वयङ्कुत इत्याकाङ्क्षायाम् उच्यते—अन्ये मूर्ती चन्द्रसूर्यौ खलु तयोः शब्दान्तरेण प्रतिपादनमत्र वर्ण्यते, प्राधान्यात् भिन्नतया च नोक्तम् अग्निसोमस्वरूपत्वात् शिवशक्त्योः सूर्यचन्द्राकारयोः चिदानन्दाकारचन्द्रमण्डलात्मकः, चिच्च आनन्दश्च चिदानन्दौ शिवशक्तिरूपौ च सूर्याचन्द्रमसौ यस्य विश्वशरीरा वर्तेते स चिदानन्दाकारः इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः। अतएवाष्टमूर्तयः सम्पन्नाः। एतदुक्तं भवति—हे परमेश्वरि! त्वमेव मनः होतृपादाधिष्ठात्री, त्वमेव व्योम अवकाशप्रदा, त्वमेव मरुत् प्राणप्रदा, त्वमेव मरुत्सारथिः अग्निः पाकदाहादिलक्षणः, त्वमेव आपः समस्तलोकजीवनभूताः, त्वमेव भूमिः सर्वजन्तुसाधारणकर्मकारिणी, त्वमेव चित् सूर्यः, त्वमेव आनन्दः इन्दुः, त्वमेव इत्यष्टमूर्तिरूपेण परिणतायाम् आकारान्तरप्राप्तायाम् एतद्व्यतिरिक्तं किमपि वस्तु नास्ति एतन्मयत्वादेव विश्वप्रपञ्चस्य। ननु परिणतायामित्येकः परिणाम उक्तः परिणमयितुम् इति द्वितीयपरिणामे कथं पौनरुक्त्यदोषो नास्ति इत्यत्र उच्यते—अत्र भगवत्याः खलु परिणामद्वयम्—स्वभावत एकरूपाया नित्याया व्यापिन्या भगवत्या अष्टमूर्त्यात्मना परिणाम एकः। द्वितीयस्तु कृताभिरेव मूर्ताभिमहीमहीधराडम्बरहिरण्डकारणजलध्यात्मना परिणामः। आभ्यां परिणामाभ्यामेव जगच्चक्रमुन्मीलयतीति कथयति—**त्वमेवेति**। हे परमेश्वरि! त्वमेव स्वात्मानं बीजरूपं विश्ववपुषा पूर्वोक्तप्रपञ्चरूपेण परिणमयितुं किम्भूतं चिदानन्दाकारं शिवयुवतिभावेन श्रीश्रीललितामहाभट्टारिकारूपेण विमृषे धारयसि त्वद्व्यतिरेकेण जगत्प्रपञ्चो नास्ति इत्यर्थः।

ननु जगति जडत्वात् सृष्टिसंहारादिविक्रिया च विनाशित्वं तार्किकादिभिरङ्गीक्रियते; अविनाशिनी जगद्रूपेण च विरुद्धमिति चेन्न। स्वभावतः कस्यापि पदार्थस्याभावाभावित्वरूपा सृष्टिः प्रध्वंसाभावरूपः संहारो वा कुतार्किकपटुभिरङ्गीकृताविमौ स्तः, सृष्टिसंहारौ न स्तः एव। उक्तं भगवद्गीतायाम्—"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः। उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः।" तथा हि कूर्मस्य मुखकरचरणपुच्छादिकमङ्गकदम्बकं

कूर्मशरीरे तदिच्छया तिरो भवति कालान्तरे आविर्भवति, एतावता सृष्टिसंहारौ वक्तुं न शक्येते तथैव भगवत्या शरीरात् पृथिव्याद्यष्टमूर्तयो बहिर्भवन्ति तदिच्छया तत्रैव प्रविशन्ति ततो जगतस्तद्रूपिण्याश्चाविर्भावतिरोभावनित्यो विनाशशङ्काकदम्बको नोट्टंकनीय इति स्थितमेतद् विश्वशरीरयोः शिवशक्त्योः सर्वदा सामरस्यम् इति ॥ ३४ ॥

तवाज्ञाचक्रस्थं तपनशशिकोटिद्युतिधरं,
परं शम्भुं वन्दे परिमिलितपार्श्वं परि[1]चिता ।
यमारा[2]द्धुं शक्[3]त्या रविशशिशुचीनामविषये,
निरालोके लो[4]को निवसति हि भालोकभुवने ॥ ३५ ॥

ननु प्रागुक्तानां मूलाधारादि भ्रूमध्यपर्यन्तानां मन्त्ररश्म्यावरणरश्मिद्वयात्मकानामन्तर्यागपूजामहापीठपूजानां षट्कमलालङ्कृततत्तत् सुषुम्नास्थानानां षडाधारणामधिष्ठानदेवतापूजां विना अधिष्ठेयपूजा न सम्भवति, तत्षडधिष्ठानदेवतामिथुनषट्कं कथं न प्रकाश्यत इत्याशङ्कायां पूर्वोक्तक्रमेणाज्ञाविशुद्धिहृदयमणिपूरकस्वाधिष्ठानमूलाधारचक्राणामधिष्ठानं देवताषट्कदम्पती षट्कं प्रकाशयति षड्भिः श्लोकैः, तत्र प्रथमं—**तवाज्ञाचक्रस्थम् इति ।** आज्ञाचक्रं नाम पूर्वोक्तं सर्वरोगहरचक्रस्वामिन्यादिचतुःषष्टिदेवतायुक्तं मनश्चक्रकमलजुष्टं भ्रूमध्यस्थानम् । तत्रस्थं तपनशशिकोटिद्युतिधरं सूर्यचन्द्रकोटिसङ्काशं परचिता भट्टारिकया परिमिलितपार्श्वं परं शम्भुं महाशम्भुनाथं वन्दे नमस्करोमि । तत्र मन्त्रद्वयम्—"परचिदम्बापादं परशम्भुनाथपादमिति मन्त्रद्वयम् ।" तमेव विशिनष्टि—यं परं शम्भुनाथं शक्त्या आराद्धुं ज्योतिर्मयाकारेण विप्रवेष्टुं लोको भक्तजनः लोकते ज्योतिर्मयं पश्यतीति लोकः साधकोत्तमः रविशशिशुचीनां सूर्यचन्द्रपावकानाम्—अविषये प्रथमोत्पत्तिस्थाने भगवत्या ज्योतिर्मयं रूपं तेजस्त्रितयं पूर्वमुत्पन्नमिति प्रसिद्धिः । भालोकभुवने भामयो ज्योतिर्मयो लोको भालोकः तदन्तवर्तिनि ततो विशिष्टप्रायरूपे महाज्योतिःस्थाने निरालोके आलोकवर्जिते आलोक्यन्ते इत्यालोकाः घटपटादिजडरूपवृत्तिज्ञानजनित विरहिते निरालोके निवसति आस्थानं करोति । महाज्योतिःस्थानवर्तिनामेव महायोगिनाम् एतन्महामिथुनचरणाराधनसामर्थ्यं नान्येषाम् इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

विशुद्धौ ते शुद्धस्फटिकविशदं व्योमजनकं,
शिवं सेवे देवीमपि शिव समान व्यव[5]सिनीं ।
ययोः कान्त्या यान्त्या शशिकिरणसारूप्य स[6]रणिं,
विधूतान्तर्ध्वान्ता विलसति चकोरीव जगति ॥ ३६ ॥

---

१ 'परचिता' इति पाठः । २ 'आराध्यन्' इति पाठः । ३ 'भक्त्या' इति पाठः । ४ 'अलोके' इति पाठः । ५ 'व्यवसिताम्' इति पाठः । ६ 'सरणेः' इति पाठः ।

अथ द्वितीयश्लोकेन सर्वमन्त्रमयीप्रभृतिद्विसप्ततिदेवताधिष्ठिता तत्सङ्ख्याप्रकाशकं कमलं वाऽष्टमूर्तिरूपेण परिणतासि । अत्र तु मूर्तिषट्कमेव प्रतिपादितम् अन्यद् मूर्तिद्वयं कुत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते–अन्ये मूर्ती चन्द्रसूर्यौ खलु तयोः शब्दान्तरेण प्रतिपादनमत्र वर्ण्यते प्राधान्याद्भिन्नतया च नोक्तम्, अग्नीषोम स्वरूपत्वात् शिवशक्त्योः सूर्यचन्द्राकारयोश्चिदानन्दाकारमित्याभ्यां शब्दाभ्यामुक्तिः । चित् खलु ज्ञानसूर्याकारा आनन्दयुक्तकण्ठस्थानविशुद्धिचक्राधिष्ठानदेवता परमशिवाम्बा परमशिवभट्टारकञ्च प्रकाशयति । हे परमेश्वरि ! ते विशुद्धौ विशुद्धिस्थाने कण्ठरूपे शुद्धस्फटिकविशदं त्रासरहितस्फटिकमणिसदृशम्, व्योमजनकं व्योम्नः सर्वभूतावकाशप्रदस्याकाशमहाभूतस्य जनकमुत्पादकम् । ननु नित्यस्याजन्यस्याकाशस्य कथं जन्यत्वमुच्यते ? यस्य जनकं परमशिवभट्टारकं ब्रवीषि, तार्किका खलु अजन्यमाकाशं "नासतो विद्यते भावः" इत्यागमबलाद् दूरापास्तैव प्रामाणिकी कुत इति चेत्—यद्यविद्यमानोत्पत्तिर्वैशेषिकवटुभिरुच्यते अविद्यमानत्वाविशेषात् सिकताभ्योऽपि तैलमुत्पद्येत तत्त्वं न दृश्यते । अत एव कारणगर्भे पूर्वसत एव कार्यस्योत्पत्तिर्यथा तिलेभ्यस्तैलस्य। तिलेषु तैलं सर्वदा वर्तमानम्, एव चक्रयन्त्रसहस्रपीडनेन बहिर्भवति । अत एव सत्कार्यमुत्पद्यते । तत् साङ्ख्यवृद्धानाम् आगमवृद्धानाञ्च नात्यन्तभेदः । अतः परमशिवाम्बा परमशिवभट्टारकौ सर्वसृष्टिमूलशुक्लशुक्रप्रवाहमहार्णवरूपतया सर्वदा शुक्लाम्बरा अन्तः सदा स्थितमेव महीधरादिप्रपञ्चं बहिरुद्गमतः सा सृष्टिः । पुनस्तद् विश्वजालं स्थितिशक्त्या अवस्थाप्य संहारदशायां पुनरन्तर्निवेशयतः । एवं सृष्टिस्थिति· संहाराभ्यामन्तःस्थितपदार्थस्यैव प्रकाशनतिरोभावे उक्ते किन्तु तिरोभावः सूक्ष्मरूपता, बहिः प्रकाशेन स्थूलरूपतेति इयान् एव भेदः । उक्तमनुत्तरत्रिंशिकाशास्त्रे–"यथा न्यग्रोधबीजस्थः शक्तिरूपो महाद्रुमः । तथा हृदयबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ।" इति । तथा गोरक्षापरपर्यायेण महेश्वरानन्दमहायोगिना महामञ्जर्यां प्रत्यपादि–"चित्तु मे सदसाए देसिअणोहरुल्यजन्ति दोवसरोत्कलिः । आवस्था यदि दो विस्साणि मे सेविता वियो होई ।" अस्य संस्कृतम्– "विश्वोन्मेषदशायां देशिकता यस्य यावान् प्रसरः । कालावस्थया स्थितो विश्वनिमेषेऽपि तान् प्रभवति । इति ।" अत एवान्तःस्थितपदार्थस्यैव बहिर्व्यसनाद् विशेषेण विक्षेपणाद् व्यसनिनीम् इत्युक्तम्, तावेव दम्पती विशिनष्टि आनन्दमयाकारत्वात् स्वसंसृष्टं जगत् अप्यानन्दमयं कुर्वाणयोः ययोः शशिकिरणसारूप्यसरणिं चन्द्रबिम्बरुचिसादृश्यपद्धतिं यान्त्या गच्छन्त्या कान्त्या सुधामयेन किरणकदम्बकेन विधूतान्तर्ध्वान्ता निरस्तनिःशेषहृदयमहान्धकारा जगती सर्वा त्रिलोकी चकोरीव विलसति–विशेषेणानन्दलसितं प्राप्नोति, किं बहुना जगज्जीवनं जगदानन्दनमपि तावदाभ्यामेव दम्पतीभ्यामुन्मीलयत इत्यवधारणीयम् ॥ ३६ ॥

समुन्मीलत् संवित् कमलमकरन्दैकरसिकम्,
भजे हंसद्वन्द्वं किमपि महतां मानसचरम्।
यदालापादष्टादशगुणितविद्यापरिणति-
र्यदादत्ते दोषाद्गुणमखिलमद्भ्यः पय इव॥ ३७॥

अथ प्रकृते श्लोकषट्के तृतीयेन च आत्मादिकर्षिण्यादिचतुःपञ्चाशद्देवताधिष्ठितत्सङ्ख्या-कलालङ्कृतवायुमयकमलकमनीयहृदयाधिष्ठानदेवते परमहंसेश्वरी परमहंसानन्दनाथदम्पती प्रस्तौति, हंस-शब्द-लक्षणेन भगवताश्चिन्मयपक्षिलीलामाचक्षाणो हंस-कृत्यं कथयति-हे परमेश्वरि! **समुन्मीलत्संवित्कमलमकरन्दैकरसिकम्**। संविद् रूपं कमलं संवित्कमलं तच्च सर्वदा स्फुरता सौभाग्येन उन्मीलत् प्रकाशमानं तत्र यो मकरन्द आस्वादनीयः पूर्णाहम्भावरसः तत्रैकरसिकम् हंसस्य कमलमकरन्दपानं स्वभावः महतां किमपि मानसचरं ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामेव हृदये समाधिकाले स्फुरद्रूपं महतां तु तदधःकक्षावर्तमानानां परिमितयोगिनां किमप्येव मानसचरमल्पमेव चित्ते दर्शन सान्निध्यम्, अनेकसमाधिसमारम्भ-यत्नपूर्वकमेव कदाचित् क्वचित्तेषामाविर्भावात्। हंसस्य मानससरोवरभ्रमणं स्वभावः। एवमपूर्वहंसमिथुनं भजे चित्ते सदानुसन्दधे अनुसन्धानवेलायामत्र मन्त्रद्वयं—'हंसः सोहं स्वाहा' परमहंसनामपदं सोहं हंसः स्वाहा। परमहंस्या वा पादम्, एतन्माहात्म्यद्वयम् अशेषविद्याकारणम् इत्यागमप्रसिद्धिः। अत एव हृदयस्थाने सर्वासां विद्यानां धारणम्। एतदेव उत्तरार्द्धपरार्धेन विशिनष्टि यदालापात् ययोः परमहंसयोरालापात् स्वेच्छासम्भा-षणात् अष्टादशगुणिते विद्यापरिणतिः। अष्टादशप्रकारविधा गुणितानां विद्यानां चतुर्वेद-षडङ्गमीमांसान्यायपुराणधर्मशास्त्रायुर्वेदगान्धर्वनीतिशास्त्रात्मिकानां विद्यानां रूपेण परिणतिः रमपहंसमिथुनस्वेच्छालाप एव सर्वविद्या इति भगवता शङ्कराचार्येण प्रत्यपादि तथा हि—"पुम्भावलीला पुरुषायते यादृच्छिकं सँल्लपितं त्रयीयते। अम्ब त्वदंशोरणुरंशुमाली तवैव मन्दस्मितविन्दुः।" इति। हंसमिथुनस्य नानाकेलिकलापसौभाग्यं-स्वभावः, पुनश्च हंस-साधर्म्यमाह—यत्परमहंसमिथुनं कर्तृदोषात् भूषणात् सकाशादखिलं गुणमेव अद्भ्यो जलसकाशात् तन्मिश्रितं पयो दुग्धमिव आदत्ते गृह्णाति। एतदुक्तं भवति दोषकोटिसद्भा-वेऽपि सर्वदोषं तिरस्कृत्य गुणग्रामेणैव पुम्भक्तान् पूरयति परमभट्टारिका तथोक्तं दुर्वासो महामुनिभिः—"दुःखान्यपि सुखायन्ते विषमप्यमृतायते।.........संसारो ललिताम्बा-मुपासितुः।" हंसस्य परस्परमिश्रितनीरक्षीरविवेचनं स्वभावः॥ ३७॥

तव स्वाधिष्ठाने हुतवहमधिष्ठाय निरतं,
तमीडे संवर्तं जननि महतां[1] तां च समयाम्।
तदालोके[2] लोकान् दहति महति क्रोधकलिके[3],
दयार्द्रा ते[4] दृष्टिः शिशिरमुपचारं रचयति॥ ३८॥

---

१ 'महतीमिति' पाठः। २ 'यदा' इति पाठः। ३ 'कलिते' इति पाठः। ४ 'या' इति पाठः।

अथ षट्सु चतुर्थेन श्लोकेन कौमार्यादिविशिष्टदेवताविहारस्थानं तत्सङ्ख्यपत्रोपेतवह्नि-कमलयुक्तनाभिस्थचक्राधिष्ठानदेवते समयाम्बा संवर्तौ दम्पती प्रस्तौति–**तवेत्यादिना**। हे परमेश्वरि! निरन्तरध्यानवशात् भक्तशरीरमधितिष्ठन्त्यास्तव स्वाधिष्ठाने स्थाने वर्तमानं हुतवहम् अग्निचक्रम् अधिष्ठाय सततं विराजमानं संवर्तं सम्यक्तया वर्तते इति स्वाधिष्ठाने स्वज्वालया संहृतं विश्वं पचति संवर्तः। सम्पूर्वाद् वृतु वर्तन इति धातोः करणाधिकरण-योश्चेति क्तः संवर्त इत्थम्भूतं संवर्तम्। तां च जननीं त्रैलोक्यसवित्रीं संवर्तः संहरति विश्वं समयां वा सृजतीति सृष्टिक्रियासद्भावात् त्रिभुवनप्रसवकर्त्रीं तां चाचिन्त्य पराक्रमां समयां देवीं च ईडे। ईड स्तुताविति धातोरुत्तमपुरुषैकवचने लिटि रूपम्। ईडे, ईड्वहे ईड्महे इति। तं च तां चेति उभयोरेव लोकातिशायिस्वभावत्वं वर्णयति। तच्छब्दस्तु प्रकृतपरामर्शी स्वार्थमेवाचष्टे, अप्रकृतपरामर्शी तु लोकातिशायि माहात्म्यं सूचयति, उक्तमभियुक्तैः–उत्पत्तिः जमदग्निः स भगवान् देवः पिनाकी विरुद्धकर्मकरणाज्जगत्पालन-सामर्थ्यं तया सृष्टं जगत्संहरति तत्संहृतं जगत्सा सृजति इत्यविरोधेऽपि तयोर्जगदुपकार एव, एवं प्रकारेण तयोरसाधारणकर्म उत्तरार्धेन व्याचष्टे–यदालोके यस्य संवर्तभैरवस्यालोके तीक्ष्णतरललाटलोचनप्रेक्षणे लोकान् अतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालाख्यान सप्ताधोलोकान्, भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्याख्यान् सप्तोर्ध्वलोकान् मिलित्वा चतुर्दशसङ्ख्या-तान् दहति सति। पुनः किम्भूते? महति दाह्यातिरिक्तदहनमहाशक्तियुक्तक्रोधकलिले सञ्जिहीर्षा लक्षणेन कोपेन समाविष्टे दयार्द्रा करुणा सम्पूर्णा या दृष्टिः यस्याः सृष्टि-समयाम्बायाः सुधावर्षिणी लोचनशीतला शिशिरमुपचारं रचयति–शैत्यमुद्रा सम्पादनेन पुनरुज्जीवनं करोति। अत्यन्ततप्तो हि मुमूर्षुः शिशिरोपचारमहिम्ना सञ्जात-प्राणो भवतीति भावः॥ ३८॥

तडित्वन्तं शक्त्या तिमिरपरिपन्थिस्फुरणया,
स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणद्धेन्द्रधनुषम्।
तमःश्यामं मेघं कमपि मणिपूरैकशरणं,
निषेवे वर्षन्तं हरमिहिरतप्तं त्रिभुवनम्॥ ३९॥

अथ षट्सु पञ्चमेन श्लोकेन लोपामुद्रामग्न्यादि द्विपञ्चाशद्देवतालङ्कृततत्समसङ्ख्यच्छदा-च्छादिजलरूपकमलप्रसाधितमणिपूराभिधलिङ्गस्थानाधिष्ठानदेवते अमृतेश्वर्यम्बामृतानन्द-नाथाभिधानदेवते प्रस्तौति–**तडिदित्यादिना**। तिमिरपरिपन्थिस्फुरणया अज्ञानान्धकार-निरसनसमुल्लासया शक्त्या निजतेजःसम्पत्त्या तडित्वन्तं सौदामिनीयुक्तं स्फुरतां नाना-विधानां रत्नाभरणानां प्रभया परिणद्धं सम्पादितमिन्द्रधनुर्मणिधनुर्यस्य तं स्फुरन्नानारत्ना-भरणपरिणद्धेन्द्रधनुषं तमःश्यामं तरुणतिमिरनिकरवदतिशयकमनीयमेवैकवर्णं कमपि वक्तुमशक्यप्रभावयुक्तं, मणिपूरैकशरणं पूर्वोक्तलिङ्गस्थानैकनिवासं, हरमिहिरतप्तं त्रिभुवनम्–हरमिहिरेण मार्तण्डापरपर्यायेण प्रागुक्तेन संवर्तशिवेन तप्तं तापितम्, "अन्तर्भावित-ण्यर्थात्तपिधातोर्निष्ठा", त्रिभुवनम् जगच्चक्रम्, वर्षन्तम् अमृतेन सिञ्चन्तम् अत एव

मेघं मेघशब्दवाच्यम् अमृतेश्वरयुग्मं निषेवे नितरां चिन्तयामि । अत्र मेघशब्दस्य 'मिह सेचने' इति धातोः पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेणेति घ प्रत्ययस्य ह्रस्य घत्वे निष्पन्नत्वात् सेचनप्रधानपरमामृतरूपामृतेश्वरद्वन्द्वता ध्वन्यते । अत्र श्लोके नामतोऽनुक्तावपि अमृतदम्पती सूचितौ ॥ ३९ ॥

तवाधारे मूले सह समयया लास्यपरया,
नवात्मानं मन्ये नवरसमहाताण्डवनटम् ।
उभाभ्यामेताभ्यामुदयविधिमुद्दिश्य दयया
सनाथाभ्यां जज्ञे जनकजननीमज्जगदिदम् ॥ ४० ॥

अत्र षट्सु षष्ठेन श्लोकेन त्रिपुरसुन्दर्यादि षट्पञ्चाशद्देवताधिष्ठिततत्समयसङ्ख्यपत्रविचित्रभूमिमयकमलनित्याधिवासमूलाधिष्ठानदेवते लास्यताण्डवभेदभिन्नगान्धर्ववेदोत्पत्तिभूते समयाम्बा महानटेश्वराख्ये दम्पती परामृशति । हे परमेश्वरि! तव मूलाख्ये अघोरप्रथमचक्रे लास्यनृत्यविशेषयुक्तया समयया साम्बयाम्बया सह नवरसमहाताण्डवनटं नवधा रस्यते शब्द्यते 'रस शब्दे' इति धातोः नव रसा नव तालाः तैर्युक्तस्य महाताण्डवस्य नटम्, के ते नव ताला ये पूर्वं कादिहादिमन्त्रसमष्ट्या स्वाहा लक्ष्मीखण्डेन नवात्मानकूटो महामन्त्रोऽभिहितः । तन्मन्त्रमेव तेन पाठ्या तेन दीर्घह्रस्वप्लुतादिगुरुलघुयुक्तं तालं कृत्वा स्वयमेवोच्चरन् स्वयमेव नटति महेश्वरः तेन पाटो नाम सङ्गीतशास्त्रे तं तनातनेति श्लोकस्य वा मन्त्रस्य वा तकारनकाराभ्यामेव च वर्णाभ्यां कदाचिद् रेफेन युक्ततत्तत्स्वरसंस्थानं कथनमेव तत्र तालाः परब्रह्मस्वरूपा नवखण्डात्मका उच्यन्ते–तनेति नत्रि तन तन तत्रि तन तत्रि तन तत नत नत्रि तन तत्रि तन तत्रि तनमिति नवखण्डालाः । तालः तलप्रतिष्ठायामिति धातोर्घत्रिस्मृतः इति निर्वचनात् सर्वलोकानां सर्वविद्यानां सर्वसङ्गीतानां प्रतिष्ठाभूताः एते तेष्वेव तालेषु प्रतिष्ठितयोर्भगवतोर्महानटीमहानटयोर्जगच्छान्तये नटनम् । नवात्मानमिति यद्यपि शिवस्य विशेषणं तथापि उभयोरेव महामन्त्रस्वरूपयोस्तथा विशेषणं द्रष्टव्यम् । नवात्मिकया समयया सहेति शेषः । नवरसशब्देन काव्यनाटकप्रसिद्धा शृङ्गारादयो रसा उच्यन्ते इति केचिद्व्याचक्षते, अतिप्रकटतया फल्गुतया नाहतमस्माभिः । तावेव महानटौ द्वितीयार्धेन विशिनष्टि एताभ्यामुभाभ्यां महानटी महानटाभ्याम् उभयविधमुद्दिश्य सृष्टिपालनाख्यं कर्मद्वयमुद्दिश्य दयया करुणया सनाथाभ्यां सद्भ्यां प्रागुक्ताभ्यां देवताभ्यां करुणभूताभ्यां जगदिदं त्रिभुवनमेतत् जनकजननीमत् मातापितृयुक्तम् जज्ञे जातं पालने दयावत्त्वमुचितम् । जनन्याः कथं दयावत्त्वं शरीराभावेन भोगापवर्गाभावात् अशरीराणामात्मनाम् अनानन्दरूपत्वात् शरीरसम्पादनद्वारा आनन्दप्रदानन्दमयया विना न भवतीति सृष्टावपि दया सम्बन्धः ॥ ४० ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारीणश्रीमहाभाष्यभट्टारविन्दलोचनाचार्यपुत्रस्य महामहोपाध्यायस्य वात्स्यडिण्डिमरामकृतौ आनन्दलहरीभाष्यालोचने प्रथममुन्मीलनम् ।

श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यै नमः।

श्री गुरवे नमः

आगमार्थप्रधानत्वादसुबोधो शरीरितः।

गुरोः कटाक्षविक्षेपादंशोऽन्यः सम्प्रकाशते॥

गतैर्माणिक्यत्वं गगनमणिभिः सान्द्रघटितं,
किरीटं ते हैमं हिमगिरिसुते कीर्तयति यः।
समीडे[1] यच्छायाच्छुरणशबलं चन्द्रशकलम्,
धनुः सौनासीरं किमिदमिति बध्नाति[2] धिषणाम्॥ ४१॥

एवमुक्तप्रकारेण सर्वविद्यानिरूपितस्वरूपायाः श्रीश्रीमहाभट्टारिकाया मोक्षपथपक्षपातिप्रेक्षावज्जनैकसुगमखण्डज्योतिर्ध्यानं कर्तुमक्षमाणानां भोगार्थिनामल्पधियां सकलध्यानमेव पाटलवर्णं पाशाङ्कुशधनुर्बाणधरं पञ्चब्रह्ममञ्चगतं कामेश्वराङ्कपर्यङ्कोपविष्टसर्वाभरणभूषितं च वक्तव्यम्, तच्च प्रत्यङ्गवर्णनं विना भवत्याः सुखेन प्राप्तुमशक्यमिति कृत्वा केशादिपादान्तमवयववर्णनमारभते **गतैरित्यादिना**। माणिक्यं रत्नभावं गतैः प्राप्तैः गगनमणिभिर्द्वादशादित्यैः मित्रवरुणधात्रर्यमशुभगेन्द्रविवत्त्वष्ट्रपूषासवितृविष्णुनामभिः सान्द्रघटितं विश्वकर्मणा सुश्लिष्टतया सम्पादितं हैमं हैमप्रधानं ते किरीटं मुकुटं हे हिमगिरिसुते शैलराजनन्दिनि? कः कीर्तयितुं वर्णयितुं शक्तः न कोपीत्यर्थः। तदेव विशिनष्टि—यच्छायाच्छुरणशबलं यस्य मुकुटस्य छायाच्छुरणेन कान्तिविलेपेन शबलं नानावर्णं सत् चन्द्रशकलं शशाङ्कभित्तं कर्तृ सौनासीरं सुनासीरसम्बन्धि "वृद्धश्रवाः सुनासीर" इत्यमरः। धनुः कार्मुकं किमेतदिति धिषणां बुद्धिं बध्नाति सम्पादयति तन्मुकुटो वर्णयतु इति सम्बन्धः॥ ४१॥

धुनोतु ध्वान्तं नस्तुलितदलितेन्दीवरवनं,
घनस्निग्धश्लक्ष्णं चिकुरनिकुरम्बं तव शिवे।
यदीयं सौरभ्यं सहजमुपलब्धुं सुमनसो,
वसन्त्यस्मिन् मन्ये वलमथनवाटीविटपिनाम्॥ ४२॥

तुलितदलितेन्दीवरवनम्—तुलितम् उपमितम्, दलितेन्दीवरवनं विकसितनीलोत्पलकाननम् येन तत्तथोक्तम्, घनस्निग्धश्लक्ष्णम्—घनम् निबिडम्, स्निग्धम् चिक्कणम्, श्लक्ष्णम् सुखस्पर्शम्, तव भवत्या यत् चिकुरनिकुरम्बम्—कचवृन्दम्, हे शिवे! नः अस्माकम्, ध्वान्तम् अज्ञानतिमिरम्, धुनोतु दूरीकरोतु। "धूञ् कम्पने" इति धातुः स्वादिकः, "स्वादिभ्यश्नुः" इति विकरणप्रत्ययः। तदेव विशिनष्टि—यदीयं सौरभ्यं—यदीयं यत्सम्बन्धि, सौरभ्यं स्वभावसिद्धं परिमलम्, सहजम् अप्रयत्नसम्पादितम्, उपलब्धुं प्राप्तुम्, बलमथनवाटीविटपिनां—बलमथन इन्द्रः, तस्य वाटी नन्दनवनम्, तत्रत्यानां विटपिनां सन्तानकल्पवृक्षपारिजातादीनां सुमनसः पुष्पाणि "स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्"

---

१ 'स नीडे' इति पाठः। २ 'किमिति न निबध्नाति' इति पाठः।

इत्यमरः । अस्मिन् केशपाशे वसन्तीति मन्ये वाक्यार्थः; कर्म त्रिभुवनलोभनीय-सौरभ्ययुक्तानामपि कल्पवृक्षादिसुमनसां परिमलोल्लासादतिशयिताः भगवत्याः केशपाश-सहजसम्पद इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वहन्ती[1] सिन्दूरं प्रबलकबरीभारतिमिर-
त्विषां[2] वृन्दैर्वन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम् ।
तनोतु क्षेमं न स्तववदनसौन्दर्यलहरी-,
परीवाहः स्रोतःसरणिरिव सीमन्तसरणिः ॥ ४३ ॥

सिन्दूरं नागरजः पुञ्जं वहन्ती धारयन्ती, प्रबलकबरीभारतिमिरत्विषाम्—प्रबलस्य निबिडस्य कबरीभारस्य केशपाशस्य तिमिरभूतस्य, त्विषां नीलिमसम्पदाम्, वृन्दैः समूहैः, वन्दीकृतं वैरिसम्पर्काद्विजित्य गृहीतम्, नवीनार्ककिरणं बालादित्यकरप्रकरमिव वर्तमानं सिन्दूरं धारयन्ती, सीमन्तसरणिः द्विधा कृतकेशपाशमध्यरेखापद्धतिः, नः अस्माकम्, क्षेमं कल्याणम्, तनोतु करोतु । "तनु विस्तारे" इति धातुः करणार्थ एव प्रसिद्धः । कीदृशी सा, तव भवत्याः, वदनसौन्दर्यलहरीपरीवाहः स्रोतःसरणिरिव—वदनस्य मुखस्य, सौन्दर्य-लहर्या लावण्यपूरस्य परीवाहस्रोतःपरीवाहार्थं यत्स्रोतस्तस्य सरणिः मार्ग इव । परीवाहो नाम तडागादेरन्तः सलिलपूरभरणे कूलभङ्गभीत्या पार्श्वद्वये समधिकजलस्य बहिर्निस्सारणम् । अत्रापि भगवत्या मुखसौन्दर्यस्यात्यन्तपरिपूरितत्वं परीवाहशब्देन ध्वन्यते ॥ ४३ ॥

अरालैः स्वाभाव्यादलिकलभसश्रीभिरलकैः,
परीतं ते वक्त्रं परिहसति पङ्केरुहरुचिम् ।
दरस्मेरे यस्मिन् दशनरुचिकिञ्जल्करुचिरे,
सुगन्धौ माद्यन्ति स्मरमथनचक्षुर्मधुलिहः ॥ ४४ ॥

स्वाभाव्यात् स्वभावादित्यर्थः "चतुर्वर्णादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" इति स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः । अरालैः वक्रैः, अलिकलभस्य श्रीभिः भ्रमरबालवत्सशोभाभिः, अलकैः चूर्णकुन्तलैः, परीतं परिवेष्टितम्, ते तव, वक्त्रं पङ्केरुहरुचिम् कमलश्रियम्, परिहसति विडम्बयति । यतः कमलमेव जातं मुखं ततस्तद्धर्ममहादरस्मेरे ईषद्विकसिते दशनरुचिकिञ्जल्करुचिरे दन्त-कान्तिकेसरभासुरे, सुगन्धौ शोभेन परिमलयुक्ते, यस्मिन् वदने, स्मरमथनचक्षुर्मधुलिहा महादेवचक्षुर्भृङ्गा, माद्यन्ति मत्ता भवन्ति । स्मरमथनशब्देन योगिनोऽपि महादेवस्योन्माद-कारित्वात् भगवत्या वदनसौन्दर्यातिशयो व्यज्यते ॥ ४४ ॥

ललाटं लावण्यद्युतिविमलमाभाति तव यद्,
द्वितीयं तन्मन्ये मुकुटशशिखण्डस्य शकलं ।
विपर्यासन्यासादुभयमपि सम्भूय च मिथः,
सुधालेपस्फूर्तिः परिणमति राकाहिमकरः ॥ ४५ ॥

---

१ अयं श्लोकः पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धव्यत्यासेन पठितः । २ 'द्विषाम्' इति पाठः ।

लावण्यद्युतिविमलं सौन्दर्यकान्तिनिर्मलं, तव भवत्या यल्ललाटं भालदेशः आभाति समन्ताद्दीप्तिं प्राप्नोति तत्ते ललाटं तव मुकुटशशिखण्डस्य किरीटेन्दुभिन्नस्य द्वितीयं शकलम् अर्धं मन्ये। तत्र हेतुमाह—विपर्यासन्यासात् ऊर्ध्वमुखस्य चन्द्रशकलस्य अधोमुखस्य तव ललाटस्य च विपर्यासन्यासात् वैपरीत्येन निवेशात् उभयमपि तद्द्वयमपि सम्भूय सङ्घट्टन-मिलितं यदा भवति तदा सुधालेपस्फूर्तिः खण्डयोरेकीभावो यत्र स तथोक्तः राकाहिमकरः पूर्णिमाचन्द्रः परिणमति सम्पद्यते······पदमुत्प्रेक्षाद्योतकमध्याहारार्थम् ॥ ४५ ॥

भ्रुवौ भुग्ने किञ्चिद्भुवनभयभङ्गव्यसनिनी,
त्वदीये नेत्राभ्यां मधुकररुचिभ्यां धृतगुणे।
धनुर्मन्ये सव्येतरकरगृहीतं रतिपतेः,
प्रकोष्ठे मुष्टौ च स्थगयति निगूढान्तरमुमे ॥ ४६ ॥

किञ्चिद् भुग्ने ईषदरालाकारे त्वदीये त्वत्सम्बन्धिन्यौ मधुकररुचिराभ्यां भ्रमरमाला-सदृशाभ्यां नेत्राभ्यां धृतगुणे सम्पादितमौर्वीके ते भ्रुवौ कर्मभूते ते धनुः कन्दर्पकार्मुकं मन्ये। यदि धनुः तया उत्प्रेक्षते मध्ये भ्रुवोर्लोचनयोश्च अन्तरं विच्छेदः कुत इति चेत्? तत्रोच्यते कन्दर्पस्य धनुराकर्षणवेलायां मुष्टिना धनुःशृङ्गमाच्छाद्यते प्रकोष्ठेन तु गुणः अत एव मध्ये अन्तरं दृश्यते तदेव प्रतिपादयति। सव्येतरकरगृहीतम्—सव्यं दक्षिणम्, तदितरं सव्येतरम् वामकरः, तेन गृहीतम्, एवं प्रकोष्ठे मुष्टौ च स्थगयति सति निगूढान्तरमाच्छादितमध्यं धनुः तन्मन्ये इति प्रकृते योजनीयम्। भुवनभयभङ्गव्यसनिनीत्यनेन शब्देन भुवनस्य जगतः भयभूतानां मधुकैटभमहिषादीनां भङ्गे निराकरणे व्यसनितया तात्पर्येण दुर्गादिवेषपरिग्रहं कृत्वा लोकोपकारिणी भगवतीति ध्वन्यते। उमे इत्यनेन शब्देन महादेवस्य महालक्ष्मीरूपिणी भार्या इति च प्रमा बुद्धिः संवित् स्वातन्त्र्यरूपिणी चेति उभयं प्रकाशते ॥ ४६ ॥

अहः सूते दक्षं तव नयनमर्कात्मकतया,
त्रियामां वामं ते सृजति रजनीनायकमयं।
तृतीया ते दृष्टिर्दरदलितहेमाम्बुजरुचिः,
समाधत्ते सन्ध्यां दिवसनिशयोरन्तरचरीम् ॥ ४७ ॥

हे परमेश्वरि! दक्षं दक्षिणं तव नयनम् अर्कात्मकतया भास्करस्वरूपत्वेन, अहः दिवम्, सूते जनयति। वामं ते नयनं रजनीनायकमयं चन्द्रमयम्, त्रियामां रात्रिम्, सृजति उत्पादयति, उचितं तयोरुत्पादनम्, सन्ध्या तु केन निर्मिता इत्याशङ्क्याह दरदलित-हेमाम्बुजरुचिः—ईषद्विकसितकमलशोभा तृतीया ललाटप्रदेशवर्तिनी ते तव दृष्टिः दिवस-निशयोः अहोरात्रयोरन्तरचरीं मध्यमसञ्चारिणीम्। "चरेष्ट" इति टः। "टिड्ढाणञ्" इत्यादिना ङीप्। सन्ध्यां सन्ध्याकालविशेषं समाधत्ते सम्पादयति। सन्ध्यायाः पाटलवर्णाया स्वभावपाटलात् तव ललाटलोचनादुत्पत्तेः कारणानुविधायि कार्यमुचितमिति भावः ॥ ४७ ॥

विशाला कल्याणी स्फुटरुचिरयोध्याकुवलयैः,
कृपाधाराऽऽधारा किमपि मधुराभोगवतिका ।
अवन्ती दृष्टिस्ते बहुनगरविस्तारविजया,
ध्रुवं तत्तन्नाम व्यवहरणयोग्या विजयते ॥ ४८ ॥

हे परमेश्वरि ! विशाला अत्यन्तविशङ्कटा आकर्णपूरविस्तारगुणयोगात् विशाला नाम नगरी च कल्याणस्फुटरुचिः कल्याणा शोभना स्फुटा स्फुटा व्यक्ता शोभा यस्याः सा तथोक्ता। कल्याणमित्येकं नगरं गन्धर्वराजस्य प्रसिद्धम्। कुवलयैर्नीलोत्पलैः अयोध्या योद्धुम् अभिभवितुम् अशक्या अयोध्येति रामचन्द्रस्य नगरी प्रसिद्धैव। कृपाधाराधारा—कृपाधाराया दयाप्रवाहस्य आधारः आसमन्ताद्धरणं यस्याः सा तथोक्ता। धारानाम काचन नगरी। किमपि किञ्च अत्यन्तमाधुर्यालोकनवती मधुरा नाम कृष्णनगरी मधुरा मथुरा कृष्णनगरी मधुनिर्मितेति विश्वप्रकाशः। भोगवतिका भोगः परमेश्वरमुखावलोकनजनितपरमानन्दः सोऽस्य-अस्तीति भोगवतिका "स्वार्थे कः प्रत्ययः" भोगवत्येव भोगवतिका भोगवतीति पाताले नाग-राजस्य नगरी प्रसिद्धा। अवन्ती लोकान् रक्षन्ती। "अव रक्षण" इति धातोः "कर्तरि शप्" इति शप् "उगितश्च" इति ङीप्। अवन्ती नाम उज्जयिनीत्यपरपर्यायो नगरविशेषः। एवं-भूताया ते दृष्टिः बहुनगरविस्तारविजयात् बहूनां नगरीणां विस्तारस्य विशालतागुणस्य विजयात् अभिभवात् सा तत्तन्नामभिः व्यवहरणयोग्या तासां तासां विशालादिनगरीणां नामभिः व्यवहरणयोग्या ध्रुवं प्रायेण विजयते सर्वोत्कर्षेण विजयते। यो हि यं जयति स तस्य सर्वस्वं हृत्वा अवशेषकीर्तिप्रख्यापकरुद्रशब्दाङ्कितं नामापि गृह्णाति तद्वद् इति भावः ॥ ४८ ॥

कवीनां सन्दर्भस्तवकमकरन्दैकभरितं,
कटाक्षव्याक्षेपभ्रमरकलभौ कर्णयुगलम् ।
अमुञ्चन्तौ दृष्ट्वा तव नवरसास्वादतरला-
वसूयासंसर्गादलिकनयनं किञ्चिदरुणं ॥ ४९ ॥

हे परमेश्वरि ! दक्षिणवामलोचनापेक्षया ललाटलोचनस्य अरुणकान्तिविशिष्टत्वे हेतुमाह—कवीनां ब्रह्मविष्ण्वादीनां भवच्चरणस्तोतॄणां सन्दर्भस्तवकः सन्दर्भो वाग्गुम्फो यः स एव स्तवकः पुष्पमञ्जरी तज्जनितो यो मकरन्दः तद् भरितमुख्यतया सम्पूरितं कर्णयुगलं तव श्रोत्रद्वयम् अमुञ्चन्तौ नवरसास्वादनलोलुपतया अपरित्यजन्तौ कटाक्षव्याक्षेपभ्रमर-कलभौ कटाक्षस्य व्याक्षेपः अपाङ्गविस्फुरणं तावेव भ्रमरकलभौ षट्पदबालकौ कर्मभूतौ दृष्ट्वा पुनः किम्भूतौ नवरसास्वादतरलौ प्रागुक्तब्रह्मादिकविप्रकाश्यमानसूक्तिसम्पन्नशृङ्गारा-दिरसास्वादनलोलौ दृष्ट्वा असूयासंसर्गत्वस्य ललाटदेशसम्पन्नत्वात् कर्णपर्यन्तागमना-भावात् रसास्वादि विरहे असूया संसर्गो भवति उभयोः समानाकारयोरेकस्य धनप्राप्तौ अन्यस्य असूया जायते। अत एव हेतोः अलिकनयनं ललाटलोचनं किञ्चिदरुणं पाटलवर्णं दृश्यते, क्रोधासूययोरीषद् भेदात् तत्संसर्गाद् रक्तत्वमुचितमिति भावः ॥ ४९ ॥

शिवे शृङ्गाराद्रा तदितरमुखे कुत्सनपरा,
सरोषा गङ्गायां गिरिशचरिते विस्मयवती ।
हरादिभ्यो भीता सरसिरुहसौभाग्यजयिनी,
सखीषु स्मेरा ते जननि मयि दृष्टिः स करुणा ॥ ५० ॥

शिवे महादेवे शृङ्गाराद्रा शृङ्गाररसेन सरसा तदितरमुखे महादेवव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां मुखे कुत्सनपरा घृणापरा अनेन बीभत्सरसो वर्णितः । गङ्गायां गिरिशजटाजूट-वर्तिन्यां मन्दाकिन्यां सरोषा रोषयुक्ता अनेन रौद्ररसो व्याख्यातः । महादेवस्य चरित्रे—चर्माम्बर, शवभस्मलेपन, श्मशानवास, भुजगभूषण, भूतप्रेतादिपरिवार, करणादि-लोकविरुद्धचेष्टात्मके शिवस्याचारे विस्मयवती अद्भुतरसयुक्ता । हरादिभ्यः हरस्य महादेवस्य भूषणीकृतेभ्यः सकाशाद्भीता अनेन भयानकरसो व्याख्यातः । सरसिरुह-सौभाग्यजयिनी सरसिरुहाणां कमलानां सौभाग्यस्य कान्तिविशेषस्य जयिनी जयशीला अनेन वीररसो व्याख्यातः । सखीषु जयाविजयाद्यालीगणेषु स्मेरा स्मितगुणयुक्ता अनेन हास्यरसो व्याख्यातः । "स्मेरशब्दे नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः" इत्यनेन सूत्रेण र प्रत्ययः । एवंभूता तव दृष्टिर्मयि सकरुणावती भवतु । अनेन करुणरसो व्याख्यातः । अत्र श्लोके शृङ्गारादीनामष्टानाम् अनाद्यरसानां संसाशनाद्ये नियोगित्वात् महानटी प्रकृतिभट्टारिकामेवाश्रित्य वृत्तिरुक्ता, शान्तस्य तु नवमस्य रसस्य प्रबोधचन्द्र-व्यज्यमानवपुषः संसारसुखदुःखानुभवात्मकबहुचित्तव्याक्षेपजनितेन निर्वेदनाम्ना स्थायि-भावेन सततमुपेतस्य सकलचेष्टाध्वंसात्मकस्य निर्वेदव्यतिरिक्तसर्वसंसारभावरहितस्य एक-रूपस्याखण्डात्मकस्य महादेवैकाश्रयत्वात् भगवतीति चरित्रैकपात्रे न प्रतिपादनम् ॥ ५० ॥

गते कर्णाभ्यर्णं गरुत इव पक्ष्माणि दधती,
पुरां भेत्तुश्चित्तप्रशमरसविद्रावणफले ।
इमे नेत्रे गोत्राधरपतिकुलोत्तंसकलिके,
तवाकर्णाकृष्टस्मरशरविलासं कलयतः ॥ ५१ ॥

कर्णाभ्यर्णं श्रवणसमीपं गते दीर्घतया, मदनशरस्य तु आकर्णपूर्णकर्षणसम्भवात् कर्णसमीपगमनं भवति । पक्ष्माणि नयनाच्छादकत्वग्विशेषप्रान्तरे स्वसञ्जातानि रोमाणि पक्ष्माणीत्युच्यन्ते तान्येव गरुतः बाणमूलगोचरान् पक्षान् दधती बाणस्य सपक्षत्वात्, पुरां भेत्तुः अयोरजतहिरण्याख्यानां गगनचारिणामसुराणां भेत्तुः नाशयितुर्महादेवस्य यः प्रशमरसविद्रावणफले प्रशमरसस्य शान्तिरसस्य अखण्डब्रह्मज्ञानौघसम्पादितविश्ववैमुख्य-रसस्य विद्रावणं दूरीकरणमेव फलं प्रयोजनं ययोस्ते तथाभूतेश्वरस्य फलत्वनियमात्—"फलं प्रयोजने वृक्षे प्रसवादौ शराग्रके" अत्र फलशब्दच्छलेन बाणाग्रमतितीक्ष्णलोह-शलाकां व्यञ्जयति । इमे सर्वलोकरक्षणक्षमे गोत्राधरपतिकुलोत्तंसकलिके तुहिनशैलकुल-

१ 'पुराम्' इति पाठः

सन्तानोप्तं समञ्जरि तव नेत्रे लोचने आकर्णकष्टस्मरशरविलासं कलयतः सम्पादयतः, त्वत् कटाक्षविक्षेपेणैव भगवान् प्रशमरसं विहाय जगत् सृष्टिस्थितिसंहरणसहायस्तव साहाय्यमाचरन् भवच्चेष्टदर्शनाख्यमनुग्रहं कुर्वाणस्तिष्ठति। तस्य महादेवस्य दर्शनं विना समस्तभूतानां भोगान्तरकैवल्यदानं त्वया क्रियते, दर्शनं शिवधर्मः कैवल्यं तव धर्मः एतत् प्रयोजनं तवैव युवयोः सम्बन्धः। दर्शनं भगवत्यधीनं न भवति, पुरुषैकधर्मत्वात्तस्याः कैवल्यकारणं पुरुषधर्मो न भवति, प्रकृत्येकधर्मत्वात्तस्य अन्योन्यसाधारणं तद्धर्मद्वयमन्योन्यचेष्टैककारणतयाऽन्योन्यसम्बन्धहेतुत्वेन पर्यवस्यति। तथोक्तं साङ्ख्यवृद्धैः "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः।" इति। इमं च सम्बन्धं विना न सृष्टिर्भवतीति तत्रैव तदुत्तरश्लोके सृष्टिप्रकारोऽपि दर्शितः। तथा हि–"प्रकृतेर्महान् ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः। तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि।" इति॥ ५१॥

विभक्तत्रैवर्ण्यव्यतिकरितनीलाञ्जनतया,
विभाति त्वन्नेत्रत्रितयमिदमीशानदयिते।
पुनः स्रष्टुं देवान् द्रुहिणहरिरूद्रानुपरतान्,
रजः सत्त्वं बिभ्रत्तम इति गुणानां त्रयमिव॥ ५२॥

अस्मिन् श्लोके भगवत्या परप्रकृतिरूपत्वं वर्णयन् तत्स्वरूपस्य त्रैगुण्यस्य जगत्सृष्टिकारणभूतस्य सर्वदा परमेश्वरीशरीरे नित्यावस्थानं वर्णयति। नेत्रत्रयमेव भगवत्यास्त्रैगुण्यात्मना परिणतम्, त्रयोगुणास्तु सत्त्वरजस्तमोनामानः शुक्ललोहितकृष्णस्वभावाः। अत्रापि नेत्रेषु शुक्लत्वधवलापाङ्गे रक्तराजिषु लौहित्यं स्वतःसिद्धदिव्यकालाञ्जनसम्पर्कात् कृष्णमिति प्रकारेण भगवती लोचने त्रैवर्ण्यसिद्धिः। उक्तञ्च श्रुतौ–"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इति। विभक्तित्रैवर्ण्यव्यतिकरितनीलाञ्जनतया विभक्तनेत्रवर्ण्येन व्यतिकरितं सम्बन्धनीलाञ्जनं येषु तानि तथोक्तानि। तेषां भावस्तत्र तया कारणभूतया तव नेत्रत्रितयं तव लोचनत्रयम्। हे ईशानदयिते! विभाति विशेषेण दीप्तिं प्राप्नोति। केनेत्याह–द्रुहिणहरिरुद्रान्–ब्रह्मविष्णुशिवान् त्रिदेवान् उपरतान् सतः कालधर्मेण त्यक्तशरीरात्। पुनः स्रष्टुं शरीरान्तरेण योजयितुं रजः सत्त्वं तम इति गुणत्रितयं त्रिगुणसमुदायं बिभ्रद्दधानमिति प्रतिभाति। ब्रह्मविष्णुरुद्राणामेव काले तेषां तु मूलभूतानां सत्त्वादिगुणानां न कदाचित्क्षयः। तेषां खलु नित्यायाः प्रकृतिरूपत्वात्। न हि यत् किञ्चिद् वस्तु स्वरूपं न व्यभिचरति तद्व्यभिचारे तदसत्त्वापत्तिरिति शास्त्रसामान्यम्॥ ५२॥

पवित्रीकर्तुं नः पशुपतिपराधीनहृदये,
दयामित्रैर्नेत्रैररुणधवलश्यामरुचिभिः।
नदः शोणो गङ्गातपनतनयेति ध्रुवममुं,
त्रयाणां तीर्थानामुपनयसि सम्भेदमनघे[1]॥ ५३॥

१ 'अनघम्' इति पाठः

हे पशुपतिपराधीनहृदये ! श्रीपरमेश्वरायत्तहृदये दयामित्रैः कारुण्यसम्पूर्णैः अरुणधवलश्यामरुचिभिः अरुणत्वं रक्तराजिषु धवलत्वमपाङ्गभागे श्यामलत्वं कृष्णमण्डले इति त्रिधावर्णविन्यासेन शोभमानैर्नेत्रैः, नः अस्मान्, पवित्रीकर्तुं लोकपावनान् कर्तुम्, नदःशोणः हिरण्यबाहुश्च, "शोणो हिरण्यबाहुः स्यादित्यमरः।" गङ्गा जाह्नवी, तपनतनया कालिन्दी च इति त्रयाणां जगत्प्रसिद्धानां महातीर्थानां सम्भेदं संसर्गम्, अन्योन्यमेलनम्, उपनयसि सम्पादयसि । हे अनघे ! अपापशीले, त्वच्चरणनिरतानां भक्तानां त्वद्व्यतिरेकेण तीर्थोपाश्रयः व्यर्थ एव त्वदीयालोकनस्पर्शशाम्भववेधदीक्षाशुशुक्षणणितत्क्षणप्लुष्टसमस्तदुरिततूलपुञ्जतया नित्यपरिशुद्धा एव परिपूर्णास्ते तथा हि–"तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान् पाषाणमृण्मयान् योगिनो न प्रपद्यन्ते आत्मध्यानपरायणाः।" इति। न वारिणा शुध्यति चान्तरात्मा इति च ॥ ५३ ॥

तवापर्णे कर्णे जपनयनपैशुन्यचकिता,
निलीयन्ते तोये नियतमनिमेषाः शफरिकाः ।
इयं च श्रीर्बद्धच्छदपुटकवाटं कुवलयं,
जहाति प्रत्यूषे निशि च विघटय्य प्रविशति ॥ ५४ ॥

हे अर्णे ! अपगतऋणसम्बन्धे ऋणशब्देन जगतां सृष्टिस्थितिसंहारकर्मसु आलस्यवशाद् यत्किञ्चित् कर्मासमापनमुच्यते तन्नास्ति तव । यद् यदा जगतः कर्तुमुचितं तदनवशेषमेव अनलसतया सम्पादयसि । कर्णे जपनयनपैशुन्यचकिता कर्णे जपतोः कर्णं प्राप्य जपतोः नयनयोः पैशुन्यात् पिशुनभावात् हे भगवति ! निरुपमलावण्यायाः तव सम्बन्धयोरावयोरनुपमशोभायुक्तयोः शोभा विडम्बका शफरिका अस्मत्तु द्रोहिण्य एताः पश्य किञ्च सर्वदा अस्मत्–कान्तिषु कमलेषु या श्रीर्वर्तते सा अस्मद् द्रोहिण्य एव तदुभयोरनयोस्तदाकायान् मद् विरुद्धयोस्तथैव सम्बन्धो न क्रियतां–न किञ्चिदप्यालस्यमालम्ब्यताम् इत्येवं रूपवचनकलापात्मकत्वात् परद्रोहवचनाच्चकिताः भीताः । "चक भये" इति धातोः निष्ठायाम्। इति चकिताः सत्यः अनिमेषाः निमेषशून्या भवन्त्यश्च शफरिका मत्स्यविशेषा नियतं निश्चयेन तोये निलीयन्ते जलदुर्गमाश्रयन्ति। महाराजगोचरपिशुनजनोदीरितानां सामन्तानां दूरं प्रपलाय्य दुर्गाश्रयणं स्वभावः। किञ्च इयं श्रीः कमलकर्णिका सिंहासनारोहणमहादेवपदवीमधिरूढा लक्ष्मीरपि त्वन्नयन, पैशुन्याद् भीता सती बद्धच्छदपुटकपाटं छदा पर्णान्येव कपाटमपरं तद् द्वन्द्वं सुघटितं दत्तार्गलं यस्य तत् कुवलयम्। रात्रौ छित्त्वा प्रत्यूषसमये जहाति त्यक्त्वा गच्छति, दिवसे इतस्ततो भ्रमणाय देशे समयं नीत्वा पुनरपि निशि रात्रौ विघटय्य पूर्वोक्तदलकपाटोद्घाटनं कृत्वा प्रविशति। राजपराधीनः खलु लोके रात्रौ निभृतया स्वगृहे तिष्ठति प्रातःकाले कपाटेन गृहं मुद्रयित्वा यत्र क्वचिदज्ञातवासाय प्रपलायते इति ॥ ५४ ॥

निमेषोन्मेषाभ्यां प्रलयमुदयं याति जगती,
तवेत्याहुः सन्तो धरणिधरराजन्यतनये ।
त्वदुन्मेषाज्जातं जगदिदमशेषं प्रलयतः,
परित्रातुं शङ्के परिहृतनिमेषास्तव दृशः ॥ ५५ ॥

हे धरणिधरराजन्यतनये शैलराजनन्दिनि भूधरेन्द्रतनूजे ! निमेषोन्मेषाभ्यां तव लोचनयोर्निमीलनोन्मीलनाभ्यां प्रलयं संहारम् उदयं सृष्टिं च कर्म जगती कर्त्री समस्तभुवनावलिर्याति प्राप्नोतीति सन्तो भूतभविष्यद्वर्तमानविदः आहुः निगदन्ति "ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः" इत्याहादेशः । यदित्थं वदन्ति तत्प्रायेण सत्यम्, इति प्रतिपादयति । त्वदुन्मेषा तवलोचनोन्मीलनात् जातं लब्धसत्ताकं जगदिदं शिवादिक्षितिपर्यन्तं तत्त्वजालविनिर्मितभुवनसंस्थानं कर्म प्रलयतः संहारतः सकाशात् परित्रातुं रक्षितुं परिहृतनिमेषाः निमीलनरहितास्तव दृश इति शङ्के वाक्यार्थ कर्म अस्मिन्नर्थे भगवती भक्तचूडामणिश्रीवत्सराजोऽपि कामसिद्धिस्तोत्रेऽपि उक्तवान्—"लोको चतुर्दशमहेन्द्रमुखाश्च देवा मातस्त्रयीमुनिगणाश्च वशिष्ठमुख्याः ॥ सद्यो भवन्ति न भवन्ति समस्तमूर्तौ सन्मीलनेन तव देवि निमीलनेन ॥" सर्वासामपि देवाङ्गनानामनिमेषलोचनं वर्तते तद् भगवत्या अपि स्वभावसिद्धं देवजातप्रसिद्धनिमेषलोचनत्वमुत्प्रेक्ष्यते कविना इति न मन्तव्यं, भगवत्या लोचनयोरेवाऽयं प्रभावः यत्कर्मकारणपौर्वापर्यव्यवस्था व्यतिरेकेण च उपादानकारणपूर्वनियतविद्यमानताव्यतिरेकेण हि बुद्धिमत्कर्तव्यवाङ्मनः शरीरचेष्टाविरहेणानेकमन्त्रतन्त्रसाधितैः जालिकयोगिपुरुषकरतलकलितशुद्धपिच्छाभ्रमणमात्रपरिक्षणसम्पादितकपटसमुद्रगन्धर्वनगरादिसादृश्येन स्वात्मस्थितमेव विश्वप्रपञ्चं भगवत्या लोचनमेव सृजति–रक्षति–संहरति, इत्यागमशास्त्रप्रसिद्धस्वभावोक्तिरेव मन्तव्या, नहि परमार्थवचनवेलायां कविकल्पितमिथ्यालङ्कारोत्प्रेक्षालङ्कार इति ॥ ५५ ॥

दृशा द्राघीयस्या दरदलितनीलोत्पलरुचा,
दवीयांसं दीनं स्नपय कृपया मामपि शिवे ।
अनेनायं धन्यो भवति न च ते हानिरियता,
वने वा हर्म्ये वा समकरनिपातो हिमकरः ॥ ५६ ॥

हे शिवे भक्तजनकल्याणात्मिके ! दरदलितनीलोत्पलरुचा ईषद्विकसितेन्दीवरकाननन्दाकरकान्त्या द्राघीयस्या दीर्घतरया दीर्घशब्दादपि प्रत्यये "प्रियस्फिरस्थिरेत्यादिसूत्रेण" दीर्घतरशब्दस्य द्रघ्यादेशः "उगितश्चेति ङीप्" द्राघीयसी, एवंभूतया दृशा दवीयान्सं अत्यन्तदूरवर्तिनं दीनं बहुतरतृष्णाकार्पण्यवशात् सर्वतो यात्रापरायणं "दीङ्क्षये" इति धातोर्निष्ठानान्तत्वे दीनं मां कृपया करणभूतया स्नपय आलोचय, "स्नातेः कर्मणि" चिण् प्रत्यये पुगागमे मित् संज्ञायां 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । मामपीत्यपि शब्दसमुच्चयेन ये गुणवन्तस्त्वयि भक्तिमन्तः कृतत्वच्चरणपूजाश्च तेषां दयया रक्षणं करोत्येव त्वद् रक्षणे उदान्येऽपि कृतसत्कर्मफलावश्यम्भावनियमात् तत्कर्ममाहात्म्ये प्रेरितया त्वया तेषां

परिपालनं कर्तव्यमेव, नाहं तादृशगुणी न भक्तो नार्चापरः केवलं बालकवदम्बाम्बेति दीनाक्रन्दनमात्रपरायणः। तस्य मम रक्षणमेव अद्भुतस्वभावकीर्तये धर्माय च तान् रक्षस्येव कीर्तिधर्मार्थं मामपि रक्षेति अर्थसङ्गतिरवगन्तव्या। यन्मम दीनस्य परिपालनमस्ति तेनानेनायं धन्यो भवति। एतच्छब्देन आत्मानमेव घटकुड्यादिवदप्रयोजकतया अचेतनतया च उत्पन्नं परामृशति। अहं प्रयोगस्थाने इदं शब्दादयः दैन्याद्यर्थान्तरसहकृताः सन्तः विशिष्टमहार्थं प्रतिपादयन्ति। अनेककर्मणा ममापि धन्यता तवापि इयता हानिर्नास्ति। अपल्वेच्छामात्रसाध्यतया मद्रक्षणस्य तव लीलामात्रमेवेति भावः। गुणवत्पुरुषाभ्युपपत्तौ एव स्वामिजनस्य रिरक्षयिषा स्वार्थेति चेन्नायं नियमो गुणवानेव रक्ष्यः निर्गुणस्त्याज्य इति। तथा च दृष्टवने वा कानने वा हर्म्ये वा नायक-नायिका सरसानन्दसंयोग्ये प्रदेशेऽपि हिमकरश्चन्द्रमा युगपदेव अनिमेषेण समकरनिपाती भवति—समानकिरणप्रचारी भवति। अनायाससाध्ये बहुतरकीर्तिधर्मोपजनके दीनानाथविपन्नसमुद्धरणपण्डिते अनुपाधिकारुणिकोपलम्भासम्भाविते रक्षणात्मके सत्कर्मणि न हेलावलम्बनमुचितमिति भावः॥ ५६॥

अरालं ते पालीयुगलमगराजन्यतनये,
न केषामाधत्ते कुसुमशरकोदण्डकुतुकम्।
तिरश्चीनो यत्र श्रवणपथमुल्लङ्घ्य विलस-
न्नपाङ्गव्यासङ्गो दिशति शिरसन्धानधिषणाम्॥ ५७॥

हे अगराजन्यतनये! न गच्छतीति अगः—पर्वतः—तद्राजन्यः ततः श्रेष्ठः हिमवान् तत्तनये कुलप्रदीपिके! अरालं चक्राकारं पालीयुगलं श्रवणाभरणविशेषयुग्मम्। "पाली प्रवाली कर्णाङ्गी कर्णकोटी विभूषणा।" इति विश्वः। कुसुमशरकोदण्डकुतुकं कुसुमशरस्य कन्दर्पस्य कुतुकं कोदण्डविशिखपर्यायान्तानि पुष्पाणि सर्वाणि स्मरनाममयानि। कोदण्डस्य कुतुकं कोदण्डमेवेतदिति कुतूहलाभिनिविष्टमभिप्रायं केषां पुरुषाणां नाधत्ते न सम्पादयति अपितु सर्वेषामित्यर्थः। यदिदं पालीयुगलमनङ्गधनुः स्यात् तत्र शरसन्धानं न कथम् इत्याशङ्कायामाह—तिरश्चीन इति। यत्र पालीयुगले तिरश्चीने तिर्यक्तया वर्तते श्रवणपथमुल्लङ्घ्य-कर्णप्रान्तं लङ्घयित्वा विलसन् दैदीप्यमान अपाङ्गव्यासङ्गः कटाक्षविक्षेपचातुर्यविशेषः शरसन्धानधिषणां बाणसंयोजनबुद्धिं दिशति सम्पादयति तत्ते पालीयुगलमिति पूर्वत्र सम्बन्धः॥ ५७॥

स्फुरद्गण्डाभोगप्रतिफलितताटङ्कयुगलं,
चतुश्चक्रं शङ्के तव मुखमिदं मन्मथरथम्।
यमारुह्य द्रुह्यत्यवनिरथमर्केन्दुचरणं,
महावीरो मारः प्रमथपतये स्वं [1]जितवते॥ ५८॥

---

१ 'सज्जितवते' इति पाठः।

हे परमेश्वरि ! स्फुरद्गण्डाभोगप्रतिफलितताटङ्कयुगलं स्फुरतो लावण्यकान्तिधावल्येन समुन्मृष्टदर्पणोदरवत् प्रतिबिम्बग्रहणे निपुणयोः गण्डभोगयोः कपोलस्थलयोःप्रतिफलितं सञ्जातसम्भ्रान्तिताटङ्कयुगलं कर्णपाशमण्डकाराभरणविशेषयुग्मं यत्र तत्तथोक्तम्, मुखस्य विशेषणम्–विम्बयुगलस्य प्रतिबिम्बयुगले जाते चतुःसङ्ख्योपलम्भाच्चतुश्चक्रं चतुर्भिश्चक्रैर्वाहनीयं मन्मथरथमेव इदं तव मुखं शङ्के । तदेव विशिनष्टि–यं तवमुखलक्षणं मन्मथरथमारुह्य महावीरो मारः कर्ता अर्केन्दुचरणभास्करनिशाकरभास्वरं चक्रोज्वलमवनिरथं भूमिरथमारुह्य स्वात्मानं जितवते तिरस्कृतवते प्रमथपतये महादेवाय द्रुह्यति पराभवं करोति । द्विचक्रस्य रथस्य गमनवैकल्यसम्भवात् तदधिगताय चतुश्चक्रसम्भवे तद्रथितं प्रतीतमानरथिनः पराजयो युक्तः । आरुह्येति दीपिकालङ्कारः, यमारुह्येति कन्दर्पेण सह सम्बन्धः । अवनिरथमारुह्येति महादेवेन सम्बन्धः । सम्बन्धद्वये दीपगतशतशब्दस्य यथा जामात्रार्थो दीपः सर्वं वेश्माभिज्वलयति इति कार्यद्वयसाधनद्वारा अर्थद्वयोद्दीपनसम्बन्धाद् दीपकत्वम् । अत्र श्लोके महादेवस्योपरि मन्मथजयसम्पत्त्या महादेवस्य काममोहितचित्तवृत्तितया तन्मोहनैकरसिकस्य भगवती वदनारविन्दस्य समधिकशृङ्गाररसार्द्रभावे सम्पन्ने महादेवलावण्यकान्तिविशिष्टं लोकोत्तरत्वमुट्टङ्कितमिति भावः ॥ ५८ ॥

सरस्वत्याः सूक्तीरमृतलहरी कौशलहरी,
पिबन्त्याः शर्वाणि श्रवणचुलुकाभ्यामविरलम् ।
चमत्कारश्लाघाचलितशिरसः कुण्डलगणो,
झणत्कारैस्तारैः प्रतिवचनमाचष्ट इव ते ॥ ५९ ॥

हे शर्वाणि ! "इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडे"त्यादिनाऽऽनुक् ङीप् प्रत्ययश्च । हे शर्वदयिते ! अमृतलहरी कौशलहरी अमृतलहरीणां सुधाप्रवाहाणां तरङ्गभङ्गविक्षोभा । "लहरी वीचिकोर्मयः" इति विश्वप्रकाशः । कौशलं माधुर्यात्मकं सामर्थ्यविशेषं हरन्ति दूरीकुर्वन्ति–इति हराः स्वाधिक्येन तस्या न्यूनता सम्पादयित्रीः सरस्वत्या वाग्देवतायाः सूक्ती–सुवचनविन्यासमधुरस्फीतगिरः उक्तीः श्रवणचुलुकाभ्यां कर्णपूरकरतलाभ्यां करतलेन पानीयादि पेयं विधीयते इति करतलसाधर्म्यं श्रवणस्य तेन कृतः वचनसरस्वतीसूक्तीनाममृतरसात्मकत्वं ध्वन्यते, पिबन्त्या आस्वादयन्त्यास्तदर्थविशेषचमत्कारमनुभवन्त्या अत एव हेतोः अविरतं सदैवचमत्कारश्लाघाचलितशिरसः कुण्डलगणः चमत्कारो नाम श्रूयमाणगीतशब्दादिजनितो माधुर्यातिशयः, तस्य श्लाघा उपलालनं तेन चलितशिरसः कम्पितमूर्ध्नः तव कुण्डलगणः सूक्ष्मकुण्डलसमूहात्मको–भूषणविशेषः तारैः अत्युच्चध्वनिविशिष्टैर्झणत्कारैः स्वकीयमणिगणसङ्घट्टनजनितसंरटनैः प्रतिवचनमाचष्ट इव प्रत्युत्तरं दत्त इव प्रथम प्रश्नवचनसमनन्तरसदुत्तरप्रदानसमं शोभते इति सूचितं भवति, सरस्वतीसूक्तेः कलमधुरत्वात् कुण्डलगणझणत्कारमिव माधुर्ये सति तयोः सनादार्थं साम्यमस्तीति भावः ॥ ५९ ॥

असौ नासावंशस्तुहिनगिरिवंशध्वजपटी,
त्वदीयो नेदीयः फलतु फलमस्माकमुचितम् ।
वहन्नन्तर्मुक्ताः[1] शिशिरतर[2]निःश्वासजनिताः[3],
समृद्ध्यायस्तासां[4] बहिरपि च मुक्तामणिधरः ॥ ६० ॥

तुहिनगिरिवंशस्य हिमवदन्वयस्य ध्वजपटिकीर्तिप्रख्यापनमङ्गलवैजयन्तिचीनांशुकपटीके, असौ विद्यमानसौन्दर्योपमितिरतिप्रसिद्धस्तवनासावंशकोमलवंशरूपेण ऋजुरमणीयतया ललाटलम्बित्वाद्वंशसाधर्म्यम् । अस्माकं नेदीयमन्तिकमुचितं, त्वद्भक्तेर्मम च भक्तस्य समुचितफलम् धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थलाभरूपं प्रयोजनं फलतु-सम्पादयतु, वंशकाण्डस्य फलवत्वनियमात् कविसमये प्रसिद्धिरस्ति वंशकाण्डान्मुक्तोत्पत्तिस्तादृशदेशकालविशेषसन्निधिसम्भव इति तं प्रमाणीकुर्वन् कविरपि वंशस्तवान्मुक्ताप्रसूतिमाचष्टे, तव नासावंशे मुक्ताप्रसूतिरस्ति इति प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । शिशिरतरनिःश्वासजनिताः शिशिरतरेण शीतलेन निःश्वासेन श्वसितवदनेन जनिताः सम्पादिताः तदभ्यन्तरे मुक्तावहन् अयं नासावंशस्तासामभ्यन्तरे वर्तमानानां निःश्वासरूपिणीनां देवतानुभावसम्पन्नमुक्तभावानां समृद्ध्या यो नासावंशः बहिरपि बहिःप्रदेशेऽपि नासाग्रमौक्तिकव्याजेन मुक्तामणिधरः मुक्तामणिं प्रसूतमङ्गे धारयन्निव वर्तते, स नासावंशोऽस्माकं फलमुचितं दधातु इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ६० ॥

प्रकृत्या रक्तायास्तव सुदतिदन्तच्छदरुचेः,
प्रवक्ष्ये सादृश्यं जनयतु फलं विद्रुमलताः ।
न बिम्बं त्वद्बिम्बप्रतिफलनलाभादरुणितं,
तुलामध्यारोढुं कथमिव न लज्जेत कलया ॥ ६१ ॥

हे परमेश्वरि ! प्रकृत्या स्वभावतो रक्ताया अरुणवर्णाया दन्तच्छदरुचेः शोभायाः सादृश्यमुपमानम्, हे सुदति ! तदा प्रवक्ष्ये निवेदयिष्यामि-कदाचिद् विद्रुमलताफलं जनयतु, विद्रुमस्य स्वभावतो रक्तस्य यदि फलजननं भविष्यति तत्रापि परिपाकेन अतिशयितपाटलकान्तिर्भविष्यति, तदेवोपमानं वक्तुं सुकरं नान्यथेत्यर्थः । मध्ये शङ्का-ननु सर्वः स्त्रीणामधरकान्तेरुपमास्थानमतिमृदुलस्पर्शमत्यरुणितसम्पदवस्थानभूतम् अखिलेभ्यः फलेभ्योऽप्यतिप्रेक्षणीयकान्तिभरितबिम्बफलं वर्तते खलु, तेन समं कथं न बिम्बाधरोपमानसिद्धिर्न स्यात्, किमर्थं वा अविद्यमानफलात् फलोत्पत्तिः विद्रुमोपमेति द्वारा अभूतपूर्वोपमाश्रयणकार्पण्यवैशसमङ्गीक्रियते इत्याशङ्कायामाह-**न बिम्बमिति** । बिम्बं तावदुपमास्पदं न भवतीत्यर्थः । कुत इत्याह—त्वद्बिम्बप्रतिफलनलाभादरुणितं तव बिम्बस्य शरीरस्य प्रतिफलनलाभात् सङ्क्रान्तिलाभादरुणितम्, अत्र फलनं नाम शक्तिपातः स खलु सर्वव्यापिन्याः पराशक्तेः किरणकदम्बकानां तत्तत्पदार्थेषु स्फुरणात्मकः प्रतीयते, यावन्त्येव रक्तपुष्पाणि सौम्यानि

---

१ 'वहत्यन्तरिति' पाठः । २ 'कर' इति पाठः । ३ 'गलितमिति'-पाठः । ४ 'यत्तासामिति' पाठः ।

प्रेक्षणीयानि भवन्ति तानि तानि सर्वाण्यपि जगद्व्याप्तमूर्तेः श्रीललितामहाभट्टारिकायाः सर्वतः प्रसरतामरुणिमस्रोतसां प्रतिबिम्बभूतान्यपील्यागमः। पाटलः खलु वर्णः प्रथमोत्पन्नत्वात् अक्षिरञ्जनकारणत्वाद् रजस्तत्त्वं मुख्यतया उक्तं भगवत्या श्रुत्या—"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इति । "रक्तशुक्लवर्णपदद्वन्द्वम्" इति च वेदागमयोः प्रथमवर्णनीयत्वम्। पाटलवर्णस्यागमश्चात्र—"यानि सौम्यानि शोणानि, शृङ्गाररसभाञ्जि च। तान्यम्ब शक्तिपातेन सम्पन्नानीति निश्चयः॥" प्रवालेषु रक्तमारलेषु कुसुम्भेषु कुङ्कुमेषु कमलेषु बालादित्येषु त ङत्सु वह्निशिखासु सन्ध्यासु सिन्देषु अन्येष्वेतादृशेषु माङ्गलिकसौन्दर्यमङ्गलाकारेषु पदार्थेषु भगवत्या प्रतिफलनं शक्तिपात इति सकलागमनिश्चितोऽर्थः। अत एव त्वच्छरीरकिरणसम्पन्नशक्तिपातमात्रपरिपाटलकान्तिना बिम्बेनापि तवाधरस्य तुलासिद्धिर्नास्त्येव । तत्कुतो हेतोस्त्वच्छक्तिपातसौन्दर्यसम्पन्नं त्वत्तो लब्धजीवितं बिम्बफलं पुनस्त्वदधरकान्त्यासहोपमानसिद्धिसहचरीं स्पर्धां कर्तुं अत एव तद्द्वारा तुलामध्यारोढुं कलयापि लेशांशस्पृष्टिक्रियापि कथं न लज्जेत अपि तु लज्जेतैवेत्यर्थः। अत एव त्वदधरबिम्बमतुलमेव सम्पन्नमित्यर्थः॥ ६१॥

स्मितज्योत्स्नाजालं तव वदनचन्द्रस्य पिबतां,
चकोराणामासीदिति रसतया चञ्चुजडिमा ।
अतस्ते शीतांशोरमृतलहरीमम्लरुचयः,
पिबन्ति स्वच्छन्दं निशि निशि भृशं काञ्जिकधिया ॥ ६२ ॥

हे परमेश्वरि! तव वदनचन्द्रस्य आननशीतांशोः "वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमित्यमरः।" स्मितज्योत्स्नाजालं स्मितमेव ज्योत्स्नाजालरूपेण वर्तमानं परमामृतं पिबतामास्वादयतामनवरतमेतद्रसचर्वणानिवृत्त्यैव निरन्तरपानसन्तानकारिणीमतिरसतया चञ्चुजडिमा चेटि कोटि जाड्यम्" "चञ्चुस्त्रोटिरुभेस्त्रियाम्" इत्यमरः। लोके खलु अतिमधुरास्वादनक्रिया समभिहारेण पुनस्तथास्वादनशक्तिवैमुख्यकारि जिह्वाजाड्यं सम्भवति। तच्छान्तिस्तद्विरुद्धैरेवाम्लादिलोकसामान्यरसैर्निवर्तते। पुनरेवं प्रकारेण माधुर्यजनितजिह्वाजाड्ये उपशान्ते पुनर्मधुररसास्वादनपरमानन्दसम्पदुत्तम्भनं भवति। तथा चकोरेष्वेतदृश्यते। अत एव हेतोः जिह्वाजाड्यविमोचनार्थं निशि निशि-रात्रौ रात्रौ शीतांशोश्चन्द्रमसः अमृतलहरी पीयूषधारामयज्योत्स्नां काञ्जिकधिया मधुरजाड्यनिराकरणामृतरसास्वादहेतोः काञ्जिकधिया सौवीरबुद्ध्या आत्तरुचयः सन्तस्ते चकोराः पिबन्ति आस्वादयन्ति। चकोराणां त्वदाननचन्द्रस्मितपीयूषधारामाधुर्य सम्पत्तेः काञ्जिकप्रमाणमेवैतच्चन्द्ररुचिमाधुर्य्यमित्यनेन भवति। मुखचन्द्रस्य चन्द्रात्कोटिगुणाधिक्यम्, अम्बिकायाः स्मितमाधुर्यस्य चन्द्रिका रसात् कोटिगुणधिक्यं च समुट्टङ्कितं प्रकाशितमित्यवधारणीयम्॥ ६२॥

अविश्रान्तं पत्युर्गुणगणकथाम्रेडनजटा,
जपापुष्पच्छाया तव जननि जिह्वा जयति सा ।
यदग्रासीनायाः स्फटिकदृषदच्छच्छविमयी,
सरस्वत्या मूर्तिः परिणमति माणिक्य वपुषा ॥ ६३ ॥

हे परमेश्वरि ! पत्युः स्वामिनो महादेवस्य गुणगणजपाम्रेडितजटा–गुणगणस्य धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादि गुणकदम्बकस्य जपस्य (कथायाः) आवर्तनस्य यदाम्रेडनं पुनः पुनरनुष्ठानम् ''आम्रेडनं द्विस्त्रिरुक्तम्'' इत्यमरः । तेन जटा इतरशब्दग्रहणवैमुख्येन तदेकनामग्रहणमात्रोपलक्षणशक्तिका, पुनः किम्भूता ? । जपापुष्पच्छाया ''जपा जम्बा तथोण्ड्रं स्यान्मन्दारमति पाटलम् ।'' इति विश्वप्रकाशः । जपापुष्पस्य छायेव छाया यस्य सा तथोक्ता, तव जिव्हा तालुलता सा सर्वोत्कृष्टसौन्दर्यसाराश्रयभूता सती जयति सर्वोत्कृष्टतया वर्तते । पुनस्तामेव जिह्वां विशिनष्टि–यदग्रासीनाया यस्या जिह्वालता अग्रे अञ्चलभागे आसीनाया उपविष्टायाः सरस्वत्या भगवत्या भारत्याः स्फटिकदृषदच्छविमयी, विमलोपलधवलशोभासम्पूर्णमूर्तिः शरीरं माणिक्यवपुषा माणिकशैलशैलोत्पन्नलोहितकरत्नस्वरूपेण परिणामेन परिणमति, आमुक्तपूर्वरूपस्य रूपान्तरापत्तिः परिणामः । त्वज्जिह्वालता पाटलिमसम्पदः प्रतिबिम्बेन स्वभावधवलाकारा सरस्वती तनुरतिरक्ततामापन्ना, यतः तत एव हेतोः तव चक्रसिंहासनतृतीयावरणाष्टारमण्डलस्थाः वशिन्यादयः वाग्देवता अष्टौ सिन्दूरसौन्दर्यतनुसौन्दर्या इति सकलागमप्रसिद्धिः । त्वज्जिह्वाग्रे या सरस्वती सन्निहिता सैव तत् किरणपाटलाकाररक्तवर्णा वशिन्यादिरूपेण बहिरावरणदेवतात्वेन भगवतीं सेवते । उक्तमागमे–''तत एव समुद्भूताः तस्यामेव कृतालयाः । तत्स्वरूपास्तत्प्रतापा नवावरणदेवताः ॥'' ६३ ॥

रणे जित्वा दैत्यानपहृतशिरस्त्रैः कवचिभिः,
निवृत्तैश्चण्डांशत्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैः ।
विशाखेन्द्रोपेन्द्रैः शशिशि[1]शिरकर्पूरशकलाः,
विलुप्यन्ते मातस्तव वदनताम्बूलकणि[2]काः ॥ ६४ ॥

भगवत्या एव ब्रह्मविष्ण्वादयो देवाः पुत्रा एव तदुच्छिष्टोपभोगदर्शनात् इत्यागमप्रमाणसिद्धमर्थं वर्णयति–**रणे जित्वेति ।** रणे युद्धे दैत्यान् देवशत्रून् जित्वा परिभूय अपहृतशिरस्त्रैः अपहृतानि शत्रूणां शिरस्त्राणि मुकुटानि यैस्तथोक्तैः, रणे शत्रून् जित्वा तदीयमुकुटादिचिह्नापनयनं वीरमाहात्म्यद्योतनं भवत्यनेनेत्यभिहितम् । अपहृतशिरस्त्रैरिति कविभिः आमुक्तवर्मभिः निवृत्तैः समरतः प्रत्यावृत्तैरत एव बुभुक्षितैः पितुर्महादेवस्य चण्डेश्वरैकान्तभूतत्वात् उच्छिष्टभोजनात् विमुखैरत एव चण्डांशत्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैः । चण्डस्यांशश्चण्डांशः, त्रिपुरहरस्य निर्माल्यं त्रिपुरहरनिर्माल्यं तत्र विमुखैः अन्योपलब्धभागतया निरस्तप्रत्याशैः विशाखेन्द्रोपेन्द्रैः, विशाखश्च कार्तिकेयश्च इन्द्रश्च पुरन्दरश्च उपेन्द्रश्च विष्णुश्च एतैर्महावीरैः शशिविशदकर्पूरशकलाः चन्द्रवच्छुक्लवर्णाः कर्पूरशकला हिमवालुकखण्डत्रयोपेतास्तथोक्ताः, तव वदनताम्बूलकणिका वक्त्रताम्बूलपीयूषविप्रुषः विलुप्यन्ते अहमहमिकया विलुप्यन्ते स्वीक्रियन्ते इत्यर्थः । यदुच्छिष्टभोजिनो ये भवन्ति तदङ्ग-

---

१ 'विशद' इति पाठः । २ 'कवलाः' इति पाठः ।

भूतास्ते पुत्रादयस्तद्रूपा एवेति निश्चयः। अत एव सकलजननीत्यागमेषु प्रसिद्धाः। सकलब्रह्मविष्णवीशाः स्वाधिकारैकलाञ्छितास्तत्सुतास्तत्सुतं विश्वमतः सकलमातृका सर्वातिशयितया न सम्पदो ब्रह्मादीनां भगवत्यास्तदुच्छिष्टेनोपभोगसम्पत्त्यैव सम्पृक्तो जायते ॥ ६४ ॥

विपञ्च्या गायन्ती[1] विविधमवदातं[2] पशुपतेः,
त्वयारब्धे वक्तुं चलितशिरसा साधुवचने ।
त्वदीयैर्माधुर्यैरपहसिततन्त्रीकलरवां,
निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृतम् ॥ ६५ ॥

हे परमेश्वरि! विपञ्च्या वीणया "विपञ्ची सा सुतन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी।" इत्यमरः। विविधं नानाभेदं पशुपतेर्महादेवस्य अवदातं पराक्रमजालं गायन्ती उपवीणयन्ती वाणी वाग्देवता कर्त्री स्वगानानन्तरं साधुवचनैः 'साधु साधु, सम्यग्गीतं भवत्या' इति गीतोपलालनवचनैः सह चलितशिरसा कम्पितमौल्या त्वया वक्तुमारब्धे सति एतादृशं गीतमतिमधुरमास्वादितमपरमिति वत्से सरस्वति प्रकाश्यतामित्येवंरूपेण वचनेन वक्तुमारब्धे त्वदीयैः त्वद्वदनवर्तिमाधुर्यैः अपहसिततन्त्रीकलरवा अपहसितस्तिरस्कृततन्त्रीणां गुणानां कलः अव्यक्तमधुरो रवो नादो यस्या तां तथोक्तां, निजामात्मीयां वीणां वल्लकीं चोलेन आच्छादन इति प्रसिद्धेन निचुलयति आवृतां करोति, सङ्गीतसमाप्तिमेव करोतीति यावत्। "चुल आच्छादन" इति धातुरदन्तः प्रसिद्धः, णिचि सति अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् "पुगन्तलघूपधस्य च" इति गुणाभावः। निभृतमित्यनेन केनाप्यपरिज्ञाततां वर्णयित्वा कविना लज्जावशात् सरस्वत्याः सङ्गीतगोष्ठीभङ्गो व्याजान्तरेण तथैव कारित इति सूचितम् ॥ ६५ ॥

कराग्रेण स्पृष्टं तुहिनगिरिणा वत्सलतया,
गिरीशेनोदस्तं मुहुरधरपानाकुलतया ।
करग्राह्यं शम्भोर्मुखमुकुरवृत्तं[3] गिरिसुते,
कथङ्कारं ब्रूमस्तव चिबुकमौपम्यरहितम् ॥ ६६ ॥

हे गिरिसुते-शैलाधिराजतनये! तुहिनगिरिणा हिमवता वत्सलतया वात्सल्यरसेन कराग्रेण हस्ताग्रेण स्पृष्टं जातसम्पर्कम् पित्रादयः खलु पुत्रादीनामुपलालनसमये चिबुकं स्पृशन्ति इति प्रसिद्धिः। गिरिशेन महादेवेन जगन्मङ्गलमूलभूतेन सम्भोगसमये अधरपानाकुलतया बिम्बाधररसग्रहणपारवश्येन मुहुः सर्वदा उदस्तमुत्तोलितं, लज्जया खलु स्त्रीणां सम्भोगसमये मुखमवनतमेव जायते तदुत्तोलितमेव सुचुम्बनं भवतीत्यभिप्रायः, किञ्च करग्राह्यं पाणिनोपलालनीयशम्भोः महादेवस्य मुखमुकुरवृत्तम् भगवत्या मुखे एव दर्पणोपमाने सर्वमेव भगवान् पश्यति महादेवः। अत एव शम्भोर्दर्पणस्थानीयं भगवत्या मुखं तस्य वृत्तिमिव हस्तग्रहणयोग्यमधोभागमङ्गविशेषम्, एवंभूतं तव चिबुकम् औपम्यरहितम्

---

१ 'गायन्ती' इति पाठः।　२ 'मपदानम्' इति पाठः।　३ 'वृन्तम्' इति पाठः।

उपमानञ्च नास्त्येव सर्वावयवेष्वपि समग्रलावण्यसुन्दरत्वाच्चिबुकस्य उपमैव नास्ति। नयन-बाहुलकादीनां कुवलयशिरीषमालाशिखिपिच्छान्युपमानवस्तूनि सुलभानि निरुपमस्य तु तव चिबुकस्य नोपमापदार्थः सुलभ इति, सर्वातिशायिगुणगणबृंहितं तव चिबुकं कथङ्कारं ब्रूमः केन प्रकारेण वर्णयामः अनुपमस्य वर्णनं दुष्करमेव ॥ ६६ ॥

भुजाश्लेषान्नित्यं पुरदमयितुः कण्टकवती,
तव ग्रीवा धत्ते मुखकमलनालश्रियमियम् ।
स्वतःश्वेता कालागरुबहुलजम्बालमलिना,
मृणाली लालित्यं वहति यदहो हारलतिका ॥ ६७ ॥

हे परमेश्वरि ! नित्यमनवरतं पुरदमयितुरीश्वरस्य भुजाश्लेषादालिङ्गनसौभाग्यात् कण्टकवती पुलकपालिका पूर्णाकारा तव ग्रीवा मुखकमलनालश्रियं वदननलिनकाण्डसौभाग्यं धत्ते आश्रयति, कमलस्य चेन्नालं न स्यादधस्तात्कर्दमसंसर्गो मृणालसंसर्गश्च कथन्न भवतीत्याशङ्क्याह–स्वतःश्वेता स्वभावेनैव शुभ्रवर्णा कालागरुबहुलजम्बालमलिना कालागरुसत्सुगन्धचर्चापङ्केन मलिना सर्वतोदिग्धा हारललिता मुक्तामालामृणाली लालित्यं पङ्कसङ्कुलकाण्डाधोभागसंरूढपद्मिन्यङ्कुरसौभाग्यं यदस्मात् कारणाद्वहति तेन कारणेन ग्रीवामुखकमलनालश्रियं धत्ते इति सम्बन्धः । अहो इत्यनेनाश्चर्यपदेन सर्वाश्चर्यसौन्दर्यलक्ष्मीसम्पन्नशरीरयष्टेस्तव ग्रीवालतागतं सौन्दर्यमाश्चर्यपरम्पराधिरूढमिति मन्तव्यम् ॥ ६७ ॥

गले रेखास्तिस्रो गतिगमकगीतैकनिपुणे,
विवाहव्यानद्धप्रगुणगुणसङ्ख्याप्रतिभुवः ।
विराजन्ते नानाविधमधुररागाकरभुवां,
त्रयाणां ग्रामाणां स्थितिनियमसीमान इव ते ॥ ६८ ॥

हे गतिगमकगीतैकनिपुणे ! गतिर्येनालापेन रागः सन्दर्भः, गमकः स्थायिस्वरस्य पुनः पुनः घोषणम्, गीतम् समुच्चितार्थप्रबन्धसन्दर्भः एतेषु सर्वेष्वपि निपुणे एतेषु स्थानेष्वेव सर्वं सङ्गीतशास्त्रसम्पन्नम्–"गतिस्तु रागसङ्गीते स आलापः प्रकीर्तितः । गमको मुख्यनादस्य परिभाषो रसात्मकः ॥ गीतं प्रबन्धरूढार्थं रञ्जितारक्तिरुच्यते ।" "विवाहव्यानद्धप्रगुणसङ्ख्याप्रतिभुवः" विवाहे महादेवेन कृतपाणिपीडने व्यानद्धः बद्धः प्रगुणगुणो यो मङ्गलसूत्ररूपः तस्य सङ्ख्यायास्त्रिप्रकारायाः प्रतिभुवः सादृश्यः । एतदुक्तं भवति–विवाहकाले प्रथममेव माङ्गल्यसूत्रमिति कन्यानां कण्ठे बद्ध्यते, तस्य प्रगुण गुण इति संज्ञा तेन माङ्गल्यसूत्रेण विना क्षणमपि न तिष्ठति सभर्तृका पत्युः प्राणान् स्वकीयमङ्गलसूत्राभ्यन्तरे सादरं धारयन्ति पतिव्रताः स्त्रिय इति प्रसिद्धिः । मङ्गलसूत्रस्य लक्षणं वशिष्ठेनोक्तम्–"ब्रह्मविष्णवीशरूपं पुरन्ध्रिवृत्तं त्रितं कृतम् । त्रिरत्नं रुक्मजं स्त्रीणां माङ्गल्याभरणं विदुः ।" अत एव माङ्गल्यसूत्रस्य गुणानां त्रिसङ्ख्यया समानास्त्रिरेखाः कण्ठस्था इति तत्साम्यमीदृग्लक्षणलक्षितास्तव गले रेखाः कथं विराजन्ते इत्यत आह–नानाविधमधुररागाकरभुवाम् नानाविधानां मधुररागाणां श्रीराम-

लहरीललिताभूपालादीनामाकरभुवामुत्पत्तिस्थानभूतानां त्रयाणां सङ्ख्यानां ग्रामाणां गान्धारमध्यमषड्जाख्यानां रागकदम्बकानां स्थितिनियमसीमान इव, स्थित्यर्थमवस्थानार्थनियमेन विशिष्टाः सीमानः प्रदेशा नियमसीमानः, अन्योन्यकलहकारिणां सीमाविवादनिर्हरणाय देशद्वयसन्धौ दीयमानवृक्षगर्तखातशिलाकुल्यारेखादयः प्रसिद्धास्तद्वत्तव गले सदा वर्तमानानां सङ्गीतग्रामाणां स्थित्यर्थं नियमसीमान इव, गले रेखादीप्तिं प्राप्नुवन्ति। अनेन सदा सङ्गीतविद्यारसिकता भगवत्या वर्णिता ॥ ६८ ॥

मृणालीमृद्वीनां तव भुजलतानां चतसृणां,
चतुर्भिः सौन्दर्यं सरसिजभवः स्तौति वदनैः।
नखेभ्यः संत्रस्यन् प्रथमदमनादन्धकरिपो-
श्चतुर्णां वक्त्राणां सममभयदानार्पणधिया ॥ ६९ ॥

हे परमेश्वरि ! मृणालीमृद्वीनां मृणालीवत् सरोजिन्यङ्कुरलताविशेषवन्मृद्वीनामतिकोमलानां चतसृणां चतुःसङ्ख्याविशिष्टानां "न तिसृचतसृ" इत्यनेन सूत्रेण "नामि" इति दीर्घनिषेधः, तव भुजलतानां बाहुवल्लीनां सौन्दर्यं लावण्यातिशयं सरसिजभवो ब्रह्मा कर्ता चतुर्भिर्मुखैः करणभूतैः स्तौति—लोकातिशायिगुणगणोद्घोषणमधुरशब्दकलापैश्च यासि, कथं चतुर्भिर्वदनैश्चतुर्बाहुसौन्दर्यस्तवः तस्य पञ्चमुखत्वादेकस्य मुखस्य स्वरूपनाशः कथमिति चेदत्रोच्यते—अवश्यं पञ्चमुख एव प्रथमं ब्रह्माऽभूत्, तदनन्तरं रुद्रोऽपि पञ्चमुखस्तृतीयो भ्राता द्वितीयो विष्णुः सर्वकनिष्ठस्यापि रुद्रस्य वक्त्रैः वरप्रसादषड्गुणजाता; ते च सर्वज्ञत्वं नित्यतृप्तत्वमनादिबोधत्वं स्वतन्त्रत्वमलुप्तशक्तित्वम् अनन्तशक्तित्वञ्च इत्येवमादिगुणसम्पन्ना, एतैर्विरहिता ब्रह्मादयस्तत एव हेतोर्ब्रह्मणोऽपि महादेवस्य सहस्रगुणाधिक्यमत एव न्यूनगुणेनापि ब्रह्मणा ज्येष्ठमात्रमवलम्ब्य अहमपि पञ्चमुखोऽयं रुद्रोऽपि पञ्चमुखस्ततो मत्तः कथमन्याधिक्यमिति, कदाचिद् रजोंऽशस्य महतः सम्भवादवलेपेन परतिरस्कारे जायमाने तज्जनितेन ब्रह्मणो दर्पतेजसा दह्यमाने तच्छान्त्यर्थं विरञ्चयः पञ्चमं शिरो रुद्रेण नखकोट्या विदलितमिति पुराणप्रसिद्धेश्चतुर्मुख एव न पञ्चमुखः। तत एवमेकशिरोव्यत्ययेन भीतो भूत्वा तस्य महादेवस्यात्यन्तवल्लभायास्तव सेवया पुनर्महादेवसकाशादभयं प्रार्थ्यमानस्तत एव सन्त्रस्यन् त्रासं प्राप्नुवन् कुतः प्रथमदमनात् प्रथमकृतदण्डात् अन्धकरिपोर्महादेवात् गतेभ्यो नखेभ्यः सन्त्रस्यन् अवशिष्टानां चतुर्णां शीर्षाणां सममेव युगपदेव अभयार्पणबुद्ध्या "मा भैषीरहमागतस्तव भयं नास्ति, सुस्थो भव" इत्यादिवचनेन समुत्तोलितो यो हस्तः स अभयहस्त इत्युच्यते, तस्यार्पणं प्रकाशनं तद्धिया तदभिप्रायेण रुद्रात् त्रस्यन् रुद्रसर्वस्वभूतायास्तवाश्रयेण रुद्राद्भयं वक्ष्यामि इति भगवतीमुपाश्रितः येनकेनचित् पीडितास्तद्वल्लभाशरणप्रवेशेन तन्निवारिततत्पीडाः सन्तः सुखिनः सम्भवन्तीति लोकप्रसिद्धिरस्ति ॥ ६९ ॥

नखानामुद्द्योतैर्नवनलिनरागं विहसता,
कराणां ते कान्तिः कथय कथयामः कथमुमे।
कयाचिद्वा साम्यं भजतु कलया हन्त कमलं,
यदि क्रीडालक्ष्मीचरणतललाक्षारुणदलम् ॥ ७० ॥

हे परमेश्वरि ! नखानां करजानामुद्‍द्योतैः किरणनिकुरम्बैः नवनलिनरागं नूतनशतपत्रशोभां विहसतां तिरस्कुर्वतां ते कराणां पञ्चशाखानां "पञ्चशाखामयः पाणिः करो हस्तोऽथ तर्जनीति" विश्वप्रकाशः । कान्तिसौन्दर्यातिशयं कथं वा कथयामः, केन प्रकारेण वर्णयामस्त्वमेव कथय नास्माकं कथनावसरः, यत्पञ्चभिर्वदनैर्महादेवः चतुर्भिर्वदनैर्ब्रह्मा षड्भिराननैः शक्तिधरः सहस्राननैरनन्तो वासुदेवश्च अन्ये चानेकमुखा बहवो देवतेश्वराः तां वर्णयितुमारभ्य निजवर्णनावैदग्ध्यदर्पेण स्तुवन्तस्त्वच्चरणाङ्गुष्ठैकदेशस्य कान्तिमियत्तया वर्णयितुं न पारिताः, तव तादृशानां त्वत्कराणां सौन्दर्यवर्णनमस्मादृशफल्गुजनानां सुकरं वा दुष्करमिति त्वमेव जानासि त्वमेव कथय, एवमनुपमत्वेन वर्णनावतारो वा कथं भवतीति शङ्कायामाह—यथाकथञ्चित्सादृश्यं सम्पादयति क्रीडालक्ष्मीचरणतललाक्षारुणदलं क्रीडन्त्या विहरन्त्या लक्ष्म्याः श्रीदेव्याश्चरणतललाक्षया अरुणदलमरुणीकृतपत्रं यदि भवति, कदाचित् कमलं तदा कयाचित् कलया केनापि प्रकारेण साम्यं सादृश्यं भजतु, नान्यथा लक्ष्म्याः सर्वथा समाश्रयणात् अतिरिक्तं सरसिजं भवति । कमलेषु भगवत्याः शक्तिपातो लक्ष्मीरेव सा च लक्ष्मीर्भगवत्येकजन्मभूमिर्भगवतीरूपेति कृत्वा तच्चरणलाक्षानुलिप्तकमलौपम्यं लोकोत्तरस्य भगवतीवदनस्यानुचितमिति न मन्तव्यम् ॥ ७० ॥

समं देवीस्कन्दद्विपवदनपीतं स्तनयुगम्,
तवेदं नः खेदं हरतु सततं प्रस्नुतमुखम् ।
यदालोक्याशङ्काकुलितहृदयो हासजनकः,
स्वकुम्भौ हेरम्बः परिमृशति हस्तेन झटिति[1] ॥ ७१ ॥

हे परमेश्वरि ! समं युगपदेव स्कन्दद्विपवदनपीतं स्कन्देन कार्तिकेयेन द्विपवदनेन गजपतिना पीतमास्वादितं सततं प्रस्नुतमुखं सर्वदा प्रसरस्तन्यदुग्धभरितं, प्रस्नवो नाम प्रसूतानां स्त्रीणामपत्यदर्शनात् स्तनमुखाद् दुग्धस्य निःस्यन्दः, एवंभूतं तव स्तनयुगं नः अस्माकं खेदं हरतु । तदेव विशिनष्टि—यः स्तनयुगलमालोक्य आशङ्काकुलितहृदयः आशङ्कया अन्यथा वितर्केणाकुलीकृतं हृदयं यस्य स तथोक्तः, हासजनकः अत एव सर्वेषां हासं जनयति । तव कुचौ दृष्ट्वा स्वकीयमस्तकभ्रान्तिं कृत्वा स्वशिरः स्पृशन् हासजनको भवति, एवंभूतो हेरम्बः हे इति रम्बते गर्जतीति हेरम्बः, "रम्बिलविगर्जायां"-मिति धातोः 'अच्'प्रत्यये "इदितो नुम् धातोः" इति नुमागमे हेरम्बः, तेन करेण झटिति शीघ्रं कुम्भौ निजमस्तकौ परिमृशति, तिष्ठति न वेति स्पृष्ट्वा परीक्ष्यते । अत्यन्तमेव गजकुम्भसादृश्यं भगवत्याः स्तनयोरित्यभिप्रायः ॥ ७१ ॥

अमू ते वक्षोजावमृतरसमाणिक्यकलशौ[2],
न सन्देहस्पन्दो नगपतिपताके मनसि नः ।
पिबन्तौ तौ यस्मादविदितवधूसङ्गमरसौ[3],
कुमारावद्यापि द्विरदवदनक्रौञ्चदलनौ ॥ ७२ ॥

---

१ 'झडिति' इति पाठः । २ 'कुतुपौ' इति पाठः । ३ 'सङ्गरसिकौ' इति पाठः ।

हे नगपतिपताके! पर्वतश्रेष्ठस्य हिमवतः कुलकीर्तिप्रख्यापननिपुणवैजयन्ति, अमू ते वक्षोजौ स्तनौ अमृतरसमाणिक्यकलशावेव सुधासम्पूरितकुम्भावेव, अत्र न सन्देहस्पन्दः संशयस्य स्पन्दो लेशोऽपि मनसि नोऽस्माकं न वर्तते। यतस्ते स्तनमण्डलयोरतिदृढकारणसद्भावात् अमृतरसकुम्भत्वं न व्यभिचरति, तदेव कारणमाह—तौ कुम्भौ पिबन्तौ अत एव नित्यकुमारौ तेनैव कारणेन अविदितवधूसङ्गमरसौ अज्ञातो वधूसङ्गमस्य स्त्रीसम्भोगस्य रसः सुखानुभवो याभ्यां तौ तथोक्तौ, द्विरदवदनक्रौञ्चदलनौ–द्विरदवदनो गणपतिः, क्रौञ्चदलनः कार्तिकेयः तावुभौ तादृशतवकुचकलशप्रसरद्बहुतरपीयूषपानजनितसञ्जातनित्यबाल्यावद्यापि वर्तेते यस्मात्कारणात् अतः सुवर्णघटत्वं तव कुचयोः सिद्धम्। ननु महागणेशस्याङ्काधिरूढा महालक्ष्मीसिद्धिः काचन देवी श्रूयते कार्तिकेयस्यापि महेन्द्रकन्या देवसेनानामापरवल्लभेति श्रूयते, तत्कथं विरुद्धमेतदिति आशङ्कायामाह–देवतानां खलु बह्व्यो मूर्तयः प्रसिद्धाः तत्तद्देशकालेषु भक्तानामिष्टप्रदानं तत्कार्याय शत्रूणां विनाशहेतवे च बहुधा स्वेच्छया सृष्टाः सिद्धिमत्यो देवता वपूंषि धारयन्ति त्यजन्ति च, एकमूर्तिकृतस्वभावो मूर्त्यन्तरेण घटत इति नात्र दोषः। भगवता पुरुषोत्तमेन एकस्मिन् रामाख्यशरीरे एकदारव्रतत्वं निर्मलस्वभावत्वञ्चाङ्गीकृतम्, कृष्णावतारे बहुस्त्रीसम्भोगित्वं मायापरायणत्वञ्च कृतम्॥ ७२॥

वहत्यम्ब स्तम्बेरमदनुजकुम्भप्रकृतिभिः,
समारब्धां मुक्तामणिभिरमलां हारलतिकां।
कुचाभोगो बिम्बाधररुचिभिरन्तःशबलितां,
प्रतापव्यामिश्रां पुरविजयिनः कीर्तिमिव ते॥ ७३॥

हे अम्ब जगज्जालजननि! स्तम्बेरमदनुजकुम्भप्रकृतिभिः स्तम्बेरमाकारस्य हस्तिरूपधरस्य दनुजस्य दानवोत्तमस्य कुम्भौ मस्तकावेव प्रकृतिः जन्मस्थानमेवान्तैस्तथोक्तैः, "प्रकृतिप्रधाने स्यात् स्वभावोत्पत्तिदशयो"रिति विश्वप्रकाशः। "जनिकर्तुः प्रकृति"रिति पाणिनिसूत्रं च "इभस्तम्बेरमः पद्मो यूथनाथस्तु यूथपः" इत्यमरः। ईदृशैरेव मुक्तामणिभिः समारब्धां ग्रथिताममलं निर्मलं किञ्च बिम्बाधररुचिभिः अधरबिम्बकान्तिनिकुरम्बैः मध्ये शबलितां भिन्नवर्णीकृतां तदा प्रतापव्यामिश्रां प्रतापेन वीरपुरुषविशेषधर्मेण कविसमयाद्रक्तवर्णेन व्यामिश्रां सङ्गतां पुरविजयिनो महादेवस्य कीर्तिं यशोमञ्जरीमिव कीर्तेरपि कविसमयसिद्धेः शुक्लवर्णता जगदेकवीरस्य महादेवस्य अन्यसमस्तसुरवीरावध्यमहागजासुरमारणद्वारा भगवतो यः प्रतापो या च कीर्तिः समुत्पादि तद्युगलीमिव मूर्तिमती तव कुचाभोगः स्तनमण्डलो हारलतिकां वहति। चण्डः कीर्तिप्रतापयोः सन्ततधारणं सङ्कीर्तनद्वारपतिव्रतानां प्रसिद्धमिति भावः। तथोक्तमितराभरणेनापि शत्रुमारणलक्षणं तदाहृतपदार्थेन गुम्फितं भूषणं वरमिति कृत्वा भगवत्या इतरमुक्तामालाभ्यः स्वभर्तृमर्दितगजासुरमस्तकोत्पन्नमौक्तिकसम्पन्नहारलतैवातिवल्लभेत्यभिप्रायः॥ ७३॥

तव स्तन्यं मन्ये धरणिधरकन्ये हृदयतः,
पयःपारावारः परिवहति सारस्वत इति ।
दयावत्या दत्तं द्रविडशिशुरास्वाद्य तव यत्,
कवीनां प्रौढानामजनि कमनीयः कवयिता ॥ ७४ ॥

हे धरणिधरकन्ये ! पर्वतराजकुलचन्द्रिके ! परमेश्वरि ! तव स्तन्यं स्तनोद्भूतं दुग्धं "शरीरावयवाद्यत्" इति 'यत्' प्रत्ययः, यत् स्तन्यं कर्म सारस्वतः सरस्वतीसम्बन्धी यः पारावारः क्षीरसमुद्र इव परिवहति समन्ततः प्रवहति इति मन्ये, अत्र हृदयत इत्यनेन शब्देन हृदयोद्भूतोऽन्यदेवतासाधारणः परमेश्वरैकवृत्तिः आत्मीयभक्तजनेषु निरुपाधिकस्नेहरसनिःष्यन्द उच्यते, तत्प्रभावादेव स्तन्यस्य लोकातिशायिचेष्टाविशेषं प्रतिपादयति—दयावत्या करुणावत्या त्वया दत्तं प्रतिपादितं यदेव स्तन्यम् आस्वाद्य परिपीय द्रविडशिशुः सम्बन्धनाम्ना काञ्चीदेशोत्पन्नः महाकविः प्रसिद्धः तस्य खल्वेवं श्रूयते–कार्तिकेय एव कुतश्चित् मुनिशापान्मनुष्यजन्मगन्तुकामः कस्याश्चिद्ब्राह्मण्या दरिद्राया उदराज्जातः, स बालकः षण्मासमात्र एव पितरि भिक्षार्थं बहिर्गते मातरि च पानीयाहरणार्थं नदीं प्रस्थितायामतिदारिद्र्याद् दासदासीजनलोकाभावात् एकः सन् रुदन् कुत्रापि गन्तुमशक्तः क्षुधापीडितः क्रन्दनातुरो भवनाङ्गणोपरि भ्रमन् यदृच्छया गगनमार्गेण भर्त्रा सह विहरन्त्या पार्वत्याः सकरुणं दृष्टः, तथा च भूमाववतीर्य सस्नेहकरुणमिमं बालकमुत्तोल्य धूलिं परिमृज्य बाष्पमपनीय स्तन्यमम्बया तस्मै बालकाय प्रतिपादितं च भूमौ निःक्षिप्य भगवत्यां गतायां तत्क्षणादेव सम्बन्धकवीश्वरस्य वदनारविन्दात् अनन्तकोटिदिव्यकाव्यप्रवाहाः सम्पन्नाः, इति काञ्चीदेशे प्रामाणिकेयं भणितिः प्रसिद्धा एतदेव प्रति यत्तव स्तन्यमास्वाद्य प्रौढानां निर्दोषकाव्यसहस्रकरणनिपुणानां कवीनां वर्णयितॄणां मध्ये कमनीयः समस्तलोकश्लाघनीयः, वाग्गुम्फमहिमा कवयिता महाकविरजनि जातः, काव्योपवर्णन इति धातुरदन्तश्चुरादिगणे पठ्यते । कवयतीति कवयिता प्रबन्धकर्ता तृजन्तः ॥ ७४ ॥

हरक्रोधज्वालावलिभिरवलीढेन वपुषा,
गभीरे ते नाभौ सरसिकृतसङ्गो मनसिजः ।
समुत्तस्थौ तस्मादचलतनये धूमलतिका,
जनस्तां जानीते जननि तव रोमावलिरिति ॥ ७५ ॥

हे अचलतनये पर्वतराजन्यनन्दिनि ! अथवा 'अचला' अविनाशा इन्द्रादिलोकपालवत् विनाशरहितास्तनया ब्रह्मविष्णुरुद्रा यस्याः सा, अचलतनया तत्सम्बुद्धौ हरक्रोधज्वालावलिभिः महादेवकोपपावकहेतिमालाभिः अवलीढेन व्याप्तेन वपुषा शरीरेण सह मनसिजः कन्दर्पः कर्ता तमात्मनः शरीरसन्तापमसहमानः सन् गभीरे अत्यन्तगाम्भीर्यगुणयुक्ते ते नाभिसरसि परमानन्दहेतुभूतलावण्यामृतसङ्करिते मध्यविवरे शीतलतटाकायमाने प्रायेण कृतसङ्गे मग्नो जातस्तस्मान्नाभिप्रदेशाद् धूमलतिका काचन समुत्थिता समुत्तस्थौ तप्तायःपिण्डसंयोगात् धूमोत्पत्तिर्जायते इति प्रसिद्धिः, तां तव धूमलतिकां रोमावलिरिति

रोमराजिरिति जनः सर्वो लोको जानीते। अत्र जननीशब्दसम्बोधनात् दोषदर्शने पित्रा ताडितः पुत्रो यथाक्रन्दनं मातुरङ्कमभ्युपेत्य हृष्टो भवति, तथा समाधिभङ्ग-कुपितपिनाकपाणिललाटलोचनावलशुष्यमाणशरीरतः सकललोकानन्ददायी मन्मथः त्वां शृङ्गारामृतवेणीपरिपूर्णनाभिकुण्डां प्रस्तुतस्तनीं मातरमेवोपगम्य—भगवतीमुपगम्य परित्यक्तसकलपरितापो जात इति व्यज्यते। लोके खलु मात्रा ताडितः पुत्रः पितरमुप-सर्पति, पित्रा ताडितो मातरं तत्साम्यमत्रापीत्यर्थः। मन्मथं प्रति मातृत्वञ्च परमेश्वर्याः कटाक्षविक्षेपादुत्थितो मकरकेतन एतत्पूर्वं दग्धोऽनेकधा पुनर्जन्म प्राप्तवान् इति प्रसिद्ध्या गम्यते। उक्तं वास्तवे—"दग्धं यदामदनमेकमनेकधा ते मुग्धः कटाक्षविधिरङ्कुरयाञ्चकार। धत्ते तदा प्रभृति देवललाटनेत्रं सत्येन्द्रियैव मुकुलीकृतमिन्दमौलिः॥" अत्र त्वागमार्थ-संवादेऽपि "कामोत्थितो यतो जातस्तस्याः कामेशयोषितः। कामाक्षीति ततः ख्यातिं सा गता काञ्चिकापुरे" ॥ ७५ ॥

यदेतत्कालिन्दीतनुतरतरङ्गाकृतिशिवे,
कृशे मध्ये किञ्चिज्जननि तव तद्भाति सुधियां।
विमर्दादन्योऽन्यं कुचकलशयोरन्तरगतं,
तनूभुतं व्योम प्रविशदिव नाभिं कुहरिणीं ॥ ७६ ॥

हे शिवे भक्तलोककल्याणदायिनि! कालिन्दीतनुतरतरङ्गाकृति यमुनायाः सूक्ष्मवीचिमव-गाहमानं यदेतत् किञ्चिन्नीलरेखात्मकं वस्तु तव कृशे मध्येऽतिकृशिमशालिनि अवलग्नभागे भाति दीप्तिपूर्वकमात्मसत्तां लभते, तद्वस्तु रोमजित्स्वरूपं किमिव किम्भूतमिव सुधियां शोभनबुद्धीनां भाति प्रतिभासते तत् किञ्चिद् रूपम् उत्तरार्द्धेन वदति—अन्योऽन्यं परस्परं कुचकलशयोः स्तनमण्डलयोः विमर्दात् सङ्घर्षणात् तनूभूतं चूर्णीभूतम् अधस्तात् पतदञ्जन-लोहितसलिलधारान्यायात् व्योमेवाकाशमिवाकाशस्य कविसमयप्रसिद्धा नीलवर्णत्वं कुहरिणीं अभ्यन्तरगम्भीरप्रदेशयुक्तां नाभिं शरीरमध्यस्थानावटभूमिं प्रविशदिव भाति एकत्र प्राप्तो-पद्रवस्य ततो निर्गत्य गच्छतो निरुपद्रवदेशाश्रयणमुचितमेवेति शेषः। यतः परिमिते ब्रह्माण्डमण्डले त्वत्कुचमण्डलताण्डवखण्ड्यमाननभोमण्डलं ब्रह्माण्डसहस्रधारणयोग्यां निरुप-द्रवस्थानभूतां तव नाभिमेव सुखमनुभवितुं तदुन्मुखीभवतीत्यभिप्रायः॥ ७६ ॥

स्थिरो गङ्गावर्तः स्तनमुकुलरोमावलिलता,
तलावालङ्कुण्डं कुसुमशरतेजो हुतभुजः।
रतेर्लीलागारं किमिति तव नाभीति गिरिजे,
बिलद्वारं सिद्धेर्गिरिशनयनानां विजयते ॥ ७७ ॥

हे गिरिजे पार्वति! तव नाभीति प्रख्यातं नाभिरूपेण वर्तमानं गिरिशनयनानां महादेव-लोचनानामानन्दसिद्धिः, यत् सौधवकारणभूतं गुहारूपं बिलद्वारं यत्तव तिष्ठति तद् गृहीत्वा नानाप्रकारेण कवयः प्रामाणिकतयैवोत्प्रेक्ष्यते, लौकिकोत्प्रेक्षा तु वर्णनात्मकत्वादप्रामाणि-क्येव भगवत्यान्तु उत्प्रेक्षया वर्णयितुमसम्भव एव विद्यमानमेव, तस्या वर्णयितुं ब्रह्मविष्णु-

रुद्रादिभिरशक्यं ताश्चोत्प्रेक्षाः क्रमेण दर्शयति—स्थिरो गङ्गावर्तः स्थिरः अचलः गङ्गायाः सलिलावर्तः सलिलविभ्रमणं किमेतदिति अन्या उत्प्रेक्षा स्तनावेव मुकुलौ यस्याः स्तनमुकुलरोमावलिलता रोमराजीरूपिणी वल्लरी, तस्यास्तले अधःप्रदेशे आवालं पानीयप्रदानाय मृत्तिकारूपाविष्टा वा । अथोत्प्रेक्षान्तरमाह—कुसुमशरतेजोहुतभुजः—कन्दर्पप्रतापाग्नेरनवरतप्रज्वलनार्थं वर्तुलाकारं कुण्डम् वा किमिति किमिति इति पदद्वयं सर्वत्रोत्प्रेक्षासु विजयते, सहशब्देन सम्बध्यते पुन उत्प्रेक्षान्तरम्, रतेः कामदेवस्य पत्न्या लीलागारं क्रीडामन्दिरं वा लीलागारं वा खलु द्वारप्रदेशे सुघटितं सङ्कुचितम् । अभ्यन्तरे गम्भीराभोगसुन्दरं नाभिपुटमिति तथैवोत्प्रेक्ष्यते ॥ ७७ ॥

निसर्गक्षीणस्य स्तनतटभरेण क्लमजुषो,
नमन्मूर्तेर्नाभौ वलिषु शनकैस्त्रुट्यत इव ।
चिरं ते मध्यस्य त्रुटिततटिनीतीरतरुणा,
समावस्थास्थेम्नो भवतु कुशलं शैलतनये ॥ ७८ ॥

हे शैलतनये पार्वति ! निसर्गक्षीणस्य स्वभावत एव कृशिमशालिनस्तदुपरि स्तनतटभरेण क्लमजुषः क्लान्तियुक्तस्य अत एव हेतोः नमनमूर्तेः भारसहिष्णुताविरहेण प्रह्वीभूतवपुषः नाभौ अन्तःशून्यतया सुदृढावलम्बनदेशरहितायां वलिषु च अन्योन्यमसंसर्गेण दृढाश्लेषविरहितासु अत एव दुर्बलासु शनकैर्मन्दं मन्दं त्रुट्यत इव भङ्गुरीभावं भजत इव, अनेन क्रमेणात्यन्तमस्थिरतामापन्नस्य तदा त्रुटिततटिनीतीरतरुणा प्रावृषेण्यप्रबलजलप्रवाहसाटोपमोदितछिन्नमूलबन्धनदीतटसंरुहवृक्षेण सह समा अवस्था देहधारणात्मिका दशेव दशा यस्य स्थेम्नः स्थिरत्वस्य तस्य समावस्थास्थेम्नः मध्यस्य तव मध्यभागस्य सर्वदा कुशलं भवतु । तदकुशलत्वे हि अनन्तकोटिब्रह्माण्डमण्डलानामवस्थानप्रदेशाभावात् जगत्सृष्टिरपि भगवता न कर्तव्यैव स्यात् । सृष्ट्यभावे च सर्वेषामनन्तकोटिसङ्ख्यानामात्मनां लिङ्गशरीरपरिग्रहपूर्वकनानायोनिशरीरभोगं विना भोगमोक्षादिसिद्धिरपि अकुड्यचित्रवत् अविद्यमानैव स्यात्, तद्दोषपरिहाराय सकललोकसवित्र्याः पार्वत्याः मध्यस्य कल्याणाशंसनमवश्यमुचितमेवेति भावः ॥ ७८ ॥

गुरुत्वं विस्तारं क्षितिधरपतिः पार्वति निजान्,
नितम्बादाच्छिद्य त्वयि हरणरूपेण निदधे ।
अतस्ते विस्तीर्णो गुरुरयमशेषां वसुमतीं,
नितम्बप्राग्भारः स्थगयति लघुत्वं नयति च ॥ ७९ ॥

हे पार्वति पर्वतराजपुत्रि ! क्षितिधरपतिः हिमवान् पर्वताधिपतिः कर्ता विवाहसमये निजात् नितम्बात् कटकप्रदेशात् आच्छिद्य बहिःकृत्य । किं तत् ? । गुरुत्वं निबिडावयवत्वं विस्तारं विशालभावत्वं नितम्बात् पृथक्कृत्य त्वयि भवत्यां हरणरूपेण यौतकरूपेण "विवाहादिषु यद्देयं सहायो हरणं च तत्" इत्यमरः । "कन्यानां परिणये पित्रा वा भ्रातृभिश्च बन्धुभिः स्त्रीधनरूपं यद्देयं तन्निगदन्ति हरणमित्याचार्याः" इति रुद्रभट्टः । तथा च

रघुवंशे कालिदास इन्दुमतीविवाहप्रसङ्गे–"सत्त्वानुरूपं हरणीकृतश्रीः" इति । त्वयि हरणरूपेण निदधौ मौनाकारेण निवेशितवान् प्रायेणेति उत्प्रेक्ष्यते । अत एव कारणान्नितम्बप्राग्भारं जघनभारः "प्राग्भारश्चैव भारश्च तथार्थान्तः समार्थकः ।" इति विश्वप्रकाशः । विस्तीर्णः विशालगुणयुक्तः गुरुः गौरवगुणशाली सन् अशेषामपि वसुमतीं सर्वामपि भूमिमाच्छादयति आवृणोति, लघुत्वं नयति च लाघवाधारतामापादयति, अयमीदृशगौरवशाली तव जघनभारः प्रसिद्ध एवेति यावत् । न केवलं तव नितम्बं पित्रा हरणीकृतं गुणतया प्रसिद्धम्, अपि तु देवीमाहात्म्ये सर्वदेवतेजःसम्भवां त्वां कथयता भगवता मार्कण्डेयमहामुनिना "वारुणेन च जङ्घोरू नितम्बस्तेजसा भुवः ।" इति भूमिदेव्यास्तेजसा सम्पादितं तव जघनमिति प्रतिपादितम् । तेनापि प्रकारेण त्वन्नितम्बेनात्तसारा भूमिः कृतेति उभयथा त्वन्नितम्बाद् भूमेर्लाघवं विशालता हानिश्च सम्पन्नं द्वयमपि द्योतितम् ॥ ७९ ॥

कुचौ सद्यःस्विद्यत्तटघटितकूर्पासभिदुरौ,
कषन्तौ दोर्मूले कनककलशाभौ कलयता ।
तव त्रातुं भङ्गादलमिति विलग्नं तनुभुवा,
त्रिधा बद्धं देवि त्रिवलिलवलीवल्लिभिरिव ॥ ८० ॥

हे देवि ! यस्य महादेवस्य पट्टमहिषि ! सद्यस्तत्क्षणादेव स्विद्यतोः यौवनमदोष्मणः स्वेदजलं मुञ्चतोस्तटयोः कुचतटयोः घटितस्य निवेशितस्य कूर्पासस्य चीनांशुककञ्चुकस्य भिदुरौ, दोर्मूले बाहुमूले कषन्तौ यौवनारम्भवेगेन व्याप्नुवन्तौ तव कुचौ पयोधरभारौ कनककलशाभौ गुरुतरसुवर्णकुम्भप्रतिमौ कलयता तनुभुवा कामेन । "तनुभूस्तनये कामे" इति विश्वः । तेन खलु एवं विचारितं भगवत्याः स्तनौ खलु स्वभावतः कठिनौ यौवनारम्भगम्भीरौ तदुपरि सुवर्णकलशवद् गुरुतरौ एतयोर्भारेण मध्यस्य भङ्गो यदि भविता सर्वमेव मम शृङ्गारसर्वस्वमपहारितं स्यात्, एतदुत्पन्नत्वादेव समस्तलोककामिनी शृङ्गारसम्पत्तेरेतन्मध्यसंरक्षणमवश्यं कर्तव्यम्, ममैतत्कुचाभारपीडनाद् विलग्नं मध्यभागं त्रातुं रक्षितुमिदं त्रिवलीमयरज्जुबन्धनमेवालं समर्थ इति विचार्य हे देवि ! तेनैव कामदेवस्त्रिवलिवल्लिभिस्तिसृभिर्मध्यरेखाभिरेव लवलीवल्लिभिः, लवली नाम लावण्यपाण्डुरवर्णः कोमलः प्रेक्षणीयकान्तिः लताविशेषः प्रसिद्ध एव ताभिस्त्रिवलीवल्लिभितद्विलग्नबद्धमिव तथा च उद्यानादौ बालवृक्षाणां प्रथमप्रथमविटपोद्भेदसमये वाताद्युपद्रवसहिष्णुभावाय उद्यानपालकैः रज्जुबन्धनं क्रियते तथा बालवृक्षकोमलविटपिनां दृढावस्थानमुपरिबद्धनोन्मुख्यं च प्रसिद्धं तत्साधर्म्यमत्रापीत्यभिप्रायः ॥ ८० ॥

करीन्द्राणां शुण्डान्कनककदलीकाण्डपटली-
मुभाभ्यामूरुभ्यामुभयमपि निर्जित्य भवती ।
सुवृत्ताभ्यां पत्युः प्रणतिकठिनाभ्यां गिरिसुते,
विजिग्ये जानुभ्यां विबुधकरिकुम्भद्वयमपि ॥ ८१ ॥

हे गिरिसुते धरणिधरतनये ! करीन्द्राणां गजश्रेष्ठानां शुण्डान् कर्मभूतान् हस्तान्, किञ्च कनककदलीकाण्डपटलीञ्च सुवर्णरम्भास्तम्भसमूहञ्च उभाभ्यामूरुभ्यां सक्थिदण्डाभ्यां "सक्थि क्लीबे पुमान् रूप"मित्यमरः । उभयमपि करिहस्तकदलीकाण्डद्वयमपि निर्जित्य सुवृत्ताभ्याम् शोभनवर्तुलाकारयुक्ताभ्यां पत्युः महादेवस्य प्रणतिसमये कठिनाभ्यां कठिनभूमिसम्पर्कात् सञ्जातकाठिन्यगुणाभ्यां प्रमाणकठिनाभ्यां जानुभ्यां ऊरुजानुमध्यसपिण्डकाभ्यां विबुध-करिकुम्भद्वयमपि ऐरावतमस्तकयुगलमपि भवती कर्त्री विजिग्ये जितवती, "विपराभ्यां जेः" इति विपूर्वस्य जयतेरात्मनेपदे लिटि रूपम्—विजिग्ये इति । कवयः खलु उत्तमस्त्रीणां जानुपिण्डकौ सुघटिततया वर्तुलाकारेण पञ्चाङ्गप्रणामवेलायामन्योन्यसंस्पृष्टतया करिकुम्भ-साम्यं वर्णयन्ति । गुणतः कान्तित आकारतो वा समुच्चितैर्वा व्यस्तैर्वा काव्येषु काञ्च्यवय-वानामुपमानेन सह उपमेयभावः प्रसिद्धः ॥ ८१ ॥

पुरा जेतुं रुद्रं द्विगुणशरगर्भौ गिरिसुते,
निषङ्गौ ते जङ्घे विषमविशिखो बाढमकृत ।
यदग्रे दृश्यन्ते सितशरफलाः पादयुगली,
नखाग्रच्छद्मानः सुरमुकुटशाणैकनिशिताः ॥ ८२ ॥

हे गिरिसुते हिमनाथवंशदीपिके ! पुरा पूर्वस्मिन् काले रुद्रं महादेवं स्वस्य जेतारं त्वत्कटाक्ष-कोणजन्मसामर्थ्यादलङ्घनीयपराक्रममाहात्म्ययोगं विषमविशिखः कामदेवो जेतुं पराभवितुं द्विगुणशरगर्भः स्वयं पञ्चबाणत्वात् एतावद्भिः शरैरजेयोऽयमिति, द्विगुणानेव निजपञ्च-शरान् कृतवान्, जङ्घे एव द्विगुणशरगर्भौ निषङ्गौ बाढं निश्चयेन अकृत कृतवान् । तदेव विशिनष्टि—यदग्रे ययोरनङ्गनिषङ्गतामापन्नयोरग्रे चरणाङ्गुलिभागे शितशरफला—शितानां तीक्ष्णानां शराणां बाणानां फलानामग्रभागाः "फलं प्रयोजने क्लीबं तरूणां प्रसवेऽपि च । शराग्रे तु फलाः पुंसि कृता लोहशलाकया ।" इति विश्वः । कथं तेषां शरत्वं ज्ञातं ? । सुर-मुकुटशाणैकनिशिताः नमस्कारसमये महेन्द्रादिमुकुटकोटिषु शाणाद् घर्षणाद् तीक्ष्णीभूताः शरादीनां शाणघर्षणं प्रसिद्धम्, तेनैकैकनिशिता मुख्यतया तीक्ष्णीभूता यतो दश शरा दृश्यन्ते ततो निषङ्गसाधर्म्यं तव जङ्घयोरित्यर्थः, पादयुगली नखाग्रच्छद्मान इत्यनेन नखा इति व्याजमात्रं शरा एव निःसरन्ति, त्वच्चरणबलादेव त्रिभुवनविजयी तावदनङ्गः प्रसिद्धः ॥ ८२ ॥

श्रुतीनां मूर्द्धानो दधति तव यौ शेखरतया,
ममाप्येतौ मातश्शिरसि दयया धेहि चरणौ ।
ययोः पाद्यं पाथः पशुपतिजटाजूटतटिनी,
ययोर्लाक्षालक्ष्मीररुणहरिचूडामणिरुचिः ॥ ८३ ॥

हे मातः त्रिभुवनजननि ! श्रुतीनां वेदानां मूर्द्धानः अन्तभागाः उपनिषल्लक्षणाः यौ तव चरणौ पादारविन्दे कर्मणी शेखरतया उत्तंसरूपेण दधति वहन्ति, सर्वासामुपनिषदां तात्पर्यार्थः खलु भगवतीचरणारविन्दस्तुतिरेव, अत एव शेखरतया प्रतिपादनं तावेतौ

चरणौ यथाश्रुति शिरसि न्यस्तौ तथा ममापि शिरसि दयया कारुण्यवशाद् देहि निवेशय, अनादिसिद्धानां परब्रह्मस्वरूपाणां वेदान्तवाक्यानां साधर्म्यं मम त्वद्भक्तस्य परमार्थतः कथमिति चेत्तत्रोच्यते—यादृशी वेदे तव दया तादृश्येव भक्तजने न विशेषः कोऽप्यत्र। अयमर्थो देवीसूक्ते प्रतिपादितः—"यं कामयते तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्। अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्त वा उ।" भगवत्याः प्रतिज्ञेयं यं भक्तमहं महात्मानं कर्तुं कामये इच्छामि तमुग्रं महादेवं करोमि, किञ्च तं ब्रह्माणं करोमि, किञ्च तमृषिं बदरिकाश्रमवासिनमनादिमुनिं नारायणमपि करोमि, यदि वा मोहयामि लोकं ब्रह्माणमपि कीटकमपि सममेव मोहयामि, तादृशीं मां वरदेवतां विहाय मदुत्पादितासु देवीसूक्तेषु ऋग्वेदमध्यस्थितेषु स्वमाहात्म्यसूचकानि अन्याभिर्देवताभिर्मनसाप्यचिन्तनीयानि प्रतिज्ञावचनानि महाप्रामाणिकानि श्रूयन्ते, एतदेव चरणद्वयेन विशिनष्टि—ययोश्चरणयोः पशुपतिजटाजूटतटिनी शिवजटामुकुटवर्तिनी गङ्गैव पाद्यं पाथः पादप्रक्षालनार्थं जलम्। "पाद्यं पाथवारिणि" इत्यमरः। 'पाद्य'शब्देन प्रणयकलहोपशान्तये यथा भगवता नमस्कारः क्रियते तथापि नतमुकुटविसृत्वरेण गङ्गाजलेन क्षालनं भवति। ननु पत्युः प्रणतिकठिनाभ्यामिति व्यतिक्रान्ते श्लोके भगवत्येव भगवतीनमस्कारः प्रत्यपादि, अधुना भगवतो नमस्कारो भगवत्यां तद्वैपरीत्यमेव कथमिति चेदुच्यते—"समप्रधानौ समसत्त्वौ समौजसौ" इति त्रिपुरोपनिषदुक्तार्थरीत्या नमस्कार्यनमस्कारभावः साधारण एव शिवशक्त्योः। उक्तं च कविसार्वभौमेन "परस्परफलसम्पत्समुल्लसितपरस्परौ। प्रपञ्चमातापितरौ प्राञ्चौ जायापती स्तुमः"। इति अलौकिकं तावद् भगवत्याः पाद्यजलं समुपलब्धं प्रक्षालनानन्तरं लाक्षारञ्जनमपि अलौकिकमपि अलौकिकमेव प्रतिपादयति, तयोश्चरणयोर्लाक्षालक्ष्मी यावकसम्पत् "राक्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः।" इत्यमरः। अरुणहरिचूडामणिरुचिः हरेः पुरुषोत्तमस्य अरुणचूडामणिरुचिः मुकुटरत्नदीप्तिरेव लाक्षा, अत्रापि पुरुषोत्तमस्य भगवतीं प्रति नमस्कारवेलायामेव चरणयोर्मुकुटमणिसम्पर्क इति द्योत्यते, न केवलं महादेव एव नमति, अपि तु "सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति।" इति पुराणप्रामाण्यात् सर्वलोकनमस्कार्यो भगवान् पुरुषोत्तमोऽपि स्वकार्यसम्पत्तिहेतवे भगवतीं प्रणमति ॥ ८३ ॥

हिमानी हन्तव्यं हिमगिरिनिवासैकचतुरो,
निशायां निद्राणं निशि च परभागेन विशदौ।
परं लक्ष्मीपात्रं श्रियमभिसृजन्तौ समयिनां,
सरोजं त्वत्पादौ जननि जयतश्चित्रमिह किं ॥ ८४ ॥

हे जननि त्रिभुवनसावित्रि! त्वत्पादौ तव चरणौ समग्रगुणसम्पन्नौ न्यूनगुणसरोजं जयत इति किञ्चित्रम्। कुतः?। सरोजं कीदृक्, चरणौ कीदृशौ इत्याह—सरोजं तु हिमानी हन्तव्यं तुहिनवर्षणेन नष्टकान्ति। "हिमानी हिमसन्ततिः।" इत्यमरः। तव चरणौ तु हिमगिरितटाक्रान्तरुचिरौ हिमप्रधानस्य गिरेः तटक्रान्तावपि कण्टकसञ्चारेऽपि रुचिरौ अनुपहतसौभाग्यौ, पुनः कमलं निशायां रात्रौ निद्राणं निमीलितं, तौ तु निशि च रात्रावपि पर-

भागेन विरुद्धे कान्तिसंसर्गात् विशदौ कमनीयौ, रात्रिः खलु तमोबहुलत्वात् श्यामवर्णचरणयोः सहजपाटलकान्तिसम्बन्धात् विरुद्धवर्णविन्यासे सति यः कमनीयः कान्तिविशिष्टः स 'परभाग' इत्युच्यते। पर उत्कृष्टश्चासौ भागो भक्तिश्चेति परभागः "परभागो भवेद्वर्णद्वय-संसर्गजा रुचिः।" इति मम्मटाचार्यः। अत एव रात्रौ विशेषेण सुन्दरौ कमलन्तु परं केवलं लक्ष्म्याः श्रियः पात्रम् अवस्थानस्थलं न तु तस्य दाने वा विनियोगे वा क्षमम्। यः कृपणो बहुतरधनं प्राप्य केवलं निक्षेपादेव रक्षति न विनियुङ्क्ते न भुङ्क्ते। भोगत्यागहीनं च तद्धनमन्यैर्वा नीयते नष्टं वा भवति, इत्यनित्या सा पद्मगता लक्ष्मीः कस्यापि अनुपकारिणी भूत्वा हेमन्ते हिमवर्षेण नश्यति, त्वत्पादौ तु समयिनां समयवर्तिनां परमेश्वरीसिद्धान्तमार्ग-प्रवेशिनां श्रियमैश्वर्यसम्पदञ्च अतिसृजन्तौ अत्यन्तमेव ददानौ यन्मनसा काङ्क्षितं ततो-ऽप्यधिकतरमभ्युदयवृन्दं ददाविल्ययमर्थोऽतिशयेन प्रतिपाद्यते–चण्डिका खलु सुरथनाम्ना राज्ञा–"तेन वव्रे ततो राज्यमविभ्रंश्यन्यजन्मनि। अत्रैव च निजं राज्यहतशत्रुबलं बलात्।" इत्यनेन श्लोकेन कोलाविध्वंसिभिर्यवनैः शत्रुभिर्यद् राज्यमाक्रान्तं पुरुषक्रमागतं तदेवान्य-स्मिन् जन्मनि अविभ्रंशि शत्रुभिरनष्टाधिकारमेव याचमानेन प्रार्थिता परमेश्वरी त्वमिन्द्र-समानाधिकारसौभाग्यैकसप्ततिचतुर्युगपरिमितमन्वन्तरदीर्घकालसुखसम्भोगोचितपञ्चाशत्-कोटिविस्तीर्णभूतं मण्डलैकाधिपत्यसूचकसाम्राज्यच्छत्रशोभितमहाभ्युदयं मनुत्वराज्यमेव दत्तवती। अत एव चिन्तिताधिकप्रदौ चतुरौ तव चरणौ न सन्देह इति निश्चितम्। अत्र समयशब्देन भगवत्याः सिद्धान्तः प्रतिपाद्यते। कोऽयं भगवती सिद्धान्तो नाम? उच्यते–यस्मिन् काले भगवता महादेवेन ललाटलोचनपावकज्वालया त्रिभुवनानन्दकारी मन्मथो भस्मसाद्भूतः, तद्भस्मनः सकाशात् सकललोकध्वंसनस्वभावो बन्धनामा महासुरस्त्रैलोक्य-कण्टको जातः, तस्य रोमकूपेभ्योऽनन्तकोटिराक्षसा जातास्तैरदृश्यतां प्राप्तैः पापाचारै-रसुरैस्त्रिभुवनेषु सर्वेषां शरीराणि व्याप्य कामानन्दे हेतुभूतानि तेजांसि पीतानि, तपः-प्रभावमूलानि शृङ्गारयौवनसौन्दर्यहासविलासपरिहासनृत्तगीतवाद्यादि सर्वोऽप्यानन्दविषयो-पपन्नो व्यवहारो विनाशमुपगतः। कामानन्दजनितत्वादेतत्समस्तजगदानन्दस्य कामं विना सर्वस्य नाशो जातः। केवलं तस्मिन् काले ब्रह्मादिपिपीलिकान्तानां सर्वेषामपि शरीरिणां रसक्षयात् रसजनितगुणकलापक्षयाच्च रसमूलस्य रक्तस्य नीरसीभावेन मांसमेदःशोषे जाते शुष्कचर्मशिराअस्थिमात्रावशेषाः पिशाचाकारा अन्योन्यसंसर्गविरहिताः, तदभावेन ब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तपस्या-राज्यरक्षा-वाणिज्य-सेवाविरहेण शून्यभूतजगन्मङ्गलचेष्टाः सर्वेऽपि जन्तवो जाताः। तदनन्तरं देवैर्मिलित्वा सर्वैः परमशिवो महाशम्भुनाथनामा स्तुतिभिः प्रार्थितस्तेन च महायागप्रकार उक्तः। तेन यागेन शोषिताः समुद्राः कुण्डानि सर्वाणि वृक्षजालानि समिधः शुद्धजलवर्षणादावर्जिताः पञ्च समुद्राः घृतोदकाय आज्यधारा हेमपात्राणि पुष्करावर्तनामानो बहुलक्षणयोजनायामाः कल्पान्तमेघाः स्रुक्स्रुवादिहोम-पात्राणि, एवं जाज्वल्यमाने महाशम्भुनाथमुखहुङ्कारेणोद्गते महाज्ञानवह्नौ बन्धासुररोम-कूपोत्थितरसशोषणनामा महासुरग्रस्तसाराणि पुरातनानि शरीराणि दुःखमयानि दुर्वहानि

पापरूपाणीव, तानि महाशम्भुनाथप्रेरितचित्तवृत्तयः सर्वेऽपि जुहवाम्बभूवुः। तदनन्तरं यागसमाप्तौ शम्भुना यजमानेन संविद् वह्नेः समुद्भूते सति सकललोकनायिका भगवती श्रीश्रीललितामहाभट्टारिका चतुर्वेदतुरङ्गमं मुक्त्वा च्छत्रोपशोभितं नवपर्वसमेतमनेकलक्षण-योजनायतं महाचक्रराजविमानमारुह्य भगवतः पावकात् कृताविर्भावात् त्रिभिर्लोचनैस्त्रीन् ब्रह्मविष्णुरुद्रान् सृष्टवती तेषां च कर्माणि सृष्टि-स्थिति-संहाराख्यानि कर्माणि समादिशत्। कटाक्षेण कामदेवं सृष्टवती। क्षणादेव भगवत्या रोमकूपेभ्यः सर्वब्राह्मणाः प्रजापतयो देवाः, शक्रादिदिक्पालाः, अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, अप्सरसो, गन्धर्वाद्याश्च देवयोनयो, जङ्गमाजङ्गमवर्णाः सत्त्वरजस्तमांसि च सर्वाण्येव जगद्वस्तूनि सम्भूतानि। पूर्वजन्माधिकसौभाग्ययुक्तास्तदधिकगुणिनस्तदधिकशीलाः सर्वेऽपि देवा भगवती नमस्कृत्य सर्वलोकाचारमूलभूतं सर्वधर्माधर्मपरिज्ञानफलं शास्त्रं सृष्टवती। दक्षिणनयनेन ऋचं सृष्ट्वा ततो ब्रह्मसिद्धान्तं सृष्टवती। वामनयनेन यजुः सृष्ट्वा ततो वैष्णवशास्त्रं सृष्टवती। ललाट-नयनेन सामानि सृष्ट्वा ततश्शैशवं शास्त्रं सृष्टवती। रसभावसमन्वितात्परमानन्दरूपात् निज-कटाक्षादथर्ववेदं सृष्ट्वा ततस्त्रिपुरसिद्धान्तं स्वकीयभोगप्रधानं सर्वदेशव्यापकं सर्वकालस्थापकं तुलनामधेयं सृष्टवती। महादर्शनं स एव खलु समयो नाम। समयवद् व्यापकश्रीभगवत्याः पूजागमः स समयो नाम, सोऽस्यास्तीति ते समयिनः, "अत इनिठनौ" इति इनिप्रत्ययः। परमेश्वरीचरणपरायणमहापुरुषाः। हे जननि! एषां समयिनां सर्वार्थसाधकौ तव चरणौ न्यूनगुणं सरोजं जयत इति किं चित्रं, नास्त्येव यत उत्कृष्टेनापकृष्टं विनष्टतां नीयते॥ ८४॥

नमोवाक्यं ब्रूमो नयनरमणीयाय पदयो-
स्तवास्मै द्वन्द्वाय स्फुटरुचिरसालक्तकवते।
असूयत्यत्यन्तं यदभिहननाय स्पृहयते,
पशूनामीशानः प्रमदवनकं केलितरवे॥ ८५॥

हे परमेश्वरि! नयनरमणीयाय लोचनानन्दजनकाय स्फुटरुचिरसालक्तकवते स्फुटया रुच्या निजचरणकान्त्या रसातिशयो यस्य तद्व्यापकमलक्तकमलक्तकस्य यो रसः भग-वत्याश्चरणरुचिरेव तव चरणरुच्यैव यावकस्य रसो द्योत्यते, तद्युक्ताय निजकान्तिसम-धिकसौन्दर्यलक्ष्म्या रञ्जिताय तव चरणयोर्द्वन्द्वाय पदारविन्दयुगलाय नमोवाकं ब्रूमः नमस्कारवाक्यं ब्रूमः सम्पादयामः। एतदेव चरणद्वयं विशिनष्टि यदभिहननाय ययो-श्चरणयोरभिहननाय दोहदसम्पादकलीलावघाताय सम्प्रदानाय स्पृहयते स्पृहां कुरुते। प्रमदवनकं केलितरवे लीलोद्यानमध्यवर्तिने अशोकवृक्षाय "कङ्केलिः कामकेलिः स्यादशोको-रक्तपुष्पकः" इति विश्वः। अत्यन्तमसूयति मात्सर्यं करोति कः पशूनामीशानः। अशोकवृक्षः खलु उत्तमाङ्गनानां चरणाघातेन बहुतरकुसुमसमृद्धिमान् भवतीति कविसमयः। तथा चोक्तं मयैवालङ्कारचूडामणौ "पादाहत्या त्वशोको वदनमदिरया केसरः पाणिस्पर्शाच्चूतो वीक्षाहसाभ्यां तिलकतरुनमेरुप्रियालश्च गत्या सँल्लापात् कर्णिकारः कुरबकतरुरालिङ्ग-नात्सिन्दुवारः, श्वासाः स्त्रीणां विकाशं विदधति मदरागेन चम्पश्च शाखी" अत्र भगवत्या

इतरोत्तमाङ्गनाभ्योऽपि असाधारणं चरणसौन्दर्यं वर्ण्यते यत्पशूनामीशानस्यापि उद्गतसमस्तदुर्गुणस्यापि मात्सर्यदोषसम्भवः, एतच्चरणसौभाग्यातिशयो मयैव ज्ञातव्यस्त्वया अचेतनेन निरर्थकं ज्ञायत इति परमेश्वरस्याशोकं प्रति मात्सर्यं तेनैव तत्सौभाग्यध्वनिः ॥ ८५ ॥

मृषा कृत्वा गोत्रस्खलनमथ वैलक्ष्यनमितं,
ललाटे भर्तारं चरणकमले ताडयति ते ।
चिरादन्तःशल्यं दहनकृतमुन्मीलितवता,
तुलाकोटिक्वाणैः किलिकिलितमीशानरिपुणा ॥ ८६ ॥

हे परमेश्वरि ! तव चरणसौभाग्यं पुनः किं वर्णयामः, तथापि श्रूयताम् पुरा कदाचित् सम्भोगसमये महादेवस्त्वच्चरणताडनजनितश्रृङ्गारमनुबुभूषुस्तल्लाभः कोपेन बिना नास्तीति मृषैव गोत्रस्खलनं कृतवान्, तत्कृत्वा अथ अनन्तरं वैलक्ष्यनमितं लज्जया विनतम् इदानीमेव मम चरणताडनसौभाग्यं भविष्यति इत्याशङ्कयैव विनतं प्रह्वीभूतं महादेवं भर्तारं कर्म ते तव चरणं कर्म पादसरोरुहे ताडयति सति ललाटे प्रहरति, कामदेवेन विजृम्भणानन्देन तेनैव हेतुना पूर्वं महातपस्वी मां जितवान्, स तु इदानीं मम मातुश्चरणताडनस्य पात्रं जातः, अधुना मयैव श्रृङ्गारबाणेन विजितः स्त्रीचरणघातपात्रं जातः, इति वचनानि कृत्वा ईशानरिपुणा कामदेवेन किलिकिलितम् किलिकिलारावः कृतः । केन कारणेन ? तुलाकोटिक्वाणैः नूपुरशब्दैः करणभूतैः शब्दाडम्बरं बिना किलकिलारावो न सिध्यति, किलकिलारावो नाम सिंहनादः—"जितशात्रवदर्पस्य प्रतिज्ञापूरणीकृतः । वीरस्य गर्जितं सिहनादः किलकिला तथा ।" इति विश्वः । कामस्य गर्जितमुभयथा भवति शत्रुदर्पक्षयेण प्रतिज्ञापूरणेन च कामस्य तु तदुभयमपि भगवत्याः प्रसादात्सम्पन्नम्, यो मां जितवान् स मया जितः, स्त्रीपरायणो जात इति शत्रुतिरस्कारेणैव च किलकिलारावः मम प्रतिज्ञापूरणे च सर्वमोहनेन सर्वमोहनप्रसिद्धिः, शिवेन कुण्ठितः पश्चात्तस्यापि मोहनेन सर्वमोहनप्रसिद्धिः मया प्राप्ता, वीरस्यातिशयः खलु स्वप्रतिज्ञापूरणम् आनन्दलाभे सति पूर्वानुभूतस्य दुःखस्य विस्मरणमेव न भवति, यतः कामेन दहनं कृतम् महादेवलोचनकृतेन दहनेन कृतं सम्पादितमन्तःशल्यमभ्यन्तरे पराभवकीलितमुन्मीलितम्, अत एव एतदुन्मीलितवता कामदेवेन आनन्दलाभात् विस्मृतदुःखेन किलकिलारावः कृतः ॥ ८६ ॥

पदं ते कान्तीनां प्रपदमपदं देवि विपदां,
कथं नीतं सद्भिः कठिनकमठीखर्परतुलां ।
कथं यत्पाणिभ्यामुभयमनकाले पुरभिदा,
तदा दायन्यस्तद्दषदि दयमानेन मनसा ॥ ८७ ॥

हे परमेश्वरि ! सहजललितं सौभाग्यसुन्दरं तव चरणपदं स्थानं कान्तीनामनुपमितमिति तस्य चरणारविन्दस्य प्रपदकठिनेन कर्कशेन कमठीखर्परेण तुलयन्ति, तदेव तेषामनुचितकरणम् अत एव कमठीखर्परातुलां कमठ्याः कच्छपवध्वाः खर्परेण पृष्ठभागेन तुलामुपमानं सद्भिः कथं नीतम् ? सन्तः एवं (न) भवन्तीत्यस्याक्षेपः । हे देवि ! तव खलु प्रपदस्या-

तुलस्यापि तुलासम्पादनं विपदेव। विपदामपदे तव प्रपदे विपदुत्पत्तिरनुचितेति भावः। अत एवोक्तं विपदामपदमित्येवं प्रपदस्य सौभाग्यं वर्णयित्वा तदेव विशिनष्टि पूर्वं—विवाहकर्मोचितप्रस्तरे उपयमनकाले पुरभिदा महादेवेन दृषदि विवाहकर्मोचिते प्रस्तरे "आरोहेममश्मानमश्मेव त्वँ स्थिरा भव" इति मन्त्रेण वरेण कन्यायाश्चरणमस्मिन् निधीयते वैदिककर्मस्वातन्त्र्यात्, अत एव दयमानेन दयां कुर्वता मनसा सह पुरभिदा महादेवेन पाणिभ्यामुभाभ्यामपि गृहीत्वा दृषदि तच्चरणं कथं शुचीति वचनात् अधरचुम्बनमात्रमेवाचारो भवतु, इतरचुम्बनेषु प्रामाण्याभाव इति चेत् न "स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः" इति मेध्यतावचनबलेन सर्वाङ्गे पवित्राणां स्त्रीणां नयनदोर्मूलकुचाग्रनाभिमूलचरणाग्रचुम्बनानि कामशास्त्रप्रसिद्धानि। महाकविभिरपि काव्येषु प्रयुक्तानि प्रामाणिकान्येतानि स्त्रीणां सर्वाङ्गपवित्रतां विना न सम्भवन्ति। इत्थं पवित्राणां स्त्रीणां विवाहसमये चरणग्रहणं न दोषः। स्त्रियो महतीभिर्देवताभिः कृतानुग्रहा नित्यपवित्रा एव जायन्ते। तां खलु कन्यां विवाहादिचतुर्दिवसेषु प्रथमरात्रौ सोमनाथो भुङ्क्ते भुक्त्वा गच्छन् वरं ददाति, किं? शुचितां नित्यशुद्धताम्। स्नानेऽपि अस्नानेऽपि स्त्रियः सर्वदा पवित्रा एव "सोमः शौचं ददौ तासाम्" इति वचनात्। द्वितीयरात्रौ तां कन्यां गन्धर्वराजो भुङ्क्ते। "सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः" इति वचनात्। स तु विश्वावसुर्गन्धर्वराजस्तां कन्यां भुक्त्वा गच्छन् वरं ददाति स्त्रियः खलु सोमवल्योऽपि खलु शुद्धकण्ठस्वना भवन्ति किमुत आलपन्त्यः किमुत गायन्त्यः। तृतीयरात्रौ भगवान् यज्ञपुरुषो वह्निस्तां कन्यां भुक्त्वा गच्छन् वरं ददाति 'सर्वभक्ष्या भव' इति। अतः स्त्रीणां सर्वभक्षणे दोषो नास्ति। भक्ष्याभक्ष्यविचारशून्यास्तथापि पवित्र एव, वरप्रदानार्थं भोगोऽपि वेदेन "तृतीयोऽग्निष्टे पतिः" इति एवमेव महतीनां देवतानामनुग्रहे सति गृहिणीजनस्य गृहिजनेन क्रियमाणे तच्चरणवन्दनेन दोषशङ्काकलङ्कोऽपि दूरापास्तः ॥८७॥

नखैर्नाकस्त्रीणां करकमलसङ्कोचशशिभिः,
तरूणां दिव्यानां हसत इव ते चण्डिचरणौ।
फलानि स्वस्थेभ्यः किसलयकराग्रेण ददतां,
दरिद्रेभ्यो भद्रां श्रियमनिशमह्नाय ददतौ ॥ ८८ ॥

हे चण्डि! महायोगिनां योगसिद्धये तत्तद्हृदयसञ्जातयोगनियमभूतकामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याख्यारिषड्वर्गरूपमधुकैटभमहिषासुररक्तबीजशुम्भ-निशुम्भषड्दैत्यमल्लदर्पविमोचनाय चण्डनतया क्रोधनतया गृहीतदुर्गावेषा चण्डि त्वमेव निर्विण्णमोक्षदायिनीति, तन्नाम्ना सम्बुद्धिबोधिते न त्वप्रयासे स्वस्थेभ्यः सर्ववासिभ्यः पूर्णधनेभ्यः किसलयकराग्रेण पल्लवहस्तेन फलानि ददतां कल्याणकल्पतरूणां तव चरणौ हसत इव अनेन प्रकारेण गुणाधिक्यात् किं तद्गुणाधिक्यं नाम ते खलु कल्पतरवः स्वस्थेभ्यः सम्पूर्णधनेभ्यः धनं प्रयच्छन्ति तव चरणौ तु दरिद्रेभ्य अकिञ्चनेभ्यः भद्रां सम्पूर्णां श्रियं धनसम्पदमनिशं सर्वदैवाह्नाय वेगेन "द्राग् झटित्यञ्जसाह्नाय सद्यः स्राङ् मङ्क्षु च द्रुतम्" इति विश्वः। ददतौ सर्वदा

दातुमुद्युक्तौ शत्रन्तं तस्य वर्तमानकालसम्बन्धात् तव चरणयोः दानकर्मविरहो नास्ति एवंभूतौ तव चरणौ नाकस्त्रीणां देवाङ्गनानां करकमलसङ्कोचशशिभिः करकमलसङ्कोचकर्मणि चन्द्रायमाणैः देवस्त्रियः खलु साञ्जलिं कृत्वा नमस्कारवेलायां करकमलस्य सङ्कोचो भवति, ईदृशैर्नखैः दन्तप्रकाशैरिव दिव्यानां देवतरूणां हसत इव देवतरूपहसत एवेत्यर्थः। 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति वररुचिसूत्रन्यायात् कर्मणि षष्ठीति विवक्षा ॥ ८८ ॥

कदा काले मातः कथय कलितालक्तकरसं,
पिबेयं विद्यार्थी तव चरणनिर्णेजनजलं।
प्रकृत्या मूकानामपि च कविताकारणतया,
यदादत्ते वाणीमुखकमलताम्बूलरसतां ॥ ८९ ॥

हे मातः त्रिभुवनजननि! कथय सफलः कदा भविष्यति, यदा यस्मिन् काले कलितालक्तकरसं कलितं प्रक्षालनवेलायां सङ्क्रान्तम् अलक्तकरससौभाग्यं यस्य तत्तथोक्तं, तव चरणनिर्णेजनजलम् "णिजिर् शुद्धौ" इति धातोः निःपूर्वस्य ल्युट् "युवोरनाकौ" इत्यनादेशेन निर्णेजनजलं कदा विद्यार्थी सन् पिबेयम्?। तदेव जलं विशिनष्टि—प्रकृत्या मूकानां प्रकृत्या स्वभावत एव मूकानां वक्तुमशक्यानां कविताकारणतया सारस्वतहेतुभूतया यत्प्रक्षालनजलं वाणी मुखताम्बूलरसताम् वाण्याः सरस्वत्या मुखकमलशोणवर्णनागवल्लीदलरससादृश्यं गृहीत एवं खलु श्रूयते । कालिदासादयः कवीश्वराः तपसा सरस्वत्या सन्तोषिताया भगवत्याः सरस्वत्या मुखताम्बूलं भुक्त्वा महाकवयो जाता इति तदर्थसूचनमनेन श्लोकेन कृतम् ॥ ८९ ॥

पदन्यासक्रीडापरिचयमिवालब्धुमनसः,
चरन्तस्ते खेलशरणकलहंसा न जहति।
स्वविक्षेपे शिक्षासुभगमणिमञ्जीररणित-,
च्छलादाचक्षाणं चरणकमलं चारु चरितं ॥ ९० ॥

हे परमेश्वरि! त्वत्पदन्यासक्रीडापरिचयं चरणविन्यासलीलाभ्यासमालब्धुमनस इव, आसमन्ताल्लब्धुं मनो येषां ते तथोक्ताः, आङ्पूर्वो लभिर्यद्यपि हिंसायां वर्तते तथाप्यत्र प्राप्त्यर्थो वेदितव्यः। अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्, आलब्धुमिति तुमन्ते मकारलोपः "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि" इति वचनात् मकार लोपः । खेलं लीलारसं यथा भवति तथा चरन्तः सञ्चारं कुर्वाणाः, शरणकलहंसाः शरणे गृहे वर्तमानाः कलहंसाः "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः । कलहंसा राजहंसाः, "राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः" इत्यमरः। तव चरणं न जहति न परित्यजति । "ओहाक् त्यागे" इति धातोः लटि वहुवचने रूपम्–जहाति, जहीतः, जहति। किमर्थं न जहति? शिष्या यथा गुरुं विद्याभ्यासिनः सेवन्ते तथा गतिलीलार्थं तव चरणं सेवन्ते हंसाः, सुभगमणिमञ्जीररणितच्छलात् सुभगस्य मनोहरस्य मणिमञ्जीरस्य रत्ननूपुरस्य रणितच्छलात् सशब्दव्याजात्, स्वविक्षेपे स्वस्य चरणस्य विक्षेपे विन्यासे शिक्षामभ्यासवचनमाचक्षाणं ब्रुवाणमन्योपाध्यायः

शिष्याणां स्वयं प्रथमत आचष्टे तच्छ्रुत्वा शिष्याः पठन्ति । पुनः किंभूतं चरणं? चारु-चरितम् मनोहरसौभाग्यम् "चरितं तु चरित्रं स्यात् सञ्चारे व्रतकर्मणि ।" इति विश्वः । एवंभूतं विश्वचरणं गुरुस्थानीयं शिष्यीभूताः कलहंसा न जहति इत्यन्वयः । अत्रैव श्लोके महाकविना कर्त्रा शङ्करेणैव आगमशास्त्रप्रसिद्धस्य शरणस्य देवीभवनस्य कीचक्रराजधान्याः स्थाने वर्तमानाः कलहंसाः चक्राधिदेवाश्चक्राधिदेव्यश्च प्रोच्यन्ते—कलहंसत्वं तेषामुच्यते—कलः अव्यक्तमधुरः कण्ठे वर्तमानहंस इति मन्त्रो येषां ते कलहंसाः पूर्वोक्ताश्चक्राधिदेवतास्ते च पञ्चाशद्भेदभिन्ना भवन्ति । तत्र प्रथमं गुरुश्चक्रेश्वरः अनन्तरं गणपतिः सर्वद्वारनिविष्टः अष्टोत्तरशतधा भिन्नः, उक्तं चक्रावलिस्तोत्रे 'कलश्रीपुरगोपुरचिन्तामणिगृहमुखद्विपार्श्वेषु । अष्टोत्तरशतधास्थितप्रथमप्रणामे महागणेशान'मिति नानावृक्षमहोद्याने कालनाथः ततः पूर्वं कालायस-कल-चतुर्द्वारपालको दीपनाथकल्पतरुवाटिकायां वसन्तः, सन्तानवाटिकायां ग्रीष्मनाथः, हरिचन्दनवाटिकायां वर्षानाथः, मन्दारवाटिकायां शरदर्तुनाथः, पारिजातवाटिकायां हिमर्तुनाथः, कदम्बवाटिकायां शिशिरर्तुनाथः, तत्रैव श्यामाम्बापुष्परागवाटिकायां मृत्युञ्जयनाथः, पद्मरागवाटिकायामम्बिकादेवी, गोमेदवाटिकायां श्रीकला सङ्कर्षिणी, हीरकतरुवाटिकायां विश्वावसुगन्धर्वपतिः, वैडूर्यमणिवाटिकायामनन्तनाथः, हरिन्मणिवाटिकायां वेदमाता गायत्री, मुक्तामणिवाटिकायां पूर्वभागेन्द्रदेवेन्द्रनाथः, तस्याः प्रदक्षिणे भगवान् वैश्वानरः, तस्य याम्याशायां यमनाथः, तस्य दक्षिणपश्चिमे निर्ऋतिनाथः, तस्य पश्चिमदिग्भागे वरुणः, तस्या वायव्ये मारुतनाथः, तस्या उत्तरे कुबेरनाथः, तस्य प्रागुत्तरे विधिवद्रुद्रः देवतालवाटिकायां वार्ताली, विद्रुमलतावाटिकायां ब्रह्मनाथः, माणिक्यमण्डपे श्रीविष्णुः, सहस्रस्तम्भमण्डपे शम्भुनाथः, अमृतवाटिकायां तारादेवी, आनन्दवाटिकायां वारुणी देवी, विमर्शनवाटिकायां कुरुकुल्लादेवी, बालातपच्छायायां मार्तण्डभैरवः, चन्द्रिकोद्गारकच्छायायां सोमनाथः, शृङ्गारपरिखायां मन्मथनाथः, महापद्माटव्यामन्नपूर्णा, चिन्तामणिगृहराजप्राग्द्वारे दुर्गाभट्टारिका तस्य दक्षिणद्वारे सरस्वतीभट्टारिका, तस्य पश्चिमद्वारान्ते महात्रैपुरसिद्धान्तसमयनाथः तस्योत्तरद्वारे सम्पत्करी भट्टारिका, चिन्तामणिगृहाभ्यन्तरे कुमारकामेश्वरः, पञ्चब्रह्ममहामञ्चाधस्तात् श्रीबालाम्बिका, चिन्तामणिगृहराजपरितो महाशम्भुनाथः, चिन्तामणिगृहराजतूलिकापीठे श्रीपूर्वंबा-चिन्तामणिगृहराजपूर्वद्वारोत्तरमणिधिष्ठिता मन्त्रवक्त्रमातङ्गी, तस्या एव दक्षिणभागमणिधिष्ट्ये (ष्ठ्ये) मन्त्रवाराही, चक्रराजमहारथशृङ्गे सप्ताननभट्टारिका, श्रीचक्रस्थाने श्रीश्रीकामेश्वरभट्टारकः, इत्थं पञ्चाशच्चक्रभागनायिकाः कलहंसशब्दवाच्यास्ते सर्वे श्रीनगरे किं कर्तुं तिष्ठन्तीत्याह—**पदन्यासक्रीडा रक्षाविधानं**, इव । पदानि स्थानानि चतुर्दश भुवनानि तेषां न्यासः सृष्टिः, क्रीडारक्षाविधानं, परिचयः संहारः, "चिञ् चयन" इति धातुः संहारेऽपि वर्तते, न्यासः क्रीडापरिचयश्च न्यासः क्रीडापरिचयम् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति, एतदालब्धुमनसः प्राप्तुमनसः । एतदुक्तं भवति—स्वेच्छयैव पदानां भुवनानां सृष्टि-स्थिति-संहारसामर्थ्यं सम्पादयितुं प्रवृत्ता इति । अत एव खेलं चरन्तः खे चिदाकाशे त्वच्चरणध्यानसमे अल-

मत्यर्थं चरन्तः कृतसञ्चाराः तव चरणं न जहति । कीदृशं तव चरणम् ? स्वविक्षेपे स्वस्यात्मनः विक्षेपे विविधतया भिन्नीकृत्य निरसने अविद्यायाः खलु शक्तिद्वयम्–आवरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिश्च । सा खलु एकरूपं ब्रह्मावृत्य नानात्वेऽपि विक्षिपतीति वेदान्तसिद्धान्तिनः, अतः स्वस्य विक्षेपे भेदज्ञाने संसारमूले जाते तस्य निरसनशिक्षायामाचक्षाणमिव । अथवा विस्वविक्षेपे–शोभनश्चासौ अविक्षेपश्च स्वविक्षेप अविक्षेपोऽविकल्पः ब्रह्मज्ञानं तस्मिन् स्वविक्षेपे–विषये इति विषयसप्तमी तदर्थमित्यर्थः । सुभगमणिमञ्जीररणितच्छलात्–सुभगानां मणिः सुभगमणिः सुभगः श्रेष्ठः श्रीकामेश्वरभट्टारकः मञ्जीनां दीरो मन्दीरः मनो मनसो जायते इति मञ्जः कामः स एषामस्तीति मञ्जिनः संसारिणस्तान् दीरयति प्रेरयति दूरीकरोति मञ्जीरः शुद्धज्ञाननिधिः परमहंसो निष्कलः सुभगमणिश्च मञ्जीरश्च उभौ सुभगमणिमञ्जीरौ सकलनिष्कलब्रह्मणीत्यर्थः, तद्विषयं व्याख्यानं रणितं तच्छलात् तद्व्याजात सकलनिष्कलातिगं तुर्यातीतं तव चरणकमलम्, अत्र चरणशब्देन महाप्रकाशविमर्शद्वयमुच्यते–परब्रह्मैव शिक्षारूपमाचक्षाणं तव चरणकमलं चारुचरितं मनोहरवृत्तान्तं, तदेव चरणं भक्षकं "चर गतिभक्षणयो"रिति धातुः कमलत्वञ्च विकाससङ्कोचधर्मित्वात्, तस्य जगद्रूपेण सङ्कोचः स्वस्वरूपेण विकासञ्च कमस्यापि विकाससङ्कोचौ स्वभावसिद्धौ इत्थं तव महाप्रकाशविमर्शरूपं चरणात्मना परिणतं न जहति । एतत्खलु परब्रह्मप्रतिपादकमागमनामधेयमथर्ववेदसारं महादर्शनं प्रवर्तयितुमेव भगवती स्वसीमन्तस्थसिन्दूरपरागादेकदेवता परमेश्वर-परमेश्वरी "अम्बासससर्जादिगुरूत्तमाम्" इति वचनप्रामाण्यात् परमेश्वर-परमेश्वरी नाम आदिशक्त्या सृष्ट्या स्वसमयसम्प्रदायसिद्ध्यर्थं काचन देवता सृष्टा, तस्याः शिष्यो मित्रेशः, तच्छिष्यः षष्ठीशः, तच्छिष्य उड्डीशः, तच्छिष्यश्चर्यानाथः, तस्य लोपामुद्रा, तस्या अगस्त्यः, एताः सप्तगुरुपादुका भगवतीविद्यायां देवलोके दीक्षाकारिण्यः अगस्त्यस्य शिष्यः कालतापनः, तस्य शिष्यो धर्माचार्यः, तस्य शिष्यो मुक्तकेशीश्वरः, तस्य शिष्यो दीपकलानाथः, एते चत्वारो गुरवः देवयोनीनां विद्याधरादीनां परमेश्वरी-श्रीविद्यादीक्षाप्रदातारः । तच्छिष्यो विष्णुदेवः, तच्छिष्यः प्रभाकरदेवः, तच्छिष्यस्तेजोदेवः, तस्य मनोजदेवः, तस्य कल्याणदेवः, तस्य रत्नदेवः, तस्य वासुदेवः, तस्य शिष्यः श्रीरामानन्दः, इत्यष्टौ गुरवो मनुष्याणां श्रीविद्यादीक्षकाः एतेषामेकोनविंशतिभेदानां शिष्यप्रशिष्य-सन्तान-परम्पराबहुलीभूतं त्रैपुरसिद्धान्तरत्नं प्रवर्तते । तदेते गुरवः कलहंसशब्देनोच्यन्ते । एते चान्ये च श्रीचक्रनगरवासिनस्त्वच्चरणपरिचर्यां कदाचिदपि न परित्यजन्ति इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ९० ॥

ददाने दीनेभ्यः श्रियमनिशमाशानुसदृशी,
ममन्दं सौन्दर्यं प्रकरमकरन्दं विकिरति ।
तवास्मिन् मन्दारस्तबकसुभगे यातु चरणे,
निमज्जन्मज्जीवः करणचरणौ षट्चरणतां ॥ ९१ ॥

हे परमेश्वरि ! दीनेभ्यो दरिद्रेभ्यः पूर्णाहन्ताविरहितेभ्यश्च उभये खलु दरिद्रा अन्तर्दरिद्रा बाह्यदरिद्राश्च, अन्तर्दरिद्राश्च स्वयं परिपूर्णस्वभावा अपि परमात्मनः स्वयैव मायाख्यया शक्त्या परमोहितत्वाज्जनिताभिः कलाविद्यारागकालनियतीभिः अविशिष्टतया विश्वशरीतापं परित्यज्य सर्वकर्तृत्वं सर्वकामसमृद्धत्वनित्यत्वस्वतन्त्रत्वानि स्वतःसिद्धानि परित्यज्य तद्विरुद्धधर्मान् किञ्चित् कर्तृत्वकामुकत्वमरणधर्मत्वविधिनिषेधविषयत्वाख्यान् गृहीत्वा, शिवपरित्यागपूर्वत्वं पशुत्वं गृहीत्वा, संसारिणो वर्तमाना ये भवन्ति ते बहिर्दरिद्राणाम्। बाह्यभोगार्थं धनधान्यस्रक्चन्दनसौधभवनक्षेत्रपुत्रकलत्रगजतुरङ्गगणपदातिविरहितास्तेभ्य उभयेभ्यो दरिद्रेभ्य आशानुसदृशीम् अभ्यन्तरे वर्तमानाया आशाया अनुसदृशीं तुल्याकारां श्रियं परिपूर्णाहन्तामभ्यन्तरीयधनादिरूपां बाह्यां च लक्ष्मीमुभयीं ददाने नित्यं प्रयच्छति कल्पवृक्षस्तवकसाधर्म्यं चरणे खलु वर्तते, यतः कल्पवृक्षोऽपि याचकेभ्यः श्रियं ददाति, अमन्दं भूयिष्ठसौन्दर्यं प्रकरमकरन्दं लावण्यसमूहमधुरसङ्कर्षणयुक्तम्, अत एव मन्दारस्तबकसुभगे मन्दारस्य सुरतरुविशेषस्य स्तबकवत् पुष्पगुच्छवत् सुभगे कमनीये तवास्मिन् चरणे मज्जीवो मम जीवात्मा निमज्जन् निर्व्याजमेव निलीय तथाऽऽस्वादरसमनुभवन् किञ्च करणचरणाः करणचरणानि मनःषष्ठानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्र-त्वक्-चक्षु-घ्राण-रसनाख्यानि एव षट् चरणाः षट्पदानि यस्य स तथोक्तः, भृंगोऽपि षट्चरणो भवति । एवं त्वदीयचरणाख्ये सुरतरुस्तबके अम्लाने अपर्युषिते अपर्यन्तपरमानन्दारके मधुरसार्षिते मम जीवात्मा भृङ्गः सततं सङ्गी भवत्वित्यर्थः ॥ ९१ ॥

अराला केशेषु प्रकृतिसरला मन्दहसिते,
शिरीषाभा गात्रे दृषदिव कठोरा कुचतटे ।
भृशं तन्वी मध्ये पृथुरपि वरारोहविषये,
जगत्त्रातुं शम्भोर्जयति करुणा काचिदरुणा ॥ ९२ ॥

हे भगवति परमेश्वरि ! शम्भोर्मूर्तिरिव करुणा, किंरूपा ? केशेषु अराला वक्रा "अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत् कुञ्चितं नतम्" इत्यमरः । मन्दहसिते अल्पहासे प्रकृतिसरला स्वभावत ऋजुः पतिव्रतानां प्रथमत्वादन्यस्त्रीणामिव चपलचित्तानां मन्दहसिते अनार्जवमसारल्यं नास्ति, अत एव प्रकृतिसरला, गात्रे शरीरेऽतिकोमलसम्पदा शिरीषाभा शिरीषकुसुमवन्मृद्वी, कुचतटे स्तनभारे दृषदिव शिलेव कठोरा काठिन्यगुणयुक्ता, मध्येऽवलग्ने भृशमत्यन्तं तन्वी तनिष्ठा, वरारोहविषये वरस्य श्रेष्ठस्य आरोहस्य नितम्बस्य विषये स्थाने "आरोहो जघनं श्रोणी नितम्बः स्त्रीकटितटः" इति विश्वः । पृथु प्रथिमगुणयुक्ता एवमाकारसम्पन्ना जगद् भुवनं त्रातुं शम्भोर्भगवतो मूर्तेव करुणा काचिदरुणा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

पुराराततेरन्तःपुरमसि यतस्त्वच्चरणयोः,
सपर्यामर्यादा तरलकरणानामसुभगा ।
यथा ह्येते नीताः शतमुखमुखाः सिद्धिमतुलां,
तव द्वारोपान्तस्थितिभिरणिमाद्याभिरमराः ॥ ९३ ॥

ननु भगवती खलु श्रीललिताभट्टारिका महादेवमहाराजस्य श्रीकामेश्वरापरपर्यायस्य पट्टमहिषीति प्रसिद्धिः, सा खलु सर्वदा अन्तःपुरे गुप्ता भवति, असूर्यम्पश्याः खलु राजदाराः सकलमातरं त्वामनाराध्य न कस्यापि जन्तोः कामितफलप्राप्तिः तस्याश्चान्तः-पुरगतत्वात्कथं पूजा निर्वहति इत्याशङ्कायामाह—हे परमेश्वरि ! पुराराततेर्महादेवस्य त्वमन्तः-पुरमसि प्रधानमहिष्यसि यतः यस्मात् कारणात् अमर्यादा सम्पूर्णा तरलकरणानामुच्चलित-चित्तवृत्तीनामसुलभा लब्धुमशक्या अस्मिन्नर्थे युक्तीं दर्शयति, तथाहीति—यतो हेतोर्महादेवि-त्वदभ्यन्तर एव स्थिता, तत्तस्मात् कारणात् तव द्वारोपान्तस्थितिभिः चिन्तामणिगृहराजस्या-न्तिमकक्षानिविष्टाभिः बिन्दुचक्रा अस्त्रं बहिस्ततोऽष्टारं बहिस्ततो बहिरन्तर्दशारं ततो बहिर्दशारं ततो बहिर्मन्वस्रं ततो बहिर्नागदलं ततो बहिःषोडशदलं ततो बहिश्चतुरस्रदेशमुद्रा ततो मध्यम-चतुरस्रब्राह्माद्याः सर्वबहिश्चतुरस्रएवाणिमाद्याः स्थिताः, ताः खलु प्रकटाः बाह्या भगवत्या-श्चेटिकाशयाः लोभिजनवञ्चकत्वान्नानामायाविलासमूलत्वादनेकयोगिजनमुक्तत्वात् सर्वसाधा-रणत्वात् गणिकाप्रायाः इन्द्रादिबाह्यजनानामुपसर्पणनिवेदनादियोग्यास्ताः खलु भवन्ति । अत एव द्वारोपान्ते सर्वबाह्यचतुरस्रे स्थितिः स्थानं यासां ताः तथोक्ताः, द्वारोपान्तस्थिति-भिरणिमाद्याभिः पूर्वोक्ताभिः शक्तिभिः शतमखमुखा पुरन्दरप्रमुखा गीर्वाणा अतुलामनुपमेयां सिद्धिं भोगैश्वर्यसम्पदं नीताः प्रापिताः ॥ ९३ ॥

गतास्ते मञ्चत्वं द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः,
शिवः स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपटः ।
त्वदीयानां भासां प्रतिफलनलम्भारुणतया,
शरीरी शृङ्गारो रस इव दृशां दोग्धि कुतुकं ॥ ९४ ॥

हे परमेश्वरि ! द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः द्रुहिणो ब्रह्मा, हरिर्विष्णुः, रुद्रः संहर्ता ईश्वरस्तिरो-धानकृत्, एतैश्चतुर्भिर्मञ्चपादत्वं गतैः ब्रह्ममयैकमञ्चपादाय नम इत्यादि चतुश्चत्वारिंशन्मन्दिर-मन्त्रान्तर्गतमन्त्रपञ्चकप्रामाण्यात् उपरिफलकरूपस्य सदाशिवस्य एते भर्तारो मारका भवन्ति, इति कृत्वा तैर्भृतो धारितः शिवः सदाशिवः, किंभूतः ? स्वच्छछायाघटितकपट प्रच्छदपटः—स्वच्छया स्वच्छायया सदाशिवस्य छायया घटितः कपटरूपः मायारूपः प्रच्छदपट उत्तरीया-स्तरणवस्त्रविशेषो यस्य तथोक्तः सदाशिवस्य विशेषणम्, पुनः किम्भूतः शिवः त्वदीयानां त्वदङ्गसमुद्भूतानां भासां लौहित्यसन्धानं प्रतिफलनलाभारुणतया सङ्क्रान्तिलाभेनात्यन्त-पाटलवर्णतया शरीरी शृङ्गारो रस इव मूर्तिमान् उज्ज्वल इव "शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः" इत्यमरः । दृशां कुतुकं दोग्धि । कस्य दृशां ? भगवत एव लोचनानाम्, अन्येषां तत्र प्रवेशा-

भावात् भगवत्यास्तु पञ्चशिवमञ्चारोहणं बहुषु स्थलेषु श्रूयते—"ब्रह्मविष्णुशिरोरत्ननिर्घृष्टचरणाम्बुजे" इति, "पञ्चब्रह्मप्रपञ्चस्फुटघटितमहामञ्चसञ्चारकेलिसम्भ्रान्त" इति च, "पञ्चब्रह्ममहामञ्चपरिष्करणकारिणीम् ।" इति पञ्चशिवात्मनि मञ्चे मिलितामिलितेत्यादिषु बहुधा श्रूयतेऽत एव सर्व देवता समधिकशीलत्वं लोकोत्तीर्णत्वं च भगवत्याः न हि तां विना अन्यत्र श्रूयते काचन देवता काश्चन देवता आसनीकृत्य वसतीति ॥ ९४ ॥

कलङ्कः कस्तूरी रजनि करबिम्बं जलमयं,
कलाभिः कर्पूरैर्मरकतकरण्डं निबिडितं ।
अतस्त्वद्भोगेन प्रतिदिनमिदं रिक्तकुहरं,
विधिर्भूयो भूयो निबिडयति नूनं तव कृते ॥ ९५ ॥

हे शिवे! सकलभक्तकल्याणदायिनि! चतुर्दशभुवनपरिपूर्णब्रह्माण्डमण्डलव्यापिन्यास्तदनुरूपवेषधारिण्यास्तदनुरूपभोगकर्त्र्या स्तव सततमनन्तयगभोगसम्पात्तये सर्वाण्यपि वस्तुजालानि भोगोपकरणानि इति वदन्त्याचार्याः, तत्र ब्रह्माण्डमेव गृहं वितानमूर्ध्वाण्डमेरुमन्दरविन्ध्यादयः कुचकलसं, नक्षत्राणि हारावलयः, पौत्राः सुत्राममुखाः ब्रह्मविष्णुरुद्रादयः, गृहप्रदीपो मार्तण्डः, रत्नसिंहासनं मेदिनीमण्डलमित्यादि सर्वेषु वस्तुषु शरीरोपकरणताङ्गतेषु चन्द्रमण्डलस्य कर्पूरकरण्डकत्वभगवत्याः प्रतिपादयति करण्डकं नाम—सुगन्धिवस्तु स्थापनाय कलधौतपट्टनिर्मितो मण्डलाकारः पेटकविशेषस्तत्साम्यं चन्द्रमसो वर्तते, रजनिकरबिम्बमेतावत् जलमयं जलरूपमत एव श्यामवर्णत्वान्मरकतनिर्मितं करण्डं जलस्य धावल्यं प्रसिद्धं, श्यामवर्णता कुत इति चेत् सत्यं जलस्य धावल्यमेव अतिगभीरस्य जलपूरस्यान्तर्गततिमिरसङ्गात् श्यामवर्णं यथा सामुद्रमम्भः । तच्च करण्डकं पुनः किम्भूतं कलाभिः षोडशसङ्ख्यैरेव कर्पूरैर्घनसारखण्डैर्निबिडितं तत्र यो वर्तमानः कलङ्कः स कस्तूरीखण्डस्थाने कर्तव्यः, एवंभूतं कर्पूरकरण्डकविधिर्धाता भगवत्यास्ताम्बूलकरण्डकबाहवो भूत्वा सेवमानस्त्वभोगेन पूर्णिमानन्तरप्रतिपदमारभ्य एकैककलाकारकर्पूरखण्डखादनेन प्रतिदिन भक्षणे ह्रासादमावास्यादिवसे रिक्तकुहरंतत्पात्रं भूयो भूयः कलान्तरकर्पूरखण्डानादायादाय निबिडयति सम्पश्यति नूनम् अयमर्थो निश्चित एव । ननु सोमोत्पत्तिः पुराणग्रन्थांशे—"प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः ।" इत्यादिक्रमेण वह्न्यादिभिरेवोपभोगः प्रसिद्धः । अत्र कथं भगवत्या भोग एवेति तद्विरुद्धमुच्यते इति चेत् न वह्न्यादयोऽपि देवा भगवत्या विश्वमूर्तेर्जिह्वाद्यवयवा एव तत्प्रभावाविष्टरूपास्ते वह्न्यादयस्तदवयवतामापन्ना एव शक्तिमन्तः । तदुक्तं वास्तवे—"त्वं चन्द्रिकाशशिनि तिग्मरुचौ रुचिस्त्वं, त्वं चेतनासि पुरुषे पवनेऽखिलत्वम् । त्वं स्वादुता च सलिले शिखिनि त्वमूष्मा, निःसारमेव निखिलं त्वदृते यदि स्यात् ।" इति । किञ्च भगवता वेदपुरुषेण देवीसूक्ते ऋग्वेदान्ते सर्वदेवतामयत्वं भगवत्याः प्रत्यपादि—स्वयमेव स्वभाववेदिनी ब्रह्मादिभिरप्यतर्क्यमहानुभावा अहमेव सर्वदेवस्वरूपिणीति तथा हि-

"अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः। अहं मित्रावरुणो भाबिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ अहं सोममाहनसं बिभर्मि अहं त्वष्टारमुत पूषणं भगं। अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये यजमानाय सुन्वते। अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानां। तां मा देवा व्यदधुः पुरित्रा भूरिस्थात्रा भूर्या वेशयन्ती। मयासो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तं। अमन्तवो मांत उपक्षियन्ति श्रुधिश्रुत श्रद्धिवंते च वदामि। अहमेव स्वयं वदासि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः। यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्। अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवाउ। अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश। अहं सुवे पितरमस्य मूर्द्धन् मम योनिरप्सु अन्तः समुद्रे। ततो वितष्टे भुवनानि विश्वा उत द्यां वर्ष्मणोपस्पृशामि। अहमेव वात इव प्रवाम्या-रभमाणा भुवनानि विश्वा। परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सम्बभूव।" इति। देवीसूक्तेषु सर्वत्र भगवत्याः सर्वदेवमयत्वं सर्वविश्वकर्तृत्वं सर्ववाणीस्वरूपत्वं स्वतन्त्रत्व-मनिष्टब्रह्मद्वेषिमारकत्वं द्यावापृथिव्योरतिक्रान्तरूपत्वं सर्वमेव भगवत्या स्वकीयवक्त्रारविन्द-निर्गलितैरेव सूक्तामृतैः प्रत्यपादि, अत एव ब्रह्मादिच्छन्नचन्द्रमसः कलाकर्पूरकरण्डमण्डलं भगवत्यैव भुज्यते। सर्वभोक्त्री सैव सर्वभोक्तुर्महादेवस्य सदृशी सधर्मिणीति मन्त-व्यम् ॥ ९५ ॥

स्वदेहोद्भूताभिर्घृणिभिरणिमाद्याभिरभितो,
निषेवे नित्ये त्वामहमिति सदा भावयति यः।
किमाश्चर्यं तस्य त्रिनयनसमृद्धिं तृणयतो,
महासंवर्ताग्निर्विरचयति नीराजनविधिं ॥ ९६ ॥

स्वदेहोद्भूताभिर्घृणिभिः, स्वस्य देहः स्वदेहः श्रीललितामहाभट्टारिकाया जगन्मङ्गलभूतं सर्वदेवोत्पत्तिस्थानं श्रीमच्छरीरं तदुद्भूताभिरणिमाद्याभिश्चक्रसिंहासनस्थितबाह्यचतुरस्रादि-स्थानवर्तिनीभिः देवताभिः किञ्च घृणिभिः चलयागपूजनयोग्याभिरङ्गरूपोपादानयोग्याभिः मरीचिभिश्च, पूजाखलाचक्रसिंहासने भगवत्याः क्रियमाणा द्विप्रकारा भवति—लयाङ्गा भोगाङ्गा चेति। लयाङ्गा तु—स्थानविरहितानां चक्रसिंहासने परचिद्गगनवर्तिनीनां भगवत्याः शरीरे भासमानानां देवतानां च पूजारूपा। भोगाङ्गा तु—चक्रसिंहासने भिन्नभिन्नेषु स्थानेषु वर्तमानानामणिमादिदेवतानां पूजारूपा। तस्माद् घृणयो रश्मयस्तु लयाङ्गरूपा अणिमा-दयस्तु भोगाङ्गरूपा घृणिभिश्च अणिमादिभिश्च द्विप्रकारा देवताभिः सेव्ये निषेव्ये नित्ये सर्व-कालमविनाशरूपे त्वां भगवतीमहमिति सदा यो भावयति तस्य परमयोगिनः किमाश्चर्यभूतं किमपि नास्ति लोके यद्भूतभूतं तत्सर्वं तस्य स्वभाव इत्यवधारणीयम्, तत्कुत इति चेत्तत्र हेतुमाह—त्रिनयसमृद्धिं महादेवस्यैश्वर्यं तच्च बहुप्रकारमष्टमूर्तिभिः जगद्व्याप्यावस्थानं सकल-लोकसंहारेऽपि निरपायित्वपितृकाननस्थानतद्भस्मलेपनब्रह्मकपालधारणादिभिरपि सदा

पवित्रं, दिगम्बरत्वेऽपि सदा पूज्यत्वं, कामिनीरूपवामाङ्गत्वेऽपि परमयोगित्वं, सकललोकसंहारककालकूटविषगिलनेऽपि मृत्युञ्जयत्वं, ज्ञानवैराग्यैश्वर्यतपःसत्यक्षमापतिवशित्वमात्मानन्दबोधसर्वभूताधिष्ठातृत्वाख्यदशसङ्ख्याव्ययधर्मविशेषकत्वं, सर्वज्ञत्वं, नित्यतृप्तत्वानादिबोधत्वस्वतन्त्रत्वमलुप्तशक्तित्वानन्तशक्तित्वाख्या षड्विधस्वाभाविकैश्वर्ययुक्तत्वमणिमादिसिद्ध्यैश्वर्ययुक्तत्वमित्यनन्तप्रकाशं तेषु तेषु आगमग्रन्थेषु गुरुशिष्यपरम्परया प्रकाशिता समृद्धिर्या सर्वत्र प्रख्याता, तां महादेवस्य समृद्धिं तृणायतः तृणीकुर्वतः अल्पबुद्ध्या परिभवतः तव भक्तस्य महासंवर्ताग्निः कल्पान्तपावको नीराजनविधिमारार्तिकविधिं विरचयति। एतदुक्तं भवति–अणिमादिभिः समृद्धिभिश्च सहत्वामात्मबुद्ध्या चिन्तयतस्तव भक्तस्य सर्वदेवोत्तमेन सह स्पर्द्धमानस्य युगान्तवलयोऽपि किमपि कर्तुं न प्रभवन्ति, अदाह्यत्वात्तस्य शस्त्रादिभिरप्यच्छेद्यत्वं तस्य कल्पान्तवायुभिरप्यशोष्यत्वं प्रलयकाले सप्तसमुद्राणामेकार्णवीभावेनाप्यक्लेद्यत्वं तव भक्तस्य स्वभावसिद्धम्। तथोक्तं गीतायाम् "अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च। नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः।" इति। किञ्च स्वरूपाभितो देहराशिभिः इत्ययं श्लोकः। सौभाग्यहृदयाख्यस्य पञ्चदशमालामन्त्रमण्डलस्य ध्यानश्लोक इति वदन्ति परममाहेश्वराचार्याः। तासां पञ्चदशमालानां पञ्चदशाक्षरमहामन्त्रस्य एकैकवर्णोद्भूतानां स्वरूपं ललितापरिशिष्टाख्ये महातन्त्रे कथितं, तत्सर्वमपि साङ्गमत्र विभज्यते। तथा चोक्तं तत्रैव ग्रन्थे–'मालामन्त्रं प्रवक्ष्यामि महाराज्ञी महोदयं। शिखा देविपदं प्रोच्य कवचं देविशब्दतः॥ नेत्रदेव्यस्त्रदेवीति कामेश्वरि भगेति च। मालिनीति पदं नित्यक्लिन्ने पदमुदीरयेत्॥ मेरुण्डे वह्निना शब्दात् सिनिशब्दो महापदं। व्रजेश्वरि शिवदूति त्वरिते कुलसुन्दरि॥ नित्ये नीलपताके च विजये सर्वमङ्गले। ज्वालामालिनि चित्रे च महानित्ये पदं ततः॥ परमेश्वरशब्दात्तु परमेश्वरि कीर्तयेत्। मित्रेशमयि षष्ठीशमप्युड्डीशमयीति च॥ चर्यानाथमयी प्रोच्य लोपामुद्रामयीति च। अगस्त्यमपि शब्दान्ते कालतापनमप्यथ॥ धर्माचार्यमयीत्युक्त्वा मुक्तकेशीश्वरान्मयि। तथा दीपकलानाथमपि शब्दं च कीर्तयेत्॥ विष्णुदेवमयि प्रोच्य प्रभाकर पदात् पुनः। देवशब्दान्मयि पदं पदं तेजोमयीति च॥ मनोज देवमयि च कल्याणी देवशब्दतः। मणिरत्नादेवमपि वासुदेवमयीति च॥ श्रीरामानन्द इति चाणिमासिद्धि पदं वदेत्। लघिमासिद्धिः समृद्धिर्महिमासिद्धि वा पुनः॥ ईशित्वादपि सिद्धिः स्याद् वशित्वं सिद्धिबोधनम्। प्राकाम्यसिद्धिर्भुक्तिश्च सिद्धिरिच्छापदात्पुनः॥ सिद्धिः प्राप्तिपदात् सिद्धिः सर्वकामपदात् पुनः॥ सिद्धिर्ब्राह्मी च माहेश्वर्युक्ता कौमारिशब्दतः। वैष्णवीति च वाराही माहेन्द्रीति च कीर्तयेत्॥ चामुण्डे च महालक्ष्मि सर्वसङ्क्षोभणीति च। सर्वविद्रावणि प्रोच्य सर्वाकर्षणि शब्दतः॥ सर्वाद्वशीकरणी चैव सर्वोन्मादिनि शब्दतः। सर्वान् महांकुशे सर्व खेचरीति च सर्वतः॥ बीजे सर्वपदाद् योने सर्वशब्दादयः पुनः। त्रिखण्डे त्रैलोक्यशब्दाद् मोहनेति च चक्रतः॥ स्वामिनीति प्रकटतः योगिनीति पदं वदेत्। कामाकर्षणिशब्दान्ते बुद्ध्याकर्षणि कीर्तयेत्॥ चित्राकर्षणि शब्दान्ते धैर्याकर्षणि कीर्तयेत्। अहङ्काराकर्षणीति शब्दाकर्षिणि शब्दतः॥ स्पर्शाकर्षणि शब्दान्ते रूपाकर्षणि

कीर्तयेत्। रसाकर्षणि शब्दान्ते गन्धाकर्षणि कीर्तयेत् ॥ चित्राकर्षणि शब्दान्ते धैर्याकर्षणि कीर्तयेत्। स्मृत्याकर्षणि शब्दान्ते नामाकर्षणि कीर्तयेत् ॥ बीजाकर्षणि शब्दान्ते आत्माकर्षणि कीर्तयेत्। अमृताकर्षणीत्युक्त्वा शरीराकर्षणीति च ॥ सर्वाशापरिपूरेति चक्रस्वामिनीति च। गुप्तयोगिन्यनङ्गा च कुसुमेऽनङ्गमेखले ॥ अनङ्गमदने शब्दादनङ्गमदनातुरे। अनङ्गरेखेऽनङ्गा च वेगिनीति ह्यनङ्गतः। अङ्कुशेऽनङ्गशब्दाच्च मालिनीति पदं वदेत्। सर्वसङ्क्षोभणाचक्रस्वामिनीति च गुप्ततः। तरयोगिनि शब्दाच्च सर्वसङ्क्षोभणीति च। सर्वविद्रावणीत्युक्त्वा सर्वाकर्षिणि शब्दतः। सर्वाह्लादिनि शब्दाच्च सर्वसम्मोहनीति च। सर्वस्तम्भिनि शब्दाच्च सर्वजृम्भिणि कीर्तयेत्। सर्वाद् वंशकरि पदं सर्वरञ्जनि शब्दतः। सर्वोन्मादिनि शब्दाच्च ततः सर्वार्थसाधिका। सर्वसम्पत्तिशब्दान्ते रूपिणीति पदं वदेत्। सर्वमन्त्रमयीत्युक्त्वा सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करी। सर्वसौभाग्यदा चेति चक्रकस्वामिनीति च। सम्प्रदायाद् योगिनीति सर्वसिद्धिप्रदेति च। सर्वसम्पत्प्रदे पश्चात् ततः सर्वप्रियङ्करि। सर्वमङ्गलतः कारिण्युक्ता सर्वाच्च कामतः। प्रदे सर्वपदाद् दुःखविमोचनीति पदं ततः। सर्वमृत्युप्रशमनी सर्वविघ्ननिवारिणी। सर्वाङ्गसुन्दरपदं सर्वसौभाग्यदायिनी। सर्वार्थसाधका चक्रस्वामिनीति पदं वदेत्। कुलोत्तीर्णाद् योगिनीति सर्वज्ञे सर्वशब्दतः। शक्तिसर्वैश्वर्यपदात् प्रदायिनि च कीर्तयेत्। सर्वज्ञानमपीत्युक्त्वा सर्वव्याधिविनाशिनि। सर्वाधारस्वरूपे च सर्वपापहरे तथा। सर्वानन्दमयीत्युक्त्वा सर्वरक्षास्वरूपिणी। सर्वेप्सितप्रदे प्रोच्य सर्वरक्षाकरी पुनः। चक्रस्वामिनि शब्दान्ते निर्गमाद् योगिनीति च। वशिनीति पदं प्रोच्य कामेश्वरि च मोदिनी। विमले चारुणे पश्चात् जपिनीति पदं वदेत्। सर्वेश्वरिपदं प्रोच्य कौलिनीति च कीर्तयेत्। सर्वरोगहराचक्रस्वामिनीनि हरस्यतः। योगिनीति समुच्चार्य ततो वाणिनि चापिनी। पाशिन्यङ्कुशिनिं प्रोच्य महाकामेश्वरीति च। महाव्रजेश्वरिपदं महोर्द्धभगमालिनी। महाश्री सुन्दरीत्युक्त्वा सर्वसिद्धिप्रदा पुनः। चक्रस्वामिन्यति पदाद् रहस्या योगिनीति च। त्रिपुरे त्रिपुरेशीति तथा त्रिपुरसुन्दरी। त्रिपुराद्वासिनिपदं त्रिपुराश्रीःपदं ततः। त्रिपुरान्मालिनि पदं त्रिपुरात् सिद्धिबोधनम्। त्रिपुराद्यं वचः प्रोक्ता महात्रिपुरसुन्दरी। महामाहेश्वरि महा महाराज्ञी महा महा। महाशक्ते महागुप्ते ततश्चैव महा महा। ज्ञप्ते महामहानन्दे ततश्चैव महा महा। स्कन्दे महा महाशब्दादशये परिकीर्तयेत्। ततो महा महाकीर्ति चक्रनगरात्ततः। पुनः सम्राज्ञिपदमुच्चार्य नमस्तेत्रितयं पुनः। अग्निजाया विलोमेन त्रितारीति च कीर्तितः। मालामन्त्रो महादेव्याः सर्वसिद्धिप्रदायकः। एवं त्रिंशत् सहस्राणि त्रिलोकी मोहनक्षमः" यथा—ऐंह्रींश्रीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दरि हृदयदेवि, शिखादेवि, कवचदेवि, नेत्रदेवि, अस्त्रदेवि, कामेश्वरि, भगमालिनि, नित्यक्लिन्ने, मेरुण्डे, वह्निवासिनि, महाव्रजेश्वरि, शिवदूति, त्वरिते, कुलसुन्दरि, नित्ये, नीलपताके, विजये, सर्वमङ्गले, ज्वालामालिनि, चित्रे, महानित्ये, परमेश्वरि, मित्रेशमयि, षष्ठीशमयि, उड्डीशमयि, चर्यानाथमयि, लोपामुद्रामयि, अगस्त्यमयि, कालतापनमयि, धर्माचार्यमयि, मुक्तकेशीश्वरमयि, दीपकलानाथमयि, विष्णुदेवमयि, श्रीरामानन्दमयि,

(श्रीमानानन्दमयि) अणिमासिद्धे, लघिमासिद्धे, महिमासिद्धे, ईशित्वसिद्धे, वशित्वसिद्धे, प्राकाम्यसिद्धे, मुक्तिसिद्धे, इच्छासिद्धे, प्राप्तिसिद्धे, सर्वकामसिद्धे, माहेश्वरि, कौमारि, वैष्णवि, वाराहि, माहेन्द्रि, चामुण्डे, महालक्ष्मि, सर्वसङ्क्षोभिणि, सर्वविद्राविणि, सर्वाकर्षिणि, सर्ववशीकरिणि, सर्वोन्मादिनि, सर्वमहांकुशे, सर्वखेचरि, सर्वबीजे, सर्वयोनि, सर्वत्रिखण्डे, त्रैलोक्यमोहनचक्रस्वामिनि, प्रकटयोगिनि, कामाकर्षिणि, अहङ्काराकर्षिणि, शब्दाकर्षिणि, स्पर्शाकर्षिणि, रूपाकर्षिणि, रसाकर्षिणि, चित्ताकर्षिणि, धैर्याकर्षिणि, सर्वाशापरिपूरचक्रस्वामिनि, गुप्तयोगिनि, अनङ्गकुशे, अनङ्गमालिनि, सर्वसङ्क्षोभणचक्रस्वामिनि, गुप्ततरयोगिनि, सर्वसङ्क्षोभणि, सर्वविद्राविणि, सर्वाकर्षिणि, सर्वाह्लादिनि सर्वसम्मोहिनि, सर्वस्तम्भिनि, सर्वजम्भिणि, सर्ववशङ्करिणि, सर्वरञ्जनि, सर्वोन्मादिनि, सर्वार्थसाधिके, सर्वसम्पत्तिरूपिणि, सर्वमन्त्रमयि, सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करि, सर्वसौभाग्यचक्रस्वामिनि, सम्प्रदाययोगिनि, सर्वसिद्धिप्रदे, सर्वसम्पत्प्रदे, सर्वप्रियङ्करि, सर्वमङ्गलकारिणि, सर्वकामप्रदे, सर्वदुःखविमोचिनि, सर्वमृत्युप्रशमिनि, सर्वविघ्ननिवारिणि, सर्वाङ्गसुन्दरि, सर्वसौभाग्यदायिनि, सर्वार्थसाधकचक्रस्वामिनि, कुलोत्तीर्णयोगिनि, सर्वज्ञे, सर्वशक्ति, सर्वैश्वर्यप्रदायिनि, सर्वज्ञानमयि, सर्वव्याधिविनाशिनि, सर्वाधारस्वरूपे, सर्वपापहरे, सर्वानन्दमयि, सर्वरक्षास्वरूपे, सर्वेप्सितफलप्रदे, सर्वरक्षाकरचक्रस्वामिनि, गर्भयोगिनि, वशिनि, कामेश्वरि, मोदिनि, विमले, अरुणे, जयिनि, सर्वेश्वरि, कौलि, सर्वरोगहरचक्रस्वामिनि, रहस्ययोगिनि, वाणिनि, चापिनि, अङ्कुशिनि, महाकामेश्वरि, महावज्रेश्वरि, महाभगमालिनि, महाश्रीसुन्दरि, सर्वसिद्धिप्रदचक्रस्वामिनि, अतिरहस्ययोगिनि, श्रीश्रीभट्टारिके, सर्वानन्दमयचक्रस्वामिनि, परापररहस्ययोगिनि, त्रिपुरे, त्रिपुरेशि, त्रिपुरसुन्दरि, त्रिपुरवासिनि, त्रिपुराश्री, त्रिपुरमालिनि, त्रिपुरसिद्धे, त्रिपुराम्बामहात्रिपुरसुन्दरि, महामाहेश्वरि, महामहाराज्ञि, महाशक्ते, महागुप्ते, महामहाज्ञप्ते महामहानन्दे, महामहास्कन्दे, महामहाशये, महामहाश्रीचक्रनगरसम्राज्ञि नमस्ते नमस्ते स्वाहाश्रीं ह्रीं ऐं। "एषा विद्या महासिद्धिदायिनीस्मृतिमात्रतः। अग्निवातमहाक्षोभे राजराष्ट्रस्य विप्लवे। लुण्ठकेतस्करभये सङ्ग्रामे सलिलप्लवे। समुद्रयानविक्षेपे भूतप्रेतादिजे भये। अपस्मारज्वरव्याधिमृत्युजन्मादिजे भये। मित्रभेदे ग्रहभये व्यसने चाभिचारिके। अन्येष्वपि च देशेषु मालामन्त्रं स्मरेन्नरः। सर्वोपद्रवनिर्मुक्तः साक्षाच्छिवसमो भवेत्। आपत्काले नित्यपूजां विस्तरात्कर्तुमक्षमः। एकावर्तनमात्रेण सर्वपूजाफलं लभेत्। मालामन्त्रविधानन्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः। सर्वसङ्कल्पसंसिद्धिरेतज्ज्ञानाद् भवेन्नरः (त्वा नरो भवेत्)। नवावरणदेवीनां ललितायामहौजसः। एकावर्तनमात्रेण वेदवेदाङ्गगोचरः। सर्वागमरहस्यार्थस्मरणात् पापनाशिनी। ललिताया महेशान्या मालाविद्या महीयसी। नरवश्यं नरेन्द्राणां वश्यं नारीवशङ्करम्। अणिमादिगुणैश्वर्यं रञ्जनं पापभञ्जनम्। तत्तथावरुणस्यापि देवता मन्त्रजं···। मालामन्त्रमयं गुह्यं परं धाम प्रकीर्त्यते। शक्तिमाला पञ्चधा स्यात् शिवमाला च तादृशी। द्वन्द्वमाला च तादृक् स्यात् एवं पञ्चदश क्रमात्। एकैकललितामन्त्रवर्णादभ्युदिता इमाः। शुद्धा नमोन्ता स्वाहान्ता तर्पणान्ता जपान्तकाः। प्रवृत्तयः पञ्चधा स्युर्मालासु निखिलास्वपि। ऋषिच्छन्दो देवताश्च

विनियोगैः पृथक्कृताः । सर्वागमेषु पद्यन्ते गुह्याः सप्ताष्टमालिकाः । सप्ताष्टमाला माहात्म्यं वक्तुं वर्षशतैरपि । न शक्यते वरारोहे पञ्चभिर्वदनैरपि । शुद्धा सम्बुद्धिमात्रं स्यात् जपस्तेन विधीयते । मनसा पूजनं देयं पादुकां पूजयामि च । स्वाहेति होमचरणा तर्पयामीति तर्पणम् । जपः द्वन्द्वसमायोगः श्रुतिरुक्ता तु पञ्चमी । एवं पञ्चविधो योगो मालानां त्रितये भवेत् । अतः पञ्चदशाख्याता माला श्रीललितामनोः । शुद्धायाः शक्तिमालाया य उद्धारः कृतो मया । तत्र भेदः केवलन्तु वक्ष्यते वरवर्णिनि । नमः स्वाहा द्वये प्राप्ते सम्बुद्धेरप्रदानकम् । तर्पणे तु द्वितीया स्यात् जपे सम्बुद्धिरेव सा । शक्त्यादिपञ्चत्रितये उपस्थादीन्द्रियेश्वराः । वरुणाद्या द्वादशार्का प्रातरर्काधियो जनात् । ऋषयः पञ्चधा तेषां नाम धामानि कीर्तयेत् । उपस्थपायुपादञ्च प्राणवाक् घ्राणजिह्वकाः । दृक् चर्म श्रवणाहन्ता धीचिन्तानृषिभूमयः । प्रधानं पुम्भ्यां चार्थं तु तत्त्वतः शृणु पार्वति । वरुणश्चैव मित्रश्च धाता चार्यमभास्करः । अंशश्चैव भगेन्द्रश्च विवस्वान् पूषभानुमान् । सविता त्वष्टविष्णुश्च प्रातरर्कादयस्त्रयः । ब्रह्मादित्रितयाकारा अथ च्छन्दांसि मे शृणु । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुप्च जगती चैव तथातिजगती मता । शक्करी सातिपूर्वा स्यात् अष्ट्यत्यष्टाततः स्मृते । धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः पञ्चदशेरिता । एकैकमालिकायास्तु धृतिशक्तिमहेश्वरौ । केवले ललितामन्त्रे वर्णाद्याह्वयशोभिते । ललिता कामनादायि भिन्नभिन्नाह्वयाम्बिका । सर्वत्र ललिता तत्र देवतात्वेन भाषिता । रजः सत्त्वादिभेदेन भोगमोक्षादि भेदतः । कादिमन्त्रस्थवर्णानां विशेषणमुदाहृतम् । एकैकवर्णकामेशपीठरूपमुदाहृतम् । कामेश्वरस्य कामेशी एकवीरस्तथैकला । ईश्वरश्चेश्वरी देवी ललितालक्षसारकौ । हृच्छयश्चैव हृल्लेखा हालिनी हलिकामरा । सरस्वती च सर्वज्ञः कमलाकालमर्दनौ । हरनाथः कामशिवो ललिता हरवल्लभा । लक्ष्मीश्चैव ललज्जिह्वा हिरण्या हृदयेश्वरः । सर्वेश्वरोऽथ सकलजननीललिताम्बिका । वरुणाकरकामेशः कामकोटिश्च तद्वधूः । लीलावती च ललिता कामी लावण्यनायकः । हरेश्वरी हिरण्याञ्च बहुस्तद्भर्तृशङ्करः । एवं मिथुनरूपेण देवताः परिकीर्तिताः । विनियोगं प्रवक्ष्यामि सावधाना शृणु प्रिये । खङ्गश्च पादुकासिद्धिरञ्जनं बिलसिद्धिदं । वाग्देहलोहसिद्धेते अणिमाद्यष्टमूर्तयः । वेश्याकर्षणसम्मोहः स्तम्भनानि च सर्वतः । अर्थसर्वपुमर्थश्च नित्यानन्दश्च मुक्तता । एते पञ्चदश प्रोक्ता मालानां फलतां गताः । त्रितारतारहृदयं मालामन्त्रे तु शाम्भवी । नमस्ते आदिरुद्राणि सर्वमेतन्न भिद्यते । शुद्धशक्त्याख्यमाला तु प्रकृतिर्विकृतिः पुरा । सप्ताष्टमाला जपनं प्रत्यहं कर्तुमक्षमः । प्रकृतिः शुद्धशक्त्याख्यं त्रिसन्ध्यं परिकीर्तयेत् । सर्वमाला जपात्पुण्यं समग्रं पुरुषोश्नुते । एकवारं प्रतिदिनं दशपञ्चस्रजो जपन् । महापातकनिर्मुक्तः सर्वपुण्यमवाप्नुयात् । सप्ताष्टमालामावृत्य सप्ताष्टदिवसावधि । अत्यसाध्यामपि वधूमाकर्षयति मोहितां । मासमेकं समावर्त्य सप्ताष्टस्रजमुत्तमं । असाध्यसाध्ययाप्याख्यैस्त्रिविधैर्मुच्यते गदैः । सप्ताष्टमालिकाजापी नित्यं पुण्यमयाकृतिः । ज्वलन्नग्निरिव त्रस्तैर्वीक्ष्यते भूतपूतनैः । पूजाहोमतर्पणतो मन्त्रशक्तिप्रभावतः । पुष्पाज्यतोयाभावेऽपि जपमात्रेण सिध्यति । बालानां शुद्धिबोधार्थं मालासु निखिलास्वपि । ग्रन्थनस्य प्रकारश्च दिङ्मात्रेण प्रदर्श्यते ।" ह्रीं श्रीं ॐ नमस्त्रिपुर-

सुन्दरि हृदयदेवि शिखादेवि इत्यादिमहाचक्रनगरसालात्राज्ञि नमस्ते नमस्ते स्वाहा इत्यन्तस्य शुद्धिशक्तिमालामन्त्रस्य उपस्थेन्द्रियाधिष्ठात्री वरुणादित्य ऋषिः गायत्री छन्दः सात्त्विक ककारभट्टारकपीठस्थितकामेश्वराङ्कनिलया कामेश्वरी ललितामहाभट्टारिका देवता खड्गसिद्धौ विनियोगः–"तादृशं खड्गं प्राप्नोति येन हस्तस्थितेन वै। अष्टादशमहाद्वीपसम्राड्भस्तो भविष्यति।" ॐ ऐं ह्रीं श्रीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दर्यै नमो हृदयदेव्यै नमः शिरोदेव्यै नम इत्यादिशक्तिनमोमालामन्त्रस्य पार्श्वाधिष्ठात्री मित्रादित्य ऋषिः उष्णिक् छन्दः एकार भट्टारकपीठस्थित एकवीरा कामेश्वराङ्कनिलया एककलाकामललिता महाभट्टारिकादेवता पादुकासिद्धौ विनियोगः–"तादृशं पादुकायुग्मं प्राप्नोति तव भक्तिमान्। यदाक्रमणमात्रेण क्षणात्रिभुवनभ्रमः।" ऐं ह्रीं श्रीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दर्यै स्वाहा, हृदयदेव्यै स्वाहा, शिरोदेव्यै स्वाहा इत्यादि शक्तिस्वाहामालामन्त्रस्य पदेंद्रियाधिष्ठात्री धात्रादित्य ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः ईकारभट्टारकपीठस्थ ईश्वरनामकामेश्वराङ्कनिलया ईश्वरीनामललितामहाभट्टारिका देवता अञ्जनसिद्धौ विनियोगः–"सिद्धाञ्जनं समासाद्य तेनाञ्जितविलोचनः। निधिं पश्यति सर्वत्र भक्तस्तेन समृद्धिमान्।" ऐं ह्रीं श्रीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दरीं तर्पयामि, हृदयदेवीं तर्पयामि, शिरो देवीं तर्पयामि इत्यादि शक्तितर्पणमालामन्त्रस्यपाणीन्द्रियाधिष्ठातृ अर्यमादित्य ऋषिः बृहती छन्दः सात्त्विकलकारभट्टारकपीठस्थितलक्षसार कामेश्वराङ्क निलया ललितानाम महाभट्टारिका देवता बिलसिद्धौ विनियोगः–"बिलद्वारं महत्प्राप्य पातालतलयोगिनः। दृष्ट्वा ततः प्राप्तिसिद्धिस्तत्र भक्तः सुखी भवेत्॥" ॐ ऐं ह्रीं श्रीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दरि जय जय हृदयदेवि जय जय शिरोदेवि जय जयेत्यादिशक्तिजपमाला-मन्त्रस्य वागिन्द्रियाधिष्ठात् अंशादित्य ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः सात्त्विक ह्रीं भट्टारकबीजस्थित-हृदयकामेश्वराङ्कनिलया हृल्लेखा नाम ललिता भट्टारिका देवता वाक्सिद्धौ विनियोगः। "वाक्सिद्धिर्द्विविधा प्रोक्ता शापानुग्रहकारिका। महाकलकरूपा च भक्तस्ते तद्द्वयास्पदम्॥" इति शक्तिमालापञ्चकम्।

ऐं ह्रीं श्रीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दरि हृदयदेवि शिरोदेवि इत्यादि महाश्रीचक्रनगर-साम्राज्ये नमस्ते नमस्ते नमस्ते स्वाहा। इत्यस्य शुद्धशिवमालामन्त्रस्य सघ्राणेन्द्रियाधिष्ठात् मघादित्य ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः भोगदहकारभट्टारकपीठस्थितो हलिनीललिताविभूषिताङ्को हलालिकामेश्वरमहाभट्टारको देवता लोहसिद्धौ विनियोगः। "तथा सिध्यति ते भक्तः शरीरं येन पार्वति। शुद्धकाञ्चनतप्तस्य कदाचित् क्वापि न क्षयः॥"

ऐं इत्यादि त्रिपुरसुन्दराय नमः, हृदयदेवाय नमः, शिरोदेवाय नम इत्यादि शिव-नमो मालामन्त्रस्य रसनेन्द्रियाधिष्ठात्री इन्द्रादित्य ऋषिः जगती छन्दः भोगदसकारभट्टा-रकपीठस्थितसरस्वतीनामललिताभूषिताङ्कः सर्वज्ञनामकामेश्वरभट्टारको देवता लोहसिद्धौ विनियोगः। "त्वद्भक्तहस्तस्पर्शेन लोहमष्टविधं शिवे। काञ्चनीभावमाप्नोति येन स्याच्छिव-तुल्यता॥"

ऐं इत्यादि त्रिपुरसुन्दराय स्वाहा, हृदयदेवाय स्वाहा, शिरोदेवाय स्वाहा, मालामन्त्रस्य चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठात्री विवस्वानादित्य ऋषिः अतिजगतीछन्दः तामसककारभट्टारकपीठस्थित-कमलानाम ललिताभूषिताङ्कः कलान्तकनाम कामेश्वरभट्टारको देवता अष्टमहासिद्धौ विनियोगः ॥ "येष्वणुत्वमहत्त्वाद्या स्वेच्छामात्रोपकल्पिताः । तव भक्तशरीराणां तेऽणिमाद्या गुणाः स्मृताः ॥"

ऐं इत्यादि त्रिपुरसुन्दरं तर्पयामि, हृदयदेवं तर्पयामि, शिरोदेवं तर्पयामि इत्यादि-शिवतर्पण मालामन्त्रस्य त्वगिन्द्रियाधिष्ठात् पूषादित्य ऋषिः शक्करीछन्दः मोक्षदहकार-पीठस्थिता सः ? वल्लभाख्यललिताभूषिताङ्को हरनाथकामेश्वरभट्टारको देवता सर्वस्पर्श-सिद्धौ विनियोगः । "शरीरमथ प्राणञ्च निवेद्य निजभृत्यवत् । तव भक्तं निषेवन्ते वशीभूता नृपादयः ॥"

ऐं इत्यादित्रिपुरसुन्दर जय जय हृदयदेव जय जय शिरोदेव जय जयेत्यादिशिव जय मालामन्त्रस्य श्रोत्रेन्द्रियाधिष्ठात् सवितादित्य ऋषिः शक्करीच्छन्दः तामसलकारभट्टारक-पीठस्थिता लक्ष्मीनाम ललिताभूषिताभूषिताङ्को ललजिह्वकामेश्वरभट्टारको देवता सर्वाकर्षणे विनियोगः । "लोहप्राकारसङ्गुप्ता निगडेन सुयन्त्रिता । त्वद्भक्तैः कृष्यमाणास्तु योषितः सम्पतन्ति हि ॥"

ऐं ह्रीं श्रीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दरि त्रिपुरसुन्दरहृदयदेवि हृदयदेव शिरोदेवि शिरोदेव इत्यादिशुद्धिमिथुनमालामन्त्रस्य अहङ्काराधिष्ठात्री त्वष्टादित्य ऋषिः अष्टीछन्दः तामस-ह्रींकार भट्टारकपीठस्थिता हिरण्यदा नाम ललिताभूषिताङ्को हृदयनाथकामेश्वरभट्टारको देवता सर्वमोहनसिद्धौ जपे विनियोगः । अम्बिके तव भक्तानामवलोकनमात्रतः । किङ्कर्तव्यविमूढाः स्युर्नरनारीनृपादयः ॥

ऐं इत्यादित्रिपुरसुन्दर्यै नमः त्रिपुरसुन्दराय नमः, हृदयदेव्यै नमः हृदयदेवाय नमः, शिरोदेव्यै नमः शिरोदेवाय नमः, इत्यादिमिथुनमालामन्त्रस्य तत्त्वाधिष्ठात्री विष्ण्वादित्य ऋषिः अत्यष्टिछन्दः मोक्षखकारभट्टारकपीठस्थितसकलजननीनाम ललिताविभूषिताङ्कः सर्वेश्वरनामकामेश्वरः भट्टारको देवता सर्वस्तम्भने विनियोगः ।

"तव भक्तिप्रभावेण शरीरेन्द्रियचेतसा । शापस्य स्तम्भिताः स्तम्भः स्वकार्यविरहात्मकः ॥"

ऐं इत्यादि ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दर्यै स्वाहा त्रिपुरसुन्दराय स्वाहा, हृदयदेव्यै स्वाहा हृदय-देवाय स्वाहा, शिरोदेव्यै स्वाहा शिरोदेवाय स्वाहा इत्यादिमिथुनस्वाहामालामन्त्रस्य अम्भस्तत्त्वाधिष्ठात्री ब्रह्मरूपप्राप्तिरादित्य ऋषिः धृतिच्छन्दः राजसककारभट्टारकपीठस्थितकाम-कोटिनामललिताभूषिताङ्कः करुणाकरकामेश्वरभट्टारको देवता सर्वपुरुषार्थसिद्धौ विनियोगः । "धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रिवर्गोऽयं शरीरिणः । अप्रयासेन संसिद्धौ तव भक्तस्य शोभने ।"

ऐं इत्यादि त्रिपुरसुन्दरीं तर्पयामि त्रिपुरसुन्दरं तर्पयामि, हृदयदेवीं तर्पयामि हृदयदेवं तर्पयामि, इत्यादिमिथुनतर्पणमालामन्त्रस्य प्रकृतितत्त्वाधिष्ठात्री नारायणरूपमध्याह्नादित्य ऋषिः अतिधृतिच्छन्दः राजसलकारभट्टारकपीठस्थितो लीलावतीललिताभूषिताङ्कलावण्यनाथ-

कामेश्वरभट्टारको देवता सर्वसुखभोगसिद्धौ विनियोगः। "अलौकिकं लौकिकञ्च द्विविधं सुखमण्डलम्। न दुर्लभं परशिवे त्वत्पादाम्भोजसङ्गिनां।"

ऐं इत्यादि ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दरि जय जय त्रिपुरसुन्दर जय जय हृदयदेवि जय जय हृदयदेव जय जय शिरोदेवि जय जय शिरोदेव जय जयेत्यादिमिथुनजपमालामन्त्रस्य पुरुषतत्त्वाधिष्ठात्री महेश्वररूपसंयमादित्य ऋषिः प्रकृतिच्छन्दः राजसह्रीङ्कारभट्टारकपीठस्थितह्रीरेश्वरी नाम ललिताविभूषिताङ्को हिरण्यबाहुर्नामकामेश्वरभट्टारको देवता मोक्षसिद्धौ विनियोगः। "या देवता भोगकरी सा मोक्षाय न कल्पते। मोक्षदा न हि भोगाय ललिता तु द्वयप्रदा। इति सप्ताष्टमालानां विधानं प्रतिपादितम्। ललिता भक्तियुक्तानां भोगमोक्षैककारणं। मालामन्त्रैरमीभिस्तु मन्त्रिता भूमिपांसवः। क्षिप्ता भूताभिभूतानां मूर्ध्नि भूतविनाशकाः। ज्वरिणां च ज्वरा यान्ति वाता वातकिनामपि। असाध्यरोगग्रस्तानां रोगा यान्ति परिक्षयं। एतन्मन्त्रिततोयेन भस्मना वा समुक्षणात्। पठित्वा हस्तस्पर्शाद्वा नात्र कार्या विचारणा। सप्ताष्टसङ्ख्यामालाभिर्मन्त्रयित्वा घटोदकं। सप्ताहसेवनं कुर्यात् वन्ध्या पुत्रवती भवेत्।" इति परिशिष्टोक्तप्रमेयव्यवस्थायाः पञ्चदशमालामन्त्राणां साधारण्येन स्वदेहोद्भूताभिरियमेक एव ध्यानश्लोक इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ ९६ ॥

समुद्भूतस्थूलस्तनभरमुरश्चारुहसितं,
कटाक्षव्याक्षेपः कतिचनकदम्बद्युतिवपुः।
रहस्यत्वद्भ्रान्तिं मनसिजनयन्त समतुलां,
भवन्त्यां ये भक्ताः परिणतिरमीषामियमुमे ॥ ९७ ॥

पूर्वश्लोके भगवत्याः सैवाहमिति भावनया सर्वदेवोत्तमस्य महादेवस्यापि समृद्धिं तृणीकृत्य बहुकल्पकालव्यापिनश्चिरायुषो भवन्ति इत्युक्तम्। तस्यैवार्थस्य काचन विंशकलोच्यते—हे भगवति! त्वदाकारमेव निजाकारं भावयन्ति, खलु भ्रमरकीटकन्यायेन त्वत्समानाकारा एव जायमानास्त्रिभुवनमोहनकारिणो भवन्तीत्यमुमर्थं प्रतिपादयति—भगवत्यां ये भक्ताः भवन्ति तेषां खलु ध्यानसम्प्रदायत्वात्तदाकारमापन्नानाममीषामियमेव परिणतिः परिणामो जायते। मुक्तपूर्वावस्थस्य अवस्थान्तरगमनं परिणामः। तामेव परिणतिमाह—समुद्भूतस्थूलस्तनभारमत्यन्तोत्तुङ्गतया उद्गतेन स्थूलेन परिणाहवता कुचभरेण युक्तं भगवत्युरोवक्षःस्थलं "उरोवक्षं च वक्षश्च" इत्यमरः। हसितं स्मितं चारु अतिमनोहरं भवति कटाक्षे अपाङ्गप्रदेशे, कन्दर्पः कं ब्रह्माणं दर्पयति कामातुरं करोतीति कन्दर्पः, ब्रह्मणः कामातुरीकरणं कथमिति चेत् उच्यते—पूर्वं खलु जगत्त्रयकटकौ सुन्दोपसुन्दनामानौ महासुरौ जातौ। तयोर्वरप्राप्तिर्ब्रह्मणः सकाशादीदृशी सर्वैरप्यावामवध्यौ भवौ अन्योन्यवधहेतू इति। तदर्थं देवा ब्रह्मणः स्थानं गत्वा सुन्दोपसुन्दयोरास्कन्दनमुक्तवन्तः। ब्रह्मा तत्क्षणं गत्वा सर्वेषु लोकेषु समस्तसुन्दरीभ्यस्तिलशस्तिलशो लावण्यांशमादाय तिलोत्तमानामानमप्सरसं सृष्ट्वा मदनातुरो जात इति पुराणकथाप्रामाण्यात् कन्दर्पसंज्ञाकामस्य कतिचनशब्देन भगवदेकभावनया क्षणादेव कामकोटिस्रष्टारो भवन्ति इत्युक्तं भवति। कदम्ब-

द्युतिवपुः-कदम्बस्य पाटलकदम्बस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तत् कदम्बद्युति, भगवत्या यथा पाटलवर्णं तेषामपि अत एव हरस्य महादेवस्य तुलां समसमानतां त्वद्भ्रान्तित्वमिति भ्रान्तिं जनयन्तः सम्पादयन्तः महादेवोऽपि त्वद्भक्तान् दृष्ट्वा त्वदाकारात् विषमशरविह्वलाशयो भवति। यदेवं भूतास्ते भक्ता भवन्ति स खलु ध्यानजनितः परिणाममहिमा उमाशब्देन उः महादेवस्य महालक्ष्मीरिति भगवतीवदना अष्टमूर्तिभिः समस्तजगद्व्यापकस्य सर्वत्र वर्तमानलक्ष्मीकदम्बरूपया भगवत्या एवेत्युक्तम्। इः कामः, उः महादेवः, ई लक्ष्मीः, ऊः चण्डिका इति वर्णनिघण्टुः। जननी शब्देन निरुपपदेन जगत्त्रयमातृत्वं किम्बहुना ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मातृत्वं च प्रत्यपादि ॥ ९७ ॥

कलत्रं वैधात्रं कति कति भजन्ते न कवयः,
श्रियो देव्याः को वा भवति न पतिः कैरपि धनैः।
महादेवं हित्वा तव सति सतीनामचरमे,
कुचाभ्यामासङ्गः कुरबकतरोरप्यसुलभः ॥ ९८ ॥

हे सति! दक्षः प्रजापतिः कदाचिदुत्पत्त्या तव सतीति नाम चकार न केवलं नाम्ना प्रसिद्धम्, अपि तु सतीनामचरमे सर्वपतिव्रतानां प्रधानभूते भगवति! वैधात्रं विधातृसम्बन्धि कलत्रं सरस्वती देवी कति कति कवयो न भजन्ते न कलत्री कुर्वन्ति अपि तु सर्वे कवयो यत्किञ्चित् कवितालाभेन सरस्वतीवल्लभाः शारदावल्लभो वाचस्पतिरित्यादिपदवीं गृहीत्वा निःशङ्कमेव चरन्ति अतः कारणात् सरस्वत्या बहुपत्नीत्वेन पातिव्रत्यं दुर्लभम्। तथा देव्याः श्रियोऽपि सिन्धुराजनन्दिन्या कैरपि किञ्चिन्मात्रपरिमितैरपि धनैर्वित्तैः "हिरण्यं द्रविणं द्युम्नं रुक्मं रिक्थं धनं वसु" कतिपयधनसम्पत्त्या को वा मनुष्यो लोके लक्ष्मीपति र्न भवति, अत एव धनवन्तं लक्ष्मीभर्तारं वदन्ति, तथा च भारविप्रयोगः "विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्मकार्मुकम्" इति 'लक्ष्मीपतिः', अत्र राजवाचकः अतो लक्ष्म्याश्च बहुतरधनिकपरिग्रहत्वात् पतिदेवतात्वं दुर्लभम्। तव कुचाभ्यां पयोधराभ्याम् आसङ्गः महादेवं हित्वा शम्भुं विहाय कुरबकतरोरपि उत्तमस्त्रीणामालिङ्गनदोहदिनो वृक्षविशेषस्यापि असुलभो दुर्लभ एव, अत एव त्वं सर्वसतीनां प्रथमा। कुरबकतरोरपि तव कुचासङ्गः कथं दुर्लभ इति चेत् अत्रोच्यते-त्वत् सौन्दर्यदर्शननाम्ना हितमतिः कश्चन मायावी गन्धर्वादिः कुरबकवृक्षं गृहीत्वा पतिव्रताया व्रतभङ्गं करोतीत्याशङ्कया अचेतनमपि कुरबकवृक्षं गृहीत्वा पतिव्रतादोहदार्थत्वं नालिङ्गनस्य च यतो भवति स्वपातिव्रत्यरक्षणे सावधानसकलमया विचारणा च ॥ ९८ ॥

गिरामाहुर्देवीं द्रुहिणगृहिणीमागमविदो,
हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमद्रितनयां।
तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा,
महामाये विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषि ॥ ९९ ॥

हे परमेश्वरि! त्वामनन्तकोटिशक्तिभेदेन सर्वमेव जगद्व्याप्य वर्तमानां परिमितबुद्धयः केचित् त्वरितध्यानादिव्यवहारेण परिमितदेवपूजादिकर्मणा च, परिमितं भोगादिकं विनश्वरं

फलं प्राप्तुकामाः सन्तो देवतां तदाकारेण भजन्ति। एतेषां पक्षत्रयं परिमितमाह— केचिदागमविदः सारस्वतवत् कृत्वा पाण्डित्यग्रन्थकर्तृत्वादिवाग्विषयमखिलमैश्वर्यं प्राप्तुकामाः सन्तः द्रुहिणगृहिणीं ब्रह्मपत्नीं, गिरां देवीं सरस्वतीं त्वामाहुः, त्वयि सरस्वतीरूपपरिच्छेद-भावनामेव कृत्वा तत्फलं प्राप्नुवन्ति। अन्ये त्वागमविदो धनधान्यसुभगकलत्ररथगजतुरग-पदातिराज्यैश्वर्यलोभिनो 'राज्यान्ते नरकं ध्रुवम्' इति परलोके दुःखानुभवकारणत्वात् द्वयेऽपि राज्ये तृष्णा पराहताः प्रवृत्ताः सन्तः त्वां हरेः पत्नीं विष्णोः सहधर्मिणीभूतां पद्मां लक्ष्मीमाहुः भजन्ति च। "ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि" इति वचनमात्रेण भजनं कथमिति चेत्, उच्यते—तत्तच्छास्त्रेषु सरस्वत्यादिदेवताप्रतिपादकेषु तदुपासनमन्त्रादिकान् न केवलं वदन्ति उपासका अपि तु तैर्मन्त्रैर्जपादिकं यागादिकं वा आचरन्त्येव, अत एवाहुरिति वचनेन समनन्तरभावि नियतभजनमाक्षिप्य प्रतिपाद्यत एव। ये त्वागम-विदः नरनारीनृपाणां वशीकरणमोहनस्तम्भनोच्चाटनविद्वेषणमारणादिकं वाग्देहलोहसिद्धिं च बहुकालोपासनया अणिमादिसिद्धीश्च ये वाञ्छन्ति, ते खलु हरसहचरीं महादेव-सधर्मिणीमद्रितनयां पार्वतीं त्वामाहुः, वचनान्तरं भजन्ति च एवमेते त्रयोऽपि परिमित-योगिनः परिमितफलाकाङ्क्षाश्च प्रतिपादिताः पदशब्दवाच्यमपव्ययरहितमशीतोष्णमशेष-विश्वात्मता भावनालक्षणं विनश्वरयागादिकर्मानुबन्धविरहितमक्रियमचिन्त्यं महासिद्धिमार्गं ये वाञ्छन्ति, तेषां समाराधनयोग्यां भगवतीं द्वितीयार्धेन प्रतिपादयति—तुरीयेति। पूर्वगणितानां सरस्वत्यादीनां तिसृणामपि चतुर्थे सङ्ख्यापूरणीतुरीयेति न वक्तुमुचिता तत्साधारणेन धर्मत्वे सति तत्साम्यापत्तिः न हि परिमितानां परिमितैव पूरणी भवितुमुचिता, अपरिमितायास्तव पूरणसङ्ख्याविशिष्टत्वाभावात्, किन्तु तुरीया शब्देन किमुच्यताम्? उच्यते—तुरीया तुरीयपदसम्पन्ना अर्श आदित्वान्मतुबर्थाचाच्प्रत्यये तुरीयति तुरीया किं तत्तुरीयं धाम जाग्रता सर्वभेदसम्पूर्णात् ईषद् भेदशबलितान् स्वप्नान् अमितभेदग्रहानुन्मूलितभेदकारणान् इदम्-अहम्-त्वम्-इति त्रिपुरुषविज्ञानभावेन एका-कारतमःसञ्छन्नप्रथारूपात् सुषुप्तिपदात् च निःशेषविगलिताज्ञानपरमयोगिनां समाधिरूप-मानन्दमयमद्वयं यत्तत्तुरीयमित्युच्यते। तद्वती सा भगवती तुरीया तस्मिन्नेव पदे सा चिन्त्यते। न तु तुरीयायाचिन्त्यस्य पदे या चिन्त्यते तस्या नाम रूपोल्लेखादिकं कथमिति चेन्न कुतः नास्या नामरूपोल्लेखादि, अत एव कापि वक्तुमशक्या मनसा चिन्त-यितुमप्यशक्या, तथा च श्रूयते "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।" इति। अत एव कारणात् दुरधिगमनिःसीममहिमा दुरधिगमो निःसीमो महिमा—निर्गता सीमा यस्मात् सा निःसीमा, परिच्छेदरहिता एवंभूतो महिमा यस्याः सा तथोक्ता, महामाया अनाद्यविद्यारूपेण सर्वेषामपि मोहनक्षमा इति संसारावस्थायां परमयोगितां तु परमार्थज्ञाना-वसरे महामाया महती चासौ अमाया चेति, अकारप्रश्लेषः आर्जवं ब्रह्मणःपदम् इति उक्तवान्, अकपटरूपा एकपटः खलु माया अन्यस्यान्यभावेन ग्रहणं स एवाध्यासः अज्ञाने ज्ञानधीः, अभये भयधीः, अत्राणे त्राणबुद्धिः, अनित्ये नित्यबुद्धिः, दुःखे सुखज्ञानमित्यादि—अनन्तः विष्णुमायाशब्दवाच्यः कपटव्यवहारः तद्विरहिता अमाया एवं च भवत्येव संसार-

हेतुमोक्षहेतुश्च भोगमोक्षप्रदत्वं भगवत्याः महादेवेन मनोभवस्तोत्रे कथितं "नान्यं निषेवे न चान्यमीडे न चापरं दैवतमर्चयामि । नाहं परमार्थरूपां श्रीसुन्दरीं चेतसि विस्मरामि ॥" अत्र च परमार्थरूपाशब्देन परमरूपा, अर्थरूपा इत्यर्थद्वयं सिध्यति । परमो मोक्षः अर्थः संसारः, उभयस्यापि सैव कारणमुक्तरीत्या महती चासौ माया चेति संसारे, महती चासौ अमाया चेति मोक्षे, अत एव सर्वकर्मशक्तत्वात् भगवतः परब्रह्मणः सर्वशक्तिरूपा परब्रह्म-महिषी श्रीश्रीकामेश्वरमहाभट्टारकस्याङ्कललिता पट्टमहिषी, अत एव महाश्रीचक्रनगरसाम्राज्ञी प्रसिद्धा विश्वं भ्रमयसि, विश्वं संसारिणं जनं योगिजनं विंशत्यज्ञानेन संसारगहनमिति विश्वं संसारिजनं विंशति ज्ञानोद्रेकेण परमार्थज्ञानोधोगमिति । विश्वं योगिजन च तमुभयविधमपि राशिं भ्रमयसि, अज्ञानवन्तं करोषि पुनर्भ्रमयसि, भ्रमो जगद् व्याप्तिर्विश्वात्मभावना तद्वन्तं करोषि, ऐतेनापि पूर्ववद् भोगमोक्षहेतुत्वाद्भगवत्याः सर्वदेवताधिक्यं प्रतिपादितम् ॥ ९९ ॥

सरस्वत्या लक्ष्म्या विधिहरिसपत्न्यो विहरते,
रतेः पातिव्रत्यं शिथिलयति रम्येण वपुषा ।
चिरञ्जीवन्नेष क्षपतिपशुपाशव्यतिकरः,
परानन्दाभिख्यं रसयति रसं त्वद्भजनवान् ॥ १०० ॥

हे जननि ! तव भक्तस्तु ब्रह्मविष्णुशिवभक्तेभ्योऽपि विलक्षणस्वभावो लोकातीतः परैरनभिभवनीयः सन् परब्रह्मरसास्वादमनुभवति कुत इत्याह—सरस्वत्या वर्तमानयापि ब्रह्मणि भर्तरि श्रीश्रीमहाभट्टारिकाचरणारविन्दस्य बलात् हठात् गृहीत्वा भोग्यया तत्वद् भर्तरि हरौ तिष्ठत्यपि बलात्कारयोग्यया लक्ष्म्या चरणभूतया विधिहरिसपत्न्यो विधेश्च हरेश्च समानपत्नीको भवति, समाना पत्नी सपत्नः समानस्य स भावः पत्नीशब्दस्य समासान्तष्टप्प्रत्ययः, एकपत्नीविवाहकर्तरि भर्तरि तिष्ठति सति अन्येन या भुज्यते तया हेतुभूतया विवाहकर्तुरन्यो जातः पतिः सपत्न इत्युच्यते । किम्बहुना सरस्वतीभोगेन ब्रह्मसमानो ब्रह्मणोऽधिको वेत्यर्थः । तथा लक्ष्म्या भोगान्नारायणसमानस्तदधिको वेत्यर्थः, विहरते क्रीडति अत एव भगवतीभक्तस्य बलवत्त्वमुक्तरूपं कथमित्याह—रम्येण वपुषा रूपेण रतेः कामदेवपत्न्याः पातिव्रत्यं पतिव्रताभावं शिथिलयति दूरीकरोति, कामादप्यधिकसुन्दरं तव भक्तं दृष्ट्वा कामवधूर्यतो मुह्यति ततः पुरुषान्तरे चित्तसंसर्गात् पातिव्रत्यहानिः, पुनः किम्भूतो भक्तः चिरञ्जीवन्नेषः ब्रह्मादिभिरनुल्लङ्घनीयं कालं समुल्लङ्घ्य वर्तमानः प्रचुरतर-पुरुषायुषो भूषितो भवति । अथ च क्षपितपशुपाशव्यतिकरश्च भवति, क्षपिताः दूरीभूताः पशुपाशव्यतिकरा येन स तथोक्तः । पशवश्च पाशाश्चेति द्वन्द्वसमासः, पशूनामज्ञानाच्छन्नानां-गुरुवर्जितानां केवलमिह सुखमेव पुत्रकलत्रादिजनितमुपादेयं, नास्ति परलोको, नास्ति विद्या, नास्ति मोक्ष इति विचारयतां दुष्टानां व्यतिरेकेण संसर्गेण विरहितः "संसर्गजा दोष-गुणा भवन्ति ।" इति दुष्टसंसर्गाद्दोषोत्पत्तिः साधुसंसर्गात् सद्भावश्च भवति । तव भक्तः पाशैरपि विरहितो भवति.के ते पाशाः तथोक्तं कुलचूडामणौ—"घृणा शङ्का भयं लज्जा जुगुप्सा चैव पञ्चमी कुलं जातिश्च शीलं च अष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः । एतैः पाशैर्विरहितो निर्विकारो

जितेन्द्रियः । विश्वव्याप्तिमज्ञानं क्रमेण पुरुषोऽश्नुते ।" परब्रह्माभिख्यं परब्रह्मशब्दवाच्यं रसानन्दातिशयं रसयति आस्वादयति "पद्मजं मधु भृशं रसयित्वा" इति भारविः । "रस आस्वादने" इति धातुः । त्वद् भजनवान् "तदस्यास्मिन्निति मतुप्" त्वं यथा भवती देवताक्रमेण मञ्चकपादं मञ्चकफलकात्मतां गतेन ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवात्मकेन पञ्चेन चासनवती सर्वदेवताभ्योऽप्यधिका, यथा च तव विद्या कादि हादिसमष्टिरूपा चतुर्दश-भुवनोत्पत्तित्वात् का सर्वमन्त्रेभ्योऽप्यधिका, तथा तव भक्ता अपि ब्रह्मविष्णुरुद्रादिभ्यो-ऽप्यधिका भवन्ति ॥ १०० ॥

निधे नित्यस्मेरे निरवधिगुणे नीतिनिपुणे,
निराधारज्ञाने नियमपरचित्तैकनिलये ।
नियत्या निर्मुक्ते निखिलनिगमान्तस्तुतिपदे,
निरातङ्के नित्ये निगमय ममापि स्तुतिमिमाम् ॥ १०१ ॥

हे परमेश्वरि ! सकलसृष्टिमूलानां तव पुत्राणां च सृष्टिस्त्वया कृता वीरावलीमहागमोक्त-प्रकारेण भगवत्या एव जगन्मङ्गलभूतादुत्थितादुत्थिताः सूर्यमदनगोविन्दलक्ष्मीहंसेश्वरपवन-महादेवदुर्गाब्रह्मसरस्वत्याख्यास्त्वदपत्यवर्गाः प्रसिद्धा एव, त्वदाज्ञाप्रभावात् स्वसमानान-न्यान् सहस्रं सहस्रं भास्करादीन् सृष्टवन्तस्ते खलु किरणतन्त्रे सूर्यादिसूर्यादिदशकुमार-कुमारीवर्गाणामेकैकस्मात् सहस्रकिरणा उत्थिताः सूर्याः सहस्रमदनाश्च गोविन्दाश्च लक्ष्मीश्च हंसेश्वरपवनमहादेवदुर्गाः ब्रह्मणः सरस्वत्याः सहस्रं सहस्रमिति दशसहस्रकिरणा भक्तस्य सन्निकटे सन्निधाने खेलन्ति, भगवत्या अपि अत्यन्तप्रेमपात्राणि श्रीविद्यामन्त्रस्य दशखण्डात्म-कस्य एकैकखण्डस्याधिष्ठानदेवताभूता एते सर्वदा भगवत्या सन्निधिं न परित्यजन्ति, तत्स्व-रूपाश्च ते भगवतीस्वरूपा एतेषु दशस्वपत्यवर्गेषु हंसेश्वरः परब्रह्मैव श्रीकामेश्वरभट्टारकरूपं गृहीत्वा भगवत्या नायक इति प्रख्यातः, अशरीरस्याजयस्य परब्रह्मणः शरीरपरिग्रहणमपि भगवत्या माययैव, एते दशकुमाराः परमेश्वरीमया इति कृत्वाऽत्र श्लोके दशभिः सम्बुद्धिपदै-रुक्ताः क्रमेणोच्यन्ते—"निधे" निरूपे तव प्रथमः कुमारः सूर्यो निधिरुच्यते, नितरां धीयन्तेऽस्य मण्डले वेदाः इति निधिः सूर्यभट्टारकः । तथा चोक्तं श्रुतौ—"वेदैरशून्यस्त्रिभि-रेति सूर्यः ।" इत्यादि । अत एव त्वं सूर्यरूपासि सूर्यमन्त्रः त्वत्प्रथमवर्णः स्वाहान्तः, नित्यस्मेरे नित्यस्मेराभिख्यः कामदेवरूपः खलु नित्यस्मेरः, भावा हावविलासादिशृङ्गारचेष्टा-सम्पन्नतया नित्यस्मेरः कामः तस्य मन्त्रस्त्वदीयो वर्णः स्वाहान्तः, निरवधिगुणोऽनन्त-गुणगम्भीरपुरुषोत्तमरूपविष्णोः खलु अनन्तवाच्यता प्रसिद्धा, कस्मिन्नंशेऽन्तःशून्यता सर्वेषु गुणेष्वेव अन्तःशून्योऽनन्तः, अत एव निरवधिगुणो विष्णुस्त्वद्रूपः त्वत्तृतीय-कुमारश्च तस्य मन्त्रस्त्वद्विद्यातृतीयचतुर्थवर्णौ स्वाहान्तौ । नीतिनिपुणे नीतिनिपुणा लक्ष्मीस्तद्रूपे सा खलु लक्ष्मी अत एव नीतौ निपुणा भगवती कमलाभट्टारिका तस्याः मन्त्रस्त्वद्विद्यापञ्चमवर्ण एव वह्निजायान्तः । निराधारज्ञाने इति निराधारं च तद् ज्ञान-स्वरूपं ब्रह्म स एव कामेश्वरः स यस्याः वल्लभत्वेन वर्तते सा निराधारज्ञाना त्वमेव तस्य

मन्त्रस्य विद्या षष्ठसप्तमवर्णावेव दहनदयितान्तौ ॥ नियमपरिचितैकनिलये नियमपरा योगिनस्तेषां चित्ते हृदयस्थाने निलयो यस्य पञ्चप्राणादिरूपेण स तु व्यक्तयोगिनामष्टमहासिद्धिप्रदो वायुर्भगवानेव, अत एव योगिचित्तनिलय इति वायोः संज्ञा, षष्ठोऽयं पुत्रो युष्मन्मयस्त्वद्रूपः सर्वसृष्टिकर्ता वेदस्थितानुलोमप्रतिलोममन्त्रेश्वरः स च वायोर्मन्त्रः—अनुलोमे विलोमे च तमेव प्राणेश्वरभट्टारकं प्रतिपादयति, स च मन्त्र उच्यते—"यं येर्वपूषेधिदेवदेस्वयमियामधमधो अन्ते ते यो उरवाश्वविते पुनितेस्त्रं हसतः य उपाचिषु भूयो वा आ आवा अस्य प्रतिलोममन्त्रः आवायोभूषशुचिया उपन! सहस्रं ते नियमे विश्ववार उपोते अन्धो मद्यमयामि यस्य दधिषो पूर्वपेयम् ।" इत्येतावेव मन्त्रौ देव्या अस्त्रस्य प्रयोगसंहारविधिप्रयुक्तौ तस्य मन्त्रान् स्वाहान्तत्वाद् विद्याष्टमवर्णाद् उद्धृतौ । नियत्या निर्मुक्ते निर्यातत्वे निर्मुक्तः अत एव नियतचेष्टितः स्वतन्त्रो लोकविरुद्धवेषोत्पन्नो महादेव एतद् रूपे समस्तव पुत्रोऽयं तस्यास्य मन्त्रोऽपि त्वद् विद्यानवमदशमवर्णाभ्यां स्वाहान्ताभ्यामुत्पन्नः । निखिलनिगमान्तस्तुतिपदे—निखिला आरमनि निगमवेदान्ता एव स्तुतिपदानि यस्याः सा तथोक्ता, सर्ववेदवेदान्तैः प्रकृतिरेव श्रूयते इति प्रकृतिरूपा दुर्गास्तुतिप्रिया भगवती, तथा चोक्तं पुराणेषु—"चण्डिका स्तुतिपाठेन नमस्कारेण भास्करः । अलङ्कारैर्हरिस्तुष्येदभिषेकेण शङ्करः ।" अत एव निखिलनिगमान्तस्तुतिपदे इति दुर्गानाम त्वद्रूपा त्वं तन्मन्त्रश्च त्वद् विद्यैकादशवर्णस्वाहान्तः । निरातङ्के—निर्गत आतङ्को बन्ध्यत्वजनितदुःखं यस्य स निरातङ्कः, ब्रह्मा शर्वोऽपि तावत् पुन्नामनरकत्राणकारिणः पुत्रस्यालाभपुरुषो बन्ध्यो भूत्वा पापहेतुदर्शनः सञ्चरति । "अपुत्रस्य गतिर्नास्ति दत्तमिष्टं हुतं सर्वं नष्टं भवति ।" अत एव निरातङ्के ब्रह्मा सर्वदा सृष्टिपरायणः ब्रह्माण्डवर्तमानाः सर्वे प्राणिनः ब्रह्मण एव पुत्र-पौत्र-प्रपौत्र-तत्पुत्रादिरूपाः । अत एव तद्रूपे निरातङ्के स च ब्रह्मभट्टारकोऽनवमः ते पुत्रः तन्मन्त्रस्तु त्वद् विद्याया द्वादशत्रयोदशचतुर्दशवर्णैः स्वाहान्तैरुत्पन्नः । बृहत्वाद्बृंहणत्वाद् सर्वजगतिमुख ब्रह्मणो मूलकत्वात् सर्ववेदस्य धारणाद् ब्रह्मविशिष्टः, अत एव भगवतीविद्याया वर्णत्रयस्याधिपत्यं नित्ये इति सर्वेषु लोकेषु स्थावरजङ्गमेषु महाभूतेषु संहारकालेषु नष्टेषु अविनाशस्वरूपिणी नादब्रह्मस्वरूपा सर्वेषामात्मनामन्तः अनाहतध्वनिरूपा परा पश्यन्ती, मध्यमा वैखरी सार्थनिरर्थकसर्वशब्दमयी सर्वव्यापिनी सरस्वत्येव नित्या अविनाशित्वान्नित्येत्युच्यते, तद्रूपत्वं नित्यत्वं च सर्वत्र प्रसिद्धम्—"वर्णात्मकाश्च ये शब्दा नित्याः सर्वगताश्च ते । पृथग्द्रव्यतया ये तु न गुणः कस्यचिन्मतः ।" इति मीमांसाभट्टाचार्याः । तथा च श्रुतिः "चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ।" इति सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञाबलात् प्रत्यक्षप्रमाणेनैव वर्णानां नित्यत्वे सिद्धे दुष्टतार्किकैः शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् घटवत् इति वर्णात्मकशब्दानित्यता प्रतिपादकमनुमानं यत् कृतं तद् गलहस्तिकया प्रेरितमित्यवधारणीयम् । एवं प्रकारेण शब्दमयी सरस्वती नित्यैव, तद्रूप त्वं सा च दशमी तव दुहिता इति वीरावल्यागमप्रसिद्धिः, तद्विधातुं स्वाहान्तं त्वद्विद्या पञ्चदशाक्षरमेव

एवं भूतैः पुत्रैः पुत्रीभिश्चोपपन्नशरीरे ते स्तूयमाने तत् स्तुतिप्रपञ्चपीयूषपानतृप्तत्वं ममापि तव चरणकिङ्करस्य इमां स्तुतिं निगमय नितराङ्गमय श्रवणपथं प्रापय, अत्र नि-शब्द-सूचितेनातिशयेन श्रवणप्रापणमवधानपूर्वकं भवेद् इत्यादि संसारे द्योतते ॥ १०१ ॥

प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरनीराजनविधिः
सुधासूतेश्चन्द्रोपलजललवैरर्घ्यरचना ।
स्वकीयैरम्भोभिः सलिलनिधिसौहित्यकरणं,
त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि वाचां स्तुतिरियम् ॥ १०२ ॥

हे भगवति ! वाचां जननि सर्वा वाक् रूपमहाविद्या सिंहासनेश्वरी श्रीश्रीसुन्दरी महाभट्टारिका यत्तव स्तवनं मया कृतं तन्मम वाक्कृतं न भवति, त्वमेव समस्तजिह्वाग्रेषु वाग्रूपिणी अत एव त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव स्तुतिरेषा कीदृशीत्यपेक्षायामाह—प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरनीराजनविधिः । तेजोराशेः सूर्यस्य नीराजनविधिः आरार्तिकविधानं सूर्यः किं दीपाराधनेन तुष्यति तथा वस्तु, परेषां सुधासूतेश्चन्द्रस्य चन्द्रोपलजललवैः चन्द्रकान्तसलिलनिष्यन्दैरर्चनातर्पणकृत्यं तथा मे स्तुतिः, अपि च स्वकीयैरम्भोभिः स्वीयैर्जलैरेव सलिलनिधेः समुद्रदेवतायाः सौहित्यजननं तर्पणद्वारा तृप्तिसम्पादनम् "सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः" इत्यमरः । तत्समानमेव ममैषा स्तुतिः त्वद्वाग्भिः रचितैव यतस्तव स्तुत्या प्रीतिसम्पादनं दुर्लभमत एव त्वं मयि भक्ते निरर्थके केवलमधुरप्रलापिनि बालके पुत्रे यथा मातुरानन्दातिशयस्तथा निरर्थके स्तुतिपरायणे मयि तव चरणकिङ्करे परमानन्दमुद्रा विधीयताम् ॥ १०२॥

इति सर्वव्याप्यानन्दलहरीस्तोत्रस्य त्वत्प्रसादादेव सर्वार्थप्रकाशिनी टीका मम मुखादुत्पन्ना नाहं जानामि सद्वाऽसद्वा टीकाकरणमिदं तथैव सर्वदोषांशाद् गुणान् गृहीत्वा मां कृतार्थय ।

सद्वाऽसद्वा किमपि विदितं त्वत्प्रसादानुभावात्,
सर्वज्ञत्वं सकलविषये वर्तते लोकमातुः ।
वाचागुम्फश्चरणकमले तावके पुष्पमाला—,
मङ्गीकृत्य प्रकटय ममानन्दसाम्राज्यलक्ष्मीम् ।

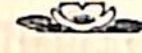
इति श्रीपदवाक्यप्रमाणज्ञातिरात्रयाजिमहाभट्टारकारविन्दलोचनाचार्यपुत्रश्रीरामकविडिण्डिममुकुटरायमहापात्रराशौ आनन्दलहरीभाष्यालोचने द्वितीयमुन्मीलनं सम्पूर्णम् ।

काञ्चीदेशसमुद्भवः कविवरः श्रीरामसड्डिण्डिमः,
कृत्वा दिग्विजयं कवित्वलहरीलोकाहलैः प्रक्रमैः ।
प्राप्य श्रीपुरुषोत्तमं पुरवरं तद्विप्रगोष्ठीमुखे,
तेषां हर्षकृते चकार महतीं टीकां भवानीस्तुतेः ।

सौन्दर्यलहरीभाष्यं समाप्तम् । चैत्र कृ. १० शुक्रवासरे सं. २००१ विक्रमे ।

श्रीनरसिंहस्वामिकृतं गोपालसुन्दरीयम्

श्रीसौन्दर्यलहरीभाष्यम्

श्रीगणेशाय नमः

वारंवारमुदारसस्मितमुखः शिक्योपरि स्थापितं,
हारं हारमुदूखलोपरिगतं हैयङ्गवीनं हठात्।
आयान्तीं पुरतो विलोक्य जननीमादाय यष्टिं करे,
धावंधावमिह प्रकाशितभयः पायात्स भावार्थकः ॥
कह्लारोत्पलकैरवाम्बुजदलन्माकन्दसन्मञ्जरीः,
कोदण्डं करपङ्कजेन दधतीं पुण्ड्रेक्षुदण्डोद्भवे।
सौवर्णाङ्कुशपाशपाणिमरुणामारक्तवस्त्रावृता-,
मातास्राम्बुजसंस्थितां त्रिनयनां चन्द्रार्धचूडां भजे ॥
प्रणम्य शङ्कराचार्यचरणाम्बुरुहद्वयम्।
आनन्दलहरीस्तोत्रं विष्णुपक्षेऽपि लक्षये ॥

तत्र भवानीपक्षे—ननु हरिहरविरञ्च्यादिदेववृन्दमपास्य किमिति कात्यायनीस्तुतेरा-चरणमिति शिष्यशङ्कामपनिनीषुराह—शिवः **शिवः शक्त्येति**। कल्याणरूपः सदाशिवः अविद्यातत्कार्योपार्जितजन्ममरणाद्यनेकक्लेशरूपामङ्गलरहितत्वात्, शक्त्या कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्त्या त्रिगुणात्मकप्रवृत्या विद्यापरनामधेयया यदि युक्तः परिष्वक्तो भवति तदा प्रभवितुं प्रभुतां विधातुं शक्तः समर्थो भवति, सृष्ट्यादिकार्येऽनुग्रहलक्षणं यत्कारणं तत्र शक्तो भवति, अविद्यावच्छिन्नस्यैव ब्रह्मणो जगन्निर्माणे शक्तत्वादिति भावः। ननु स्वतः प्रयोजना-भावात् कथं तस्य सृष्ट्यादौ प्रवृत्तिरित्यत आह—**देव इति**। दीव्यति क्रीडति इति देवः, तथा च क्रीडार्थमेव प्रवर्तते भगवान् सृष्ट्यादौ न पुनः प्रयोजनमुद्दिश्येति भावः। न चेदेवं तथा चेन्न युक्तः तदा स्पन्दितुमपि न कुशलः न क्षमः, तस्य स्वतो निर्धर्मकत्वादिति, तदुक्तम्—"शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते।" इति। एतेन निर्गुणस्य सृष्ट्याद्यकर्तृत्वाद् गुणत्रयात्मकमायानुग्रहापेक्षोक्ता इदञ्च वेदान्तिमते अन्यमतेऽपि पुरुषस्य शिवस्य भवानीरूपशक्तिसंयोगादेव जगत्कर्तृत्वं नान्यथेत्युक्तम्, तेन च क्षित्यादिकं स्त्रीपुंसोभयजन्यं कार्यत्वात् मनुजपशुपक्षिसरीसृपादि शरीरवदित्यनुमानं सूचितम्। न च कार्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वमात्रव्याप्यत्वेन दृष्टान्तमात्रगतधर्मस्य साध्यत्वेनो-त्कर्षसमापत्तेः, नवाङ्कुरादेः पक्षकुक्षिनिःक्षेपवन्ममापि घटादेस्तथात्वात्, न च सकर्तृकत्वा-नुमाने प्रमाणमात्रसहकारिलाघवादेव तत्सिद्धिपराहतत्वमिति वाच्यम्। द्वयोरपि प्रत्येक-

मेकत्वसङ्ख्याकार्यत्वात् । अन्याद्दशैकत्वस्य गुरुत्वात् अनुमितावुपनीततद्भावस्वीकारेऽति-प्रसङ्गाच्च प्रत्येकसाधनाच्च तव "विश्वतश्चक्षुः" इत्यादि श्रुतेः विपक्षबाधकवन्ममापि "अजामेकाम्" इत्यादिश्रुतेर्विपक्षबाधकत्वात् । अथ च शिवः शवशब्दः शक्त्या एकारेण अकार इकारात्मकेन यदि युक्तो भवति तदा प्रभवितुं स्वकार्यं भगवदुपस्थितिं कर्तुं शक्तो भवति, न चेदेवं तदा स्पन्दितुमपि ओष्ठपुटविभागमपि कर्तुं न शक्तः, शकारवकारयोर्निःस्वरूपयोरुच्चारयितुमशक्यत्वात्। अत एव "शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते", इत्यत्र नामपदमनुच्चार्यमाणस्वार्थसूक्ष्मपदञ्चोपात्तम् ।

अथवा शिवः ककारादिक्षकारान्तः पञ्चत्रिंशद्वर्णात्मकः शक्त्या अकारादिविसर्गान्त-षोडशस्वररूपया युक्तो यदि भवति, तदा प्रभवितुं वेदादिरूपतया व्यक्तीभवितुं शक्तो भवति । न चेदेवं तदा स्पन्दितुमपि ताल्वोष्ठपुटस्पन्दनमपि कर्तुं न कुशलः क्षमः । तदुक्तं शारदायाम्–"विना स्वरैस्तु नान्येषां जायते व्यक्तिरञ्जसा । शिवशक्तिमयानाहुरस्माद् वर्णान् मनीषिणः ॥ मातृकादूषणेऽपि–"ककारादिक्षकारान्तावर्णास्ते शिवरूपिणः । समस्तव्यस्त रूपेण षट्त्रिंशत्तत्त्वविग्रहः ॥ अकारादि विसर्गान्ताः स्वराः षोडश शक्तयः । नित्याः षोडशकात्मानः परस्पर समायुताः ॥ शिवशक्तिमया वर्णाः शब्दार्थप्रतिपादकाः । शिवः स्वरपराधीनो न स्वतन्त्रः कथञ्चन ॥ स्वराः स्वतन्त्रा जायन्ते न शिवस्तु कदाचन ।

अथवा शिवो हकारः शक्त्या बाला तृतीयबीजरूपया तेन प्रसादपरामन्त्रोद्धारः प्रभवितुं मन्त्ररूपतां गन्तुं स्पन्दितुमदृष्टविशेषजननमपि कर्तुं समर्थः । यद्वा शिवो बिन्दुः शक्त्या विसर्गेण तेनानुत्तरमन्त्र उक्तः । तदुक्तं शिवदृष्टौ–"अहं बिन्दुर्विसगस्त्वमावयोरर्थगः परः । प्रकाशितोऽनुत्तराख्यो वर्णो वर्णेष्वनुत्तरः ।" इति । योगिनीहृदयेऽपि–"शून्याकाराद् विसर्गान्ताद् बिन्दुः प्रस्पन्दसंविदः । प्रकाशपरमार्थत्वात् स्फुरत्तालहरीयुतात् ॥ प्रसृतं विश्वलहरी-मातृस्थानत्रयात्मकम् ॥" इति । एतेन 'शक्तः प्रभवितुं' इत्यपि व्याख्यातम् ।

अथ वा शिवो हकारः शक्त्या एकारेणेति व्यक्षरः वाग्वादिनीमन्त्र उक्तः "अनन्तो लकुलीशश्च विद्या वाग्वादिनी मता ।" इति । विद्याप्रकाशिनीवचनात् । अथवा सैव पञ्चाक्षरोद्धारोऽयं यथा शिवः शिवशब्दशक्त्या एकारेण नमःपदेन च युक्तः शक्तितस्तुर्यवर्णोऽयमित्यादावेकारस्य "प्रणवो बीजमाख्यातं नमः शक्तिरुदीरिता" इत्यादौ नमःपदस्य च शक्तिपदार्थताप्रतिपादनात् एकारेण च चतुर्थ्यैकवचने ङे इत्यस्योक्तिः, ङकारलोपात् प्रभवितुं मन्त्ररूपेणाभीष्टादिफलं दातुम् न चेदेवमित्यादेः प्रातिपदिकमात्रस्य मन्त्ररूपताभावेन यत्किञ्चित्फलदानेऽप्यसमर्थ इत्यर्थोज्ञेयः, यतः शिवस्यापि सामर्थ्यप्रदा भवती अतो हेतोस्त्वां प्रणन्तुं स्तोतुं वा अकृतपुण्यः अनुपार्जितसुकृतः कथं प्रभवति समर्थो भवति । न केवलं पञ्चब्रह्मान्तर्गतसदाशिवस्यैव त्वत्सापेक्षताऽपि तु ब्रह्मान्तरस्यापि इत्याह–"हरिहरविरञ्च्यादिभिरपि" विष्णुशिवब्रह्मादिभिराराध्यां समर्चनीयामित्यर्थः । पाशाद्यक्षराभिप्रायेण वा योजनीयमिदं पद्यम् । यथा–द्वितीया, अतस्त्वामाराध्यामिति पदच्छेदः, तेन शिवः शक्त्यभिन्नः परमात्मा नाम, ॐ कारेण पाशबीजेन शक्त्या भुवनेश्वरीबीजेन हरिहरविरञ्च्या-

दिभिः क्रोंकारेण यदि युक्त इत्यन्वयः। हरिपदेन ॐकारस्य हरपदेन रेफस्य विरञ्चिपदेन ककारस्योक्तेः वैपरीत्येन योजने तद्बीजलाभात् इति। अयन्तु पञ्चदशीविद्यान्तर्गतमध्ये बीजात्मकमधुमतीबीजमुद्धरति शिव इति, शिवो हकारः शक्त्या सकारेण हरिहरविरञ्च्यादिभिः लकारहकारककारवैपरीत्येन यदि युक्तः शक्तः शक्तियुक्तो भुवनेश्वरीप्रान्त इत्यर्थः। यद्वा सकलश्रीविद्यामन्त्रमूलभूतनवार्णमेरुमन्त्रोद्धारोऽत्र ज्ञेयः। यथा–शिवो हकारः शक्त्या सकारेण एकारेण ईकारेण च हरिहरविरञ्च्यादिभिरपि यदि युक्तः हरिर्लकार-हंसं बिन्दुः "अहं बिन्दुर्विसर्गस्त्व"मित्युक्तेः, विरञ्चिः ककार आदित्यपदेन रेफनादौ तदा प्रभवितुं नानाश्रीविद्यामन्त्रतामुपगन्तुं शक्तः समर्थः, न चेदेवं तदास्पन्दितुमपि एकमन्त्रतामप्युपगन्तुं न कुशलः। तदुक्तं ज्ञानार्णवे "मूले विद्यां शृणु प्रौढे सकलागम-सेविताम्। सर्वदर्शनविद्यां च चित्कलामव्यये शिवे॥ भूमिश्चन्द्रः शिवो माया शक्तिः कृष्णार्धमानदौ। अर्धचन्द्रश्च बिन्दुश्च नवार्णो मेरुरुच्यते॥ महात्रिपुरसुन्दर्या मन्त्रा मेरुसमुद्भवाः।" इति। सङ्गोपनार्थं चाचार्येण ज्ञानार्णवीयक्रमेण नोक्तमिति ज्ञेयम्। यद्वा शिवपदेन ककारतकार-हकार रेफा शक्तिपदेन ईकारैकारसकारमायाबीजानि प्रभवितुं पञ्चदशीमन्त्रतां गन्तुमत एव "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुतिरप्यमुमेवार्थमाह। यद्वा शिवो गोपालाष्टादशाक्षरः शक्त्या पञ्चदश्या अष्टादशाक्षरप्रत्येकपदादौ पञ्चदशीमन्त्रस्य क्रमेणैककूटदानेन तन्त्रे सुन्दरीगोपालमन्त्रोद्धारादि व्याकुर्मः।

अथवा शिवशब्देनोर्ध्वमुखा त्रिकोणचतुष्टयं शक्तिशब्देनाधोमुखत्रिकोणपञ्चकमुच्यते, उभयं मिलित्वा श्रीचक्रं यदुक्तम्—"चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः। शिवशक्त्यात्मकं ज्ञेयं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः॥" प्रभवितुं सृष्ट्यादिकर्तुं श्रीचक्रादेव सृष्टिस्थितिसंहृतयो भवन्ति इत्यागामिनः। तदुक्तं कामिने त्वगसृङ्मांसमेदो धातवः[1] शक्ति मूलकाः मज्जशुक्र-प्राणजीवधातवः शिवमूलकाः। 'नवधातुरयं देहो भवयोनि समुद्भवः' इति नवयोनिः, श्रीचक्रं शिवःशिरःस्थितसहस्रदलकमलकर्णिकावस्थितः शक्त्या मूलधारोत्थापितकुण्डलिन्या प्रभवितुमणिमादिसिद्ध्या सकलजीवादुत्कर्षमुत्पादयितुं स्पन्दितुमीषत्सिद्धिमपि प्राप्तुमित्यर्थः। अथ "कदाचिदाद्या ललिता पुंरूपा कृष्णविग्रहा। वेणुनादसमारम्भादकरोद्विवशं जगत्"। इति मन्त्रराजवचनात् "स्त्रीणां त्रैलोक्यजातानामोन्मादैकहेतवे। वंशीधरं कृष्णदेहं चकार द्वापरे युगे॥ इति। महाकालसंहितावचनाच्च कृष्णस्यापि कात्यायनीरूपतया तत्परतयाऽपि व्याकुर्मः।

ननु मीमांसकादिमते जगत्कर्तुरीश्वरस्याभावात् निर्विषयिणीयं स्तुतिरित्याशङ्कापनयनार्थं-तामुपहसति—**शिव** इति। "शी स्वप्नमविद्यां" वाति गच्छति इति शिवः, "शीङ् स्वप्ने" "वा गतिगन्धनयो"रिति धातुभ्यां निष्पन्नः शिवशब्दवाच्यः। मायोपहितचैतन्यस्यैव ईश्वरत्वात्, शिव ईश्वरः शक्त्या शरीरेण यदि युक्तः स्यात्तदा प्रभवितुं सृष्ट्यादिकर्तुं शक्तः

---

१ अत्र परिगणने धातूनां नवसङ्ख्या न पूर्यते

स्यात्, तथा च क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्याद्यनुमानं तदावेदकमपास्तं शरीरजन्यत्वोपाधेरनेनोक्तेः। न चेदेवं शरीरयुक्तो न चेत्तदा स्पन्दितुमपि प्रयत्नादिकमपि भवितुं कर्तुं न कुशलः, शरीरव्यतिरेकेण प्रयत्नादेरनुपपत्तेः। नित्यप्रयत्नादौ मानाभावात्। अतो हेतोस्त्वां प्रणन्तुं स्तोतुं वा अकृतपुण्यो मीमांसकादिः कथं प्रभवति समर्थो भवति, आ विस्मये सम्बोधने वा हरिहरविरञ्च्यादिभिरपि इन्द्रशिवब्रह्मादिभिरप्याराध्य समर्चनीय हे इति भगवत्सम्बोधनम् ॥ १ ॥

ननु विरिञ्च्यादेरेव सृष्टिकर्तृत्वेनेश्वरत्वमतः कथं तदाराध्यत्वं **ममेत्याह—तनीयांसम्** इति सूक्ष्मं तवचरणपङ्केरुहभवं त्वत्पादाम्बुजोद्भूतं पांसुं पञ्चभूतरजःकणं विरिञ्चिर्ब्रह्मा सञ्चिन्वन् एकीकुर्वन् लोकान् चतुर्दश भुवनानि अविकलं सामग्रीवैकल्यरहितं यथास्यात्तथा विरचयति सृजति, एनं पांसुं चतुर्दशभुवनतया परिणतं शौरिः शेषरूपतया शिरसां सहस्रेण फणासहस्रेण कथमपि कष्टेन वहति बिभर्ति। हरः संहर्ता एनं पांसुं चतुर्दशभुवनतया परिणतं सङ्क्षुद्य चूर्णीकृत्य भसितोद्धूलनविधिं भस्मस्नानं भजति करोति, अत एव—"अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म ज्योतिरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूंषि भस्मानीति" भस्मस्नानमन्त्रेषु भूतादीनां भस्मत्वोक्तिरिति विष्णुपक्ष व्याख्या।

भवानीपक्षे तु चरणाश्चत्वारः शुक्लरक्तमिश्रा निर्वाणाख्याः सत्त्वप्रधानाः शुक्लः, रजःप्रधानो रक्तः, तमःप्रधानो मिश्रः, गुणातीतो निर्वाणः। शुक्लरक्तयोराज्ञाचक्रम्, विकास्य हृत्—कमलम्, निर्वाणस्य सहस्रदलं स्थानम्। शुक्ले विष्णुः, रक्ते ब्रह्मा, मिश्रे रुद्रः, निर्वाणे सदाशिवः, तथा रक्तचरणपङ्केरुहभवं पांसुं रजोगुणं सञ्चिन्वन् विरञ्चिर्लोकान् सृजति। शुक्लचरणपङ्केरुहभवं पांसुं सत्त्वगुणं सञ्चिन्वन् विष्णुरवति। मिश्रचरणपङ्केरुहभवं पांसुं तमोगुणं सञ्चिन्वन् हरः संहरति। तदुक्तं दत्तात्रेयेण—'भूमध्यगौ विधिहरी तव रक्तशुक्लौ, पादौ रजोमलगुणौ खलु सेव्यमानौ। सृष्टिस्थिती वितनुतो हृदये तृतीयमङ्घ्रिं भजन् हरति विश्वमुदग्रमुग्रः॥ तुर्यं तवाष्टचरणं निरुपाधिबोधसान्द्रामृतं शिवपदे सततं नमामि"। दरिद्राल्पकालजीवि त्वया कथं मत्स्तुतिः कार्या तस्या अतिदुरूहवितर्क्या बहुकालसाध्यतया प्राज्ञसुबुद्धिधनिकचिरजीविसाध्यत्वादन्तरविद्यानामिति। तथा च त्वद्भक्त्या सत सर्वं मम न दुर्लभमिति भावः। **अविद्यानाम्**—विद्या धर्मप्रतिपादकशास्त्रम्, तद्रहितानाम् अन्तस्तिमिरस्य अज्ञानरूपान्धकारस्य मिहिरः सूर्यो ज्ञानं तद्दीपनकरी तत्प्रकाशिका "मिहिरदीपनगरी" इति, क्वाचित्कः पाठः। तत्र द्वादशादित्या यत्र युगपद्धयं प्राप्नुवन्ति तादृशद्वीपनगरी भवतीत्यर्थः। जडानां कामादिशास्त्रीयज्ञानरहितानाम् अचतुराणां चैतन्यं ज्ञानम् तस्य स्तबकः प्रकरः समूहः तद्रूपो यो मकरन्दः पुष्परसस्तस्य श्रुतिक्षरणं तस्य सिरासरणि 'सरी' इति पाठे निर्झरः, 'स्तबकमकरन्दे'ति पाठे स्तबक उत्तरोत्तरस्फूर्तिसम्पर्कः तेन मकरन्दद्युतिः विद्वज्जनचमत्कारधारा तस्याः सिरासरणिः दरिद्राणां निर्धनानां चिन्तामणिगुणनिका चिन्तामणिमयी माला जन्मजलधौ संसारसागरे निमग्नानां मुररिपुवराहस्य विष्णुरूपादिवराहस्य दंष्ट्रा उद्धारकरी भवतीत्यर्थः। अत्र विशेषणचतुष्टयेन धर्मार्थ-

काममोक्षजनकत्वं भगवत्याः प्रतिपादितम्। धर्मस्य तच्छास्त्रज्ञानसाध्यत्वात् तत्प्रदानं प्रथमे नोक्तं कामस्य चातुर्यसाध्यतया तत्प्रदानं द्वितीये नोक्तं तृतीयतुर्ययोरर्थमोक्षदानार्थकत्वस्य च स्पष्टत्वमेवेति विज्ञेयम्। अथ च फलदानद्वारा वाग्भवबीजात्मकत्वं भगवत्याः सूचितम्। तदुक्तं त्रिपुरार्णवे-"हरत्यज्ञानमज्ञानाज्जडिमानमतः पुनः। इतः कामान् वितनुते कैवल्यं कलया विधो ॥ वाग्भवं प्रथमं बीजं वेदानां पुरतो यतः। त्रिपुरा संज्ञया भद्रे त्वद्रूपा विश्वविग्रहा ॥ वाच्यवाचकरूपेण व्याप्नोत्यमितवैभवं" इति।

विष्णुपक्षे—भवति त्वयि विद्यमाना त्वदङ्कस्थास्य विष्णोः 'स्त्रीपुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीप्, 'ई लक्ष्मीरविद्यानाम्' इत्याद्युक्तरूपेत्यर्थः। तथा चाहं त्वयि प्रपन्नो विद्यादिरहितो भविष्यामि इति किमत्र चित्रमिति भावः ॥ ३ ॥

मदन्या देवता कुतो न सूयत इत्यत आह—त्वदन्यो दैवतगणः पाणिभ्यामेवाभयवरदः, अभयवरमुद्राधारकः त्वं पुनरेका प्रकटितयोर्वराभीत्योरभिनया उपायतया तथा नासि तवाभिनयमात्रधारणं नास्ति, अपि तु वराभयदातृत्वमपि तत्र हेतुमाह-भयादिति, भयात्त्रातुं वाञ्छासमधिकं फलं दातुं तव चरणावेव निपुणौ इत्यन्वयः। यद्वा त्वमेकैका नासि अपि तु त्वमेवैका प्रकटितवराभीत्यभिनयाऽसि, अपितु त्वदन्योऽपि दैवतगणः पाणिभ्यामभयवरदः। एतावता साम्येऽपि वैलक्षण्यं ततो भवत्या इत्याह-**भवादित्या**दि। अथवा पाणिभ्यामभयवरदस्त्वदन्यत्वेन प्रतीयमानो दैवतगणस्त्वमेवैका नासि, अपि तु त्वमेव कीदृशी त्वं प्रकटितवराभीत्यभिनया तथापि भयात्त्रातुं वाञ्छा समधिकं फलं दातुं तव चरणावेव त्वच्चरणत्वेनोपस्थितावेव निपुणौ इत्यभ्युच्चयः।

विष्णुपक्षे—त्वदन्यो दैवतगणो गणेशादिपाणिभ्यामेवाभयवरदः-प्रकटितवराभीत्यभिनया एका गौरी त्वं नासि अपि तु त्वमेव भयात्त्रातुं वाञ्छासमधिकं फलं दातुं लोकानां शरण्ये गणनायां प्रस्तुते तव चरणावेव निपुणौ गणनार्हौ, इ लोकानां कामेन्द्रशिवब्रह्मणां शरण्ये हे इति सम्बोधनं वा एकाक्षरकोशे इकारलकारोकारककाराणां कामादिवाचकत्वेनोक्तत्वात् ॥ ४ ॥

मम प्रभावः कुत्र दृष्ट इत्यत आह-**हरिरि**ति। पुरा अमृतमथनानन्तरं हरिर्विष्णुस्त्वां प्रणतजनसौभाग्यजननीमाराध्य नारीभूत्वा मोहिनीरूपं विधाय स्मरहरमपि क्षोभं मदनाधीनत्वमनयत्, येन स्मरोऽपि भस्मीकृतस्तस्य मदनाधीनत्वं तव प्रसादेनैव, अन्यथाऽसम्भावितमेवेति भावः। यद्वा हे प्रणतजनसौभाग्यजननि ! ई ईकाररूपा त्वामाराध्य इत्यन्वयः, स्मरोऽप्यनेनैव प्रकारेण त्वां नत्वा वपुषा शरीरेण महतां मुनीनामन्तर्मोहाय प्रभवति इत्यन्वयः। वपुषा कीदृशेन रतिनयनलेह्येन रतिः कामस्त्रीतन्नयनाभ्यामास्वादनीयेन अतिसुन्दरेण इत्यर्थः। तदुक्तं वामकेश्वरतन्त्रे-"एतामेव पुरा ध्यात्वा विद्यां त्रैलोक्यमोहिनीम्। त्रैलोक्यं मोहयामास कामारिं भगवान् हरिः ॥ कामदेवोऽपि देवेशि महात्रिपुरसुन्दरीम्। समाराध्य भवल्लोके सर्वसौभाग्य सुन्दरः।" इति ॥ तैत्तिरीयश्रुतिरपि-"जनको ह वै वैदेहः अहो रात्रैः समाजगामेति।" जनक एतद्विद्याप्रवर्तको विदेह एव वैदेहः कामः

अहोरात्रैरहोरात्रात्मकैः पञ्चदशाक्षरीमन्त्रवर्णैः दर्शादिपूर्णिमान्तकलात्मकैः समाजगाम तं मन्त्रमाह–तवादिति तदर्थः ।

विष्णुपक्षे—हरिः इन्द्रः गौतमशापानन्तरं त्वामाराध्य नारीभूत्वा प्रणतजनसौभाग्यजननीं गौरीं तथा स्मरहरमपि क्षोभं विस्मयमनयत् प्रापयामासेत्यर्थः शेषं समानम् ॥ ५ ॥

ननु पुरुषस्य नारीरूपग्रहणं नार्या वा पुरुषरूपग्रहणमाश्चर्यजनकमिति भवतु, तत्र मत्प्रसादोपयोगः कन्दर्पस्य तु मुनिमोहकत्वं स्वसामग्रीसम्पत्त्यैव भविष्यतीति, अत आह– **धनुः पौष्पम्** इति । तथा च तदीया सामग्र्येव नेदृशीति भावः । धनुः पौष्पं पुष्पमयं सुकुमारं नववज्रोपममित्यर्थः । मौर्वी ज्या मधुकरमयी भ्रमरमयी मधुकराणामाकर्षणादिकालेऽस्थैर्यमनेन द्योत्यते । विशिखा बाणाः पञ्चैव न त्वधिकाः, वसन्तः ऋतुः कादाचित्कः सामन्तः सहायः मलयमरुत् दक्षिणानिलो मन्दगमनः, आयोधनरथः युद्धसाधनो रथः स्वयमप्येकः द्वितीयचेतनसहायरहितः अनङ्गः शरीरेणापि शून्यः तथापि हे गिरिसुते ! ते तव अपाङ्गात् नेत्रप्रान्तात् कामपि अनिर्वचनीयां कृपां लब्ध्वा सर्वं न तु यत्किञ्चित् जगत् संसारवर्ति प्राणिसमूहं विजयते इत्यर्थः ।

विष्णुपक्षे–कृपां कीदृशीं हिमगिरिसुते काम् हिमगिरिसुता इकः कामो वाञ्छा, यत्र इः कामः कः स्वार्थे यादृशीं भगवत्कृपामासाद्य कामो जगद्विशी करोति, तादृशकृपाविषयो यद्यहं स्यां तदाहमपि कान्तं वशीकुर्यामित्याशयेन तादृशकृपाभिलाषो भगवत्या इत्याशयः । यद्वा हिमगिरिसुतायामिकः कामोऽर्थान्महेशस्य यतः महेशनिष्ठपार्वतीविषयकाभिलाषजननशक्तिः कामस्य भगवत्कृपात एवेति भावः ॥ ६ ॥

भगवतीस्वरूपमाह—क्वणदिति । क्वणत् शब्दायमानं काञ्चीदाम क्षुद्रघण्टिकास्रक् यस्याः सा तथा, करिकलभः करिशावकः तत्कुम्भवत् स्तनमदो यस्याः सा तथा, करिशब्दश्चात्रोपरञ्जकः, करिषुकं प्रकाशं लभते इति करिकलभः, करिश्रेष्ठ इत्यर्थः इति केचित्, मध्ये उदरे परिक्षीणा कृशा परितः परिणतः परिपूर्णः शरत्कालीनो यश्चन्द्रः तद्वद्वदनं मुखं यस्याः सा, तथा करतले धनुः कोदण्डं बाणान् पाशं रज्जुविशेषं सृणिमङ्कुशं दधाना धारयन्ती नोऽस्माकं पुरस्तादग्रे आस्तां तिष्ठतु, कीदृशी पुरमथितुः शिवस्य आहोपुरुषिका अहो पुरुषोऽहमित्यभिमानरूपा "अहोपुरुषिका दर्पाद्यस्या सम्भावनात्मनि" इत्यमरः । अत्र पाशधनुषोरूर्ध्वाधोवामकरयोः अङ्कुशबाणयोरूर्ध्वाधोदक्षकरयोर्ध्यानम् । केचित्तु दक्षोर्ध्वकरे पाशं वामोर्ध्वकरेऽङ्कुशं शक्तीनामिच्छन्ति । अत्र धनुरैक्षवं बाणा रक्तकमलनीलकमलकल्हारकैरवसहकारमञ्जरीरूपास्तन्त्रराजादावुक्ताः, अङ्कुशं नानारत्नखचित-सुवर्णमयं पाशो रक्तपट्टनिर्मितः ।

विष्णुपक्षे—नोऽस्माकं पुरमथितुः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थानाशकस्य **अस्मान्मोक्षप्रदस्य** विष्णोरग्रे आहोपुरुषिका पार्वतीरूपा आस्ताम् तिष्ठतु अप्रयोजकत्वात्, मोहिनीमूर्तेः शिवक्षोभःकरायास्ततोऽप्यधिकसुन्दरत्वादित्याशयः । "ऊर्ध्वाभ्यां मणिवंशवादनवरं मुद्रालसत्पुस्तकम्, पाशं चाङ्कुशमैक्षवं धनुरिषुं सम्यग्दधानं करैः ॥ गोपीगोपपरीवृतं सुरतरोर्मूले-

स्थितं हारिणं, स्त्रीवेषं मणिभूषणोज्ज्वलममुं कृष्णं भजे सुंदरम् ॥ इति सुन्दरीगोपालाभिप्रायेण वेदं सङ्गमनीयम् ॥ ७ ॥

सुधासिन्धोरमृताम्बुधेर्मध्ये सुरविटपिना कल्पवृक्षाणां या वाटी तयोः परिवृते वेष्टिते मणिद्वीपे नवरत्नरचितद्वीपे नीपोपवनवतिकदम्बारामरमणीये चिन्तामणिगृहे चिन्तामणिरत्नरचितकुड्यस्तम्भादियुक्तमन्दिरे शिवाकारमञ्चे शिवानां ब्रह्मविष्णुरुद्रेशानामाकारा मूर्तिर्यत्र तादृशे मञ्चे खट्वारूपे परमशिवः सदाशिव एव पर्यङ्ककशिपुतया स्थितः तस्मिन् निलयोऽवस्थानं यस्यास्ताम् । "ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः । एते पञ्च महाप्रेताः पादमूले व्यवस्थिताः ॥" इति वचनात् । तदुक्तं रुद्रयामले–"यस्य नो पश्चिमे जन्म न स्वयं यो महेश्वरः । स न प्राप्नोति परमां दशपञ्चाक्षरीमिमाम् ॥" इति । एतादृशीं त्वां कतिचन धन्याः पश्चिमजन्मानः स्मरन्ति । "सृष्टिचक्रं सुधासिन्धुः सौभाग्यं सुरवाटिकाः । दशारयुगलं रत्नद्वीपं नीपवनं तथा ॥ चिन्तामणिगृहं रम्यमष्टारं परमेश्वरि । त्रिकोणं मञ्चरूपं तु बिन्दुचक्रं सदाशिवः ॥" इति वचनादर्थो वा । अथ च सुधासिन्धुरासवसमूहः सुरविटपिकुलवृक्षः भूषारूपो मणिरेव द्वीपो यत्र नीपोपवनः चिन्तैव मणिर्यस्मात् तादृशे गृहे अवलरूपे शिवाकारे वराङ्गरूपे परमशिवो बिन्दुः चिदानन्दलहरीं सर्वेषामानन्दानामित्यादिश्रुत्युक्तरूपामित्यर्थः । पर्यालोचनया पञ्चमयागोऽन्यत्र सूचितः । कीदृशीं चिदानन्दलहरीं विज्ञानसुखतरङ्गात्मिकामित्यर्थः । शिव एकारस्तेन त्रिकोणं परमशिवो बिन्दुः । श्रीचक्रान्तर्गता त्रिकोणमध्यनिलयमित्यर्थ इत्यपि वदन्ति ।

विष्णुपक्षे–नीपोपवनवति वृन्दावनेऽपि तत्सत्त्वात् सौन्दर्यातिशयेन शिवमप्याकारयतीति शिवाकारे कल्याणरूपे वा मञ्चे खट्वायां हे परमशिव परमकल्याणस्वरूप ! पर्यङ्कनिलयां चिदानन्दलहरीरूपां त्वां कतिचन पुरुषा भजन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

क्वणत्काञ्चीत्यादिना स्थूलध्यानं चिदानन्दलहरीमित्यादिना परं ध्यानमुक्त्वा सूक्ष्मध्यानमाह–**महीमिति** । मूलाधारे चतुर्दले महीं पृथिवीं स्वाधिष्ठाने जलं मणिपूरे नाभिचक्रे स्थितं तद् हुतवहं स्वाधिष्ठानमणिपूरयोः संज्ञाव्यत्ययः । शान्तनवमतेनेति हृदि अनाहते मरुतं, वायुमुपरि कण्ठे विशुद्धिचक्रे आकाशं, (भ्रूमध्ये आज्ञाचक्रे आकाशं) भ्रूमध्ये आज्ञाचक्रे मनः अन्तःकरणम्, एवं सकलमपि कुलपथं षट्चक्रं जित्वा सहस्रारे द्वादशान्ते कैलाससंज्ञके पत्याकान्तेन शिवेन सह रहसि एकान्ते विहरसीत्यर्थः । सिद्धिसोपाने, "कुण्डलिन्या सहाभेदे योगी त्यजति मेदिनीम् । सलिलस्थानयोगेन जले चरति योगवित् ॥ वह्नेर्भेदे जलमिव स्पृशत्यग्निं ज्वलच्छिखम् । मरुद्भेदे शीघ्रगतिर्याति क्रोशशतं क्षणात् ॥ व्योमभेदे खे चरति मनोभेदे मनोगतिः । यत्र कामयते तत्र याति लोकत्रयेऽपि च ॥ संयोजयन् शिवपदे शिव एव प्रजायते । कर्ता हर्ता च सर्वत्र सुरासुरनमस्कृतः ॥" इति सिद्धिविशेषोपयुक्तः, कुण्डलिनीरूपापि त्वमेवेति विष्णुपक्षेऽपि तात्पर्यम् ॥ ९ ॥

कुण्डलिन्यास्तावद् भूमिकात्रयं तत्रोत्रेयभूमिका महीमित्यादिनोक्ता, अन्वयभूमिकां प्रत्यावृत्तिभूमिकां चाह–**सुधाधारासारैरिति** । सुधाधारासारैरमृतधारासम्पातैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः भ्रूमध्यगतशुक्लरक्तचरणमध्यमार्गतो निष्पन्दितैः प्रपञ्चं मानसं स्थानादि-

षट्चक्ररूपं कुलपथं सिञ्चन्तीत्यनेनान्वयभूमिकोक्ता प्रत्यावृत्तिभूमिकामाह—पुनरपीति रसाम्नाया पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वानुत्तराः शक्तेराम्नायाः स्थानानि पार्थिवाप्यानलवाय्व्यनाभसमानसाः शाम्भवाम्नायाः एतेषां स्थानानि उत्तरादिक्रमेण भ्रूमध्यादिमानसादिक्रमेण वा एतेषां महसा एषां षण्णां प्रकाशकतेजसा स्वां भूमिं मूलाधारमवाप्य लब्ध्वा, आत्मानं स्वस्वरूपं भुजगनिभं सर्पाकारम् अध्युष्टवलयं सार्धत्रिवलयं कृत्वा कुलकुण्डे मूलाधारान्तर्गतचतुर्दलपद्मकर्णिकामध्ये वर्तिनि त्रिकोणे कुहरिणि कुहरं रन्ध्रविशेषस्तद्वति गुप्तविषये (स्थाने) स्वपिषि, तदुक्तम्—"मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तरक्तकोणा तु सन्निभां। कुण्डलिनीं नित्यां विद्युद्वल्लीसमाकृतिं। मत्तालिकुलहङ्कारसदृशतरनादिनीम्। उन्नीयोन्नीयचक्रेषु क्रमात् स्यन्दति वैभवं॥ अनुभूय परं गत्वा पीत्वा कुलपरामृतम्। अकुलात्कुलकं भूयः कुलावकुलकं महः॥ एवं मां सुन्दरीं ध्यायेत्सूक्ष्मध्यानं प्रकाशितं॥ इति पूर्वदेव विष्णुपक्षे सङ्गतिः॥ १०॥

श्रीचक्रमुद्धरति—**चतुर्भिरिति।** श्रीकण्ठैः शिवैरूर्ध्वमुखत्रिकोणैः चतुर्भिः चतुःसङ्ख्यकैः तथा शिवयुवतिभिः अधोमुखत्रिकोणैः पञ्चभिः पञ्चसङ्ख्यकैः, अधःप्रभिन्नाभिः सम्बद्धाभिरिति। अनेन प्रकारेण शम्भोर्नवभिर्मूलप्रकृतिभिः श्रीचक्रकारणभूताभिः नवयोनिभिः। यद्वा मूलप्रकृतिभिः प्रपञ्चस्य मूलकारणैः। यदुक्तं कामिकायाम्—" त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिधातवः शक्तिमूलकाः। मज्जः शुक्रप्राणजीवधातवः शिवमूलकाः॥ नवधातुरयं देहो नवयोनिसमुद्भवः॥" इति नवयोनिः। श्रीचक्रवसुदलमष्टदलं त्रिवलयं त्रिरेखा भूबिम्बरेखात्रयम्, एभिः सार्धं सह तव त्रयश्चत्वारिंशद् भवनकोणा गृहकोणाः परिणतास्तदुक्तम्—"बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्ममन्वस्रनागदलसङ्गतषोडशारम्। वृत्तत्रयञ्च धरणीसदनत्रयञ्च श्रीचक्रराजमुदितं परदेवतायाः।" इति। प्रस्तारवशात्त्रिकोणाधःस्थितकोणद्वयस्याष्टकोणान्तर्गतत्वात् त्रिचत्वारिंशत्वमिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु—भवनकोणा भवनरूपाणि त्रिकोणानि, तदुक्तं दक्षिणामूर्तिसंहितायां—"चत्वारिंशद्भागैरुक्तं त्रिभागैरपि पार्वति।" अस्योद्धारक्रमस्तु—"वृत्तं कृत्वेष्टमानेन सूत्रं पूर्वापरायतम्। विन्यस्य विभजेदष्टचत्वारिंशद् विभागतः॥ षष्ठे षष्ठे पञ्चमे च तृतीयाङ्के चतुर्थेऽथ षष्ठे षष्ठांशके पुनः॥ विधाय नवचिह्नानि तेषु सूत्राणि पातयेत्। नवयामोत्तराग्राणि तेषामुभयपार्श्वतः॥ आद्यद्वितीयतुर्याणां तथा पञ्चमषष्ठयोः। अष्टमान्तिमयोर्विद्वानग्निवेदकलांशकान्॥ पुराणद्व्यष्टवेदाग्निसङ्ख्यांशान् मार्जयेत्क्रमात्। शनिमध्ये वदेदन्तौ चन्द्रान्ते केतुमध्यतः॥ गुरौ रवौ भौममध्ये शुक्रान्तौ सोममध्यतः। शन्यन्तौ वृत्तमध्यन्तु राह्वन्तौ रविमध्यतः॥ केत्वन्तौ बुधमध्ये तु योजयेत्क्रमतो बुधः। मध्यवह्निस्फुरद्रूपमष्टद्विदशवह्निकम्॥ चतुर्दशानलोद्योतं श्रीचक्रं जायते परम्। तद्बहिर्वसुपत्राख्यं तद्बहिः षोडशं दलम्॥ वृत्तत्रितयसंशोभं त्रिरेखाञ्चितभूगृहम्। त्रिधामनिलयं द्वारचतुष्टयसुशोभितम्। सर्वतेजोमयं दिव्यं सोमसूर्यानलात्मकम्॥ इत्यत्र रव्यादिसंज्ञा अधस्तनरेखामारभ्य ज्ञेयाः।

विष्णुपक्षे—चतुर्भिश्चतुःसङ्ख्याकैः श्रीकण्ठैः शिवैः ब्रह्मरुद्रेश्वरसदाशिवरूपैः पञ्चभिः शिवयुवतिभिः—"श्रीविद्या त्वरिता चैव पारिजातेश्वरी तथा। त्रिपुरापञ्चबाणेशी पञ्चकलपलताः

स्मृताः ॥" इत्यादिनोक्ताभिः शम्भोर्महेशस्य प्रकर्षेण भिन्नाभिः मूलप्रकृतिभिः जलाद्यष्टमूर्तिभिः जीवात्मना सह नवभिस्तया त्रिवलयं लोकत्रयं तदेव रेखात्रयं ताभिश्च सार्धं त्रयश्चत्वारिंशत् इन्द्रादिदेवतास्तव भवनमिव भवनं देहं तस्य कोणा एकादश परिणताः हे वसुदल ? वसु धनं ददातीति वसुदो दाता तं लात्यनुगृह्णाति इत्यर्थः, कलानां चतुःषष्टिकलानामुज्वलचन्द्र प्रकाश हे इत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वदीयमिति–हे तुहिनगिरिकन्ये ! त्वदीयं सौन्दर्यं तुलयितुमुपमानोपमेयभावेन वर्णयितुं विरञ्चिप्रभृतयः ब्रह्मादयः कवीन्द्राः कथमपि कल्पान्ते न कथमपीत्यर्थः, उपमानाभावादित्यर्थः । अमरललना देवाङ्गना यत्सौन्दर्यं सालोक्यं मनसा गिरिशसायुज्यपदवीं यान्तीत्यन्वयः, एतेन वयं यदि शिवरूपा भवामः तदा एतस्या सौन्दर्यमुपभुञ्जाम इत्युक्तं भवति । अथवा अमराणां ललनं विलासो येषां ते साधका औत्सुक्यादौत्कण्ठ्यात्सौन्दर्यंमनसा आलोक्य ध्यात्वा तपोभिः दुष्प्रापां गिरिशसायुज्यपदवीं यान्ति प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः, इति मम प्रतिभाति । एतेन ध्यानस्य भोगमोक्षप्रदत्वमुक्तं भवति इति ।

विष्णुपक्षे–तुहिनगिरिकन्या गौरी ई लक्ष्मीस्तथा विरञ्चिप्रभृतयः कवीन्द्रास्त्वदीयं सौन्दर्यं तुलयितुं न समर्थाः । अमरललना भोगैकमात्रपरा अपि यद्वा हे अमरललना अपि गोपयुवतयः अपि स्वतोऽशुचिस्वभावा यत्सौन्दर्यं मनसा आलोच्य ध्यात्वा तव सायुज्यपदवीं यान्ति, हे गिरिशेति सम्बोधनम्, गिरौ गोवर्द्धने गोपी रमयन् शेते गिरिं मन्दराचलं क्षीरसमुद्रमथनेन श्यति तनूकरोति वा इत्यर्थः ॥ १२ ॥

नरमिति–वर्षीयांसं वृद्धं नयनविरसं कुरूपं नर्मसु कामक्रीडासु जडमनभिज्ञमेतादृशमपि नरं मनुष्यं तवापाङ्गालोके अपाङ्गेन यदालोकनं तस्मिन् पतितं तद्भाजनं शतशो युवतयोऽनुधावन्ति । कीदृश्यो गलद्वेणीबन्धा विगलितकबरीभाराः, कुचकलशाद विस्रस्ता विभ्रष्टः सिचयाः कञ्चुलिका यासां ताः, हयतनिःकरणात्त्रुट्यत्काञ्चयः छिन्नक्षुद्रघण्टिका विगलितदुकूलाः भ्रष्टोत्तरीया इत्यर्थः । विष्णुपक्षेऽप्येवम् ॥ १३ ॥

अथ रश्मिक्रमं सूचयति-**क्षिताविति**–क्षितौ मूलाधारे षट्पञ्चाशद्दले पार्थिवतत्त्वरूपा अष्टाविंशति रश्मयः । पार्थिवतत्त्वानि च पञ्चतन्मात्रा, पञ्चभूतानि, पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, अन्तःकरणचतुष्टयं, कालः, प्रकृतिपुरुषमहत्तत्त्वानि, अष्टाविंशतिः । शिवशक्तिभेदेन द्विविधानि तेन षट्पञ्चाशत् । एषां नामान्यग्रे वक्ष्यन्ते । उदके मणिपूरे द्विपञ्चाशद्दले आप्यतत्त्वानि षड्विंशतिः । पञ्चभूतानि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, तेषामर्था दश, मन इति शैवशाक्तभेदेन द्विपञ्चाशत् । हुताशने स्वाधिष्ठाने द्विषष्टिदले तैजसतत्त्वानि एकत्रिंशत्–पञ्चभूतानि, तन्मात्राणि, पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, तेषामर्था दश, मन इत्येकत्रिंशत् शिवशक्त्योर्विभागेन द्वीषष्टिः । अनिले अनाहते चतुःपञ्चाशद्दले वायुतत्त्वानि सप्तविंशतिः । महत्तत्त्वन्यूनपार्थिवतत्त्वानि शिवशक्तिभेदेन चतुःपञ्चाशत् । दिवि विशुद्धिचक्रे द्विसप्ततिदले व्योमतत्त्वानि षट्त्रिंशत् । शिवशक्तिसदाशिव ईश्वरशुद्ध, विद्यातत्त्वमायाकालविद्यारागकालनियतिपुरुषप्रकृतिअहङ्कारबुद्धिमनःप्रज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रिय-

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धपञ्चभूतानि इति शिवशक्तिविभागेन द्विसप्ततिः। मनसि आज्ञाचक्रे चतुःषष्टिदले मानसतत्त्वानि द्वात्रिंशत्। तथा हि–पुरा चतुर्विधा परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति, इच्छा पञ्चधा कर्तुं कारयितुमुपकर्तुंप्रतिकर्तुमुदासितुमिति। ज्ञानं चतुर्विधम्–निरालम्बनं सालम्बनञ्चेति, सालम्बनं त्रिविधम्–ज्ञातृज्ञेयज्ञप्तिरूपेण, विभिन्नरूपेण न निरालम्बनं, त्वम्–अहं–त्वदीयम् मदीयं इति चतुर्विधमपि एकत्वेन परिगणितम्। क्रिया सप्तधा–इष्टं पूर्तं स्वाध्यायः जपः पूजा तपो दानमिति। कुण्डलिनी भूमिकाभेदेन चतुर्विधा–उन्नयः लयः प्रत्यावृत्तिः विश्रान्तिरिति। मातृका अष्टधा वर्गाष्टकभेदात् एवं द्वात्रिंशत् शिवशक्तिविभागेन चतुःषष्टिः। एवं पार्थिवादितत्त्वरूपाः षष्ठ्युत्तरत्रिंशतं मरीचयः शाम्भवाः। तदुक्तं कुब्जिकातन्त्रे—"आदौ परा चतुर्धा स्यात् द्वितीयेच्छात्र पञ्चाधा। तृतीये वेदधाज्ञाना चतुर्थी सप्तधा क्रिया॥ पञ्चमी कुण्डली द्वि द्विः षष्ठी स्यान्मातृकाऽष्टधा। परातो जायतेच्छा हि सा च व्योमपतिः स्मृता॥ षट्त्रिंशन्नायिकाः प्रोक्ताः कण्ठस्थान समाश्रताः। इच्छातो जायते ज्ञाना सा च वायोरधीश्वरी॥ सप्तविंशतिरश्मीनां पतिः साऽनाहताश्रया। ज्ञानातो भूक्रिया व्यक्ता सा च वह्नीश्वरी मता॥ एकत्रिंशद्रश्मिपतिः स्वाधिष्ठानसमाश्रिता। क्रियातः कुण्डली व्यक्ता सा स्यात् सलिलनायिका॥ सप्तविंशतिरश्मीनां मणिपूरं समाश्रिताः। कुण्डल्या मातृका जाता सा क्षितेरीश्वरी मता॥ अष्टाविंशतिरश्मीनामधिपाधारमाश्रिता। शिवशक्तिविभागेन द्विविधा शाम्भवाज्ञया॥ षष्ठ्युत्तरं च त्रिंशतमेवं शम्भुमरीचयः। परादिशक्तिभिः षड्भिर्नायकैः सहितः पुरः॥ द्विसप्तत्यधिकत्रीणि शतान्याहुर्मनीषिणः। एषां स्मरणमात्रेण जीवन्मुक्तो महीं चरेत्॥ सर्वेषां स्मरणासक्तः षट्सु चैकमपि स्मरेत्। एतेषां स्मृतितो लोकः पापहा पूजनात् पुनः॥ लक्ष्मीवान् ध्यानतो जीवन्मुक्तो रश्मिकुले वसेत्॥" इति। तथा तत्रैव–"शिवस्य निष्प्रपञ्चस्य परमार्थशरीरिणः। विद्युल्लता परा जाता पञ्चानां मातृरूपिणी॥ अन्यासां मार्गयोगात सैका षोढा प्रजायते। परा चेत्तथा ज्ञाना क्रियाकुण्डलिनीति च॥ मातृका चाष्टधा प्रोक्ता पराभेदास्ततः स्मृताः। कुण्डली मातृकाभ्याञ्च षोढा भिन्नमपूषकम्। नानाविधं शुचिततं तन्त्रमेतत्षडन्वयं। उत्पन्नं शाम्भवं पश्चाज्जगदेतच्चराचरम्॥" अथ पार्थिवादि चक्रे रश्मीनां नामानि—उड्डीश्वरः ज्वालोड्डीश्वरी, जालेश्वरः जालेश्वरी, पूर्णेश्वरः पूर्णेश्वरी, कामेश्वरः कामेश्वरी, श्रीकण्ठः, गगनः, अनन्तः स्व स्वरसा, १२ शङ्करः, क्षितिः १४, पिङ्गलः, पातालदेवी, नादाख्यः, नादा, आनन्दा, डाकिनी, आलस्यः, पाकिनी, महानन्दा, लाकिनी, योग्यः, काकिनी, अतीतशाकिनी, पादः, हाकिनी, आधारेशः, रक्ता, चक्रीशः, चण्डा, कुरङ्गीशः कराला, गदध्रीशः, महेच्छुष्मा, अनादिविमलः, मातङ्गी, सर्वज्ञविमलः, पुलिन्दा, योगविमलः, शबरी, सिद्धविमलः, वाचापरा, समयविमलः, कुलालिका, मित्रेशः, कुब्जा, उड्डीशः, लज्जा, सलया, कुलेश्वरी, चर्याधीशः, कुलजा ५६, एते पार्थिवरश्मयः। मूलाधारे षट्पञ्चाशद्दलं कमलं विचिन्त्य तत्कर्णिकायामग्रे वक्ष्यमाणौ शिवौ सम्पूज्य दलेषु रश्मयः पूज्याः। शिवे "आनन्दनाथश्रीपादुकां पूजयामि" इति

योज्यम् । शक्तौ "अम्बादेवीश्रीपादुकां पूजयामि" इति योज्यम् । एवं सर्वत्र चक्रेषु । अथवा सर्वसिद्धिषट्कोणं विचिन्त्य पश्चिमादितो रश्मीन् पूजयेत् । तदुक्तं पद्यवाहिन्याम्— "षट्कोणं शिरसि ध्यात्वा पश्चिमादिषु तु क्रमात् । कोणेषु पूजयेत् यत्नादष्टाविंशतिकं क्रमात् ॥ चतुष्कं पञ्चकं चैव चतुष्कं पञ्चकं पुनः । चतुष्कमिति सम्भिन्ना क्रमात्पार्थिवरश्मयः ॥" इति भूमावपि विलिख्य पूजयन्ति । अथापि रश्मयो मणिपूरे शाम्भवक्रमे स्वाधिष्ठानमणिपूरयोर्व्यत्ययः, ते च सद्योजात-माया-महादेवः श्रीः, अघोरः, पद्मा, तत्पुरुषः, अम्बिका, अनन्तः, निर्वृतिः, अनाथः, प्रतिष्ठा १२, जनाश्रितः, विद्या, अचिन्त्यः, शान्ता, शशिशेखरः, उमा, तीव्रः, गङ्गा, मणिवाहः, सरस्वती, अम्बुवाहः, कमला, तेजोधीशः, पार्वती, विद्यावागीशः, चिन्ता, चतुर्विद्येश्वरः, सुकमला, उमा, गङ्गेश्वरः, मन्मथा, कृष्णेश्वरः, श्रिया, श्रीकण्ठः, लया, अनन्तः, सतीशेखरः, मेखला, पिङ्गलः, यशोवती, साध्याख्यः, हंसा, नन्दा, परदिव्यौघः, वामा, मारदिव्यौघः, ज्येष्ठापि रौद्रः, रौद्री, सर्वेश्वरः, सर्वमयी ५२, एते आप्या रश्मयः मणिपूरे षड्दले चतुष्कादिक्रमेण पूज्याः । तदुक्तं पद्यवाहिन्याम् । "चतुष्कं च चतुष्कं च षट्कं भूयश्चतुष्ककम् । पञ्चकं त्रिकमित्येव भिन्ना जलमरीचयः ।" इति । तन्त्रान्तरे द्विपञ्चाशद्दलं विचिन्त्य तत्र पूजनमुक्तम् । एवमग्रेऽपि । अथ तैजसरश्मयः परापरः, चण्डेश्वरी, परमः, चतुष्मती, तत्परः गुह्यकाली, अपरः संवर्ता, चिदानन्दः, नीलकुब्जा, अघोरः, गन्धा, सामारसः, रसा, ललितः, स्मया स्वस्थः, स्पर्शा, भूतेश्वरः, शब्दा, आनन्दः, डाकिनी, आलस्यः, रत्नडाकिनी, प्रभानन्दः, चक्रडाकिनी, योगानन्दः, पद्मडाकिनी, अतीतः, कुब्जडाकिनी, खादः, प्रचण्डडाकिनी, योगेश्वरः, चण्डा, पीठेश्वरः, कोशला, कुलकौलेश्वरः, पावनी, कुक्षेश्वरः, समया, श्रीकण्ठः, कामा, अनन्तः, रेवती ४४, शङ्करः, ज्वाला, पिङ्गलः, करला, सादाख्यः, कुब्जिका, करालरात्रिः गुरुः, परासिद्धगुरुः, शान्त्यतीता, रत्नगुरुः, शान्ताशिवगुरुः, विद्यामेलगुरुः, प्रतिष्ठासमगुरुः, निवृत्तिः, एते स्वाधिष्ठाने दशदले पश्चिमादि नवदलेषु षट्ट षट्ट क्रमेण दशमदलेऽष्टकं पूजयेत् । पद्यवाहिन्यान्तु—"पञ्चकं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं पुनः । षट्कमित्थं क्रमाद्भिन्नास्तैजसाः क्रमरश्मयः ॥ इति षट्कोणे प्रयोजनमुक्तम् ॥ ६२ ॥ अथ वायव्यामराश्रये खगेश्वरः, भट्टारकूर्मः, आधारा, मेषा, शोकाद्दमीनः, मल्लिका, ज्ञानविमला, महानन्दः, शर्वरी, तीव्रः, लिजाप्रियः, कुमुदा, कालिकः, मेवकीडामरः, डाकिनीरामः, डाकिनीलामः, लाकिनीकामरः, काकिनीसामयः, साकिनीहामरः, हाकिनीआधारेशः, राका, चक्रीशः, बिन्दुः, कुरूरः, कुला, समयश्रीशः, कुब्जिका, हृदीशः, कामकला, शिरसः, कुलबाधिका, शिखेशः, वर्वरा, वर्मी, बहुरूप अशस्त्रेशः, महत्तरी, परमगुरुः, मङ्गला परादिगुरुः, कोसरा पूज्यगुरुः, रामः ५४ । एतेऽनाहते द्वादशे दले पश्चिमादिपूज्याः । तृतीये षष्ठनवदलेषु षट् षट् अन्येषु चतुष्कं चतुष्कम् । अथवा प्रथमान्त्ययोः षट्कमष्टकम् अन्येषु चतुष्कं चतुष्कम् । पद्यवाहिन्यान्तु—चतुष्कं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं त्रिकम् । इति क्रमेण भिन्नाः स्युः वायवीया मरीचयः । इति षट्कोणपूजनमुक्तम् ॥

अथ नाभसाः—हृदयः, कौलिकीपरः, कान्ताभोगः, विश्वेशीमयः, योगिनीमहः, ब्रह्मसारा शवः, शवरीद्रवः, कालिकारसः, जुष्टचाण्डाली मोहः, अघोरेशी, मनोमयः, हेला, सवकः, सहारक्ता, ज्ञानगुह्यः, कुब्जिका, खरः, डाकिनी, ज्वलनः, राकिनी, महाकूलः, लाकिनी, मयोज्वाला, काकिनीतेजः, शाकिनीमूर्धा, हाकिनीवायुः, पापघ्नी, कुलसिंहा, संहारः, कुलाम्बिका, विश्वम्भरः, कामा, कौटिलः, कूर्ममाता, गालवः, कङ्काली, व्योमः, व्योमा, श्वसनः, नादा, खेचरः, महादेवी, बाहुलः, महत्तरी, तातः, कुण्डली, कुलातीतः, कुलेशी, अंजः, इन्धिका, मननः, दीपिका, ईशः, रेचिका, शिखः, मोचिका, परमः, परा, पराचित् एते विशुद्धौ षोडशदले आद्यन्तयोः अष्टकम् अष्टकमन्येषु चतुष्कं चतुष्कम्। पद्यवाहिन्यान्तु–"षट्कं षट्कं पुनः षट्कं षट्कं षट्कं पुनश्च तत्। इति क्रमात् समुद्दिष्टा नाभसादिव्यरश्मयः ॥" इति षट्कोणे पूजनमुक्तम्।

अथ मानसे रश्मयः—परा, परापरा, भरा, भरापरा, चित्, चित्परा, महामाया, महामायापरा, इच्छा, इच्छापरा, सृष्टिः, सृष्टिपरा, स्थितिः, स्थितिपरा, निरोधः, निरोधपरामुक्तिः, मुक्तिपरा, ज्ञानः, ज्ञानपरा, सत्यः, सती, असत्, असतीपरा, सदसत्, सदसतीता, क्रिया, क्रियापरा, आत्मा, आत्मापरा, इन्द्रियाश्रयः, इन्द्रियाश्रयपरा, गोचरः, गोचरपरा, लोकमुख्यः, लोकमुख्यपरा, वेदवत्, वेदवत्परा, संवित्, संवित्परा, कुण्डलिनी, कुण्डलिनीपरा, सौषुम्णः, सौषुम्णपरा, प्राणसूत्रः, प्राणसूत्रपरा, स्पन्दः, स्पन्दपरा, मातृका, मातृकापरा, स्वरोद्भवः, स्वरोद्भवपरा, वर्णजः, वर्णजापरा, शब्दजः, शब्दजापरा, वर्णज्ञातः, वर्णज्ञातापरा, वर्गजः, वर्गजापरा, संयोगजः, संयोगजापरा, मन्त्रविग्रहः, मन्त्रविग्रहापरा ६४, एते आज्ञायां द्विदले पूज्याः। चतुष्कचतुष्टयं वामदले चतुष्कचतुष्टयं दक्षिणदले। पद्यवाहिन्यान्तु–"चतुष्कं पञ्चकञ्चैव चतुष्कं सप्तकं पुनः। चतुष्कमष्टकं चेति क्रमान्मानसरश्मयः ॥" इति षट्कोणे पूजनमुक्तम्। इति पद्यवाहिन्यामुक्तानि रश्मिनामानि मिथुनमालायान्तु एतेषां नामान्तराणि उक्तानि (तानि पूर्वस्मिन् डिण्डिमभाष्ये उक्तानि, चतुर्दशश्लोकव्याख्यानावसरे अत्र नोक्तानि विस्तरभयात्)। अनेन प्रकारेण ये मयूखास्तेषामुपरि सहस्रारे तव पादाम्बुजयुगं रक्तशुक्लात्मकं तयोर्मन्त्रस्तु–"महाश्रीचक्रनगरसाम्राज्ञीरक्तश्रीपादुकां पूजयामि नमः" इति ब्रह्मरन्ध्रदक्षिणभागे, वाममागे तु "श्रीमन्महाश्रीचक्रनगरसम्राट्शुक्लश्रीपादुकां पूजयामि नमः" इति। "एवं रश्मिक्रमं कुर्वन् साधको विजितेन्द्रियः। धनधान्यपरारोग्यं पाण्डित्यादिपदं व्रजेत्। एवन्तु चक्रदेवीनामन्तर्यागो निवेदितः ॥" इति फलश्रुतिः।

यत्तु आधारादिद्विचक्रे अग्निसूर्यसोमावस्थानं तत्राग्नेरष्टोत्तरशतकिरणाः क्षितावुदके वसन्ति। हुताशे निजे च षोडशाधिकशतगभस्तयो भानोः एवं दिवि मनसि च षट्त्रिंशदधिकगभस्तयः सोमस्य। तदुक्तं भैरवामले–"अष्टोत्तरशतं वह्नेः षोडशोत्तरकं रवेः। षट्त्रिंशदुत्तरं तेजः सोमस्य परिकीर्तिताः।" इति व्याख्यानं तदप्युक्तं भिन्नमेव विष्णुपक्षेऽपि समानम् ॥ १४ ॥

अथ त्रिभिः श्लोकैः वाग्भवोपासनोपयुक्तध्यानादिकमुच्यते। तत्र साक्षिकध्यानमाद्येनाह-**शरज्ज्योत्स्नेति**। शरत्कालीनचन्द्रिकारुचिं शशिना युतं शशियुतम्। जटाया जूटो बन्धस्तन्मयं मुकुटं यस्यास्तां, वरो वरमुद्रात्रासः त्राणमभयमुद्रा स्फटिकगुटिका स्फटिकमाला पुस्तकं च करे यस्यास्तां, त्वां सकृत् एकवारमपि न नत्वा सतां सज्जनानां भणितयो वाचः कथं सन्निदधते सन्निहिता भवन्ति ? न कथमपीत्यर्थः। कीदृश्यो भणितयः ? मधुक्षीरद्राक्षामधुमधुरीणां मधुवन्माक्षिकवत्, क्षीरवद्दुग्धवत्, द्राक्षावन्मृद्वीकावत्, मधुरमधुरीणां माधुर्यधूर्वहा इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे—एवंभूतां सरस्वतीमपि नत्वा त्वां पुनः सकृदपि न नत्वा सतां भणितयः कथं सन्निदधते इत्यर्थः॥ १५॥

तत्रैव राजसं ध्यानमाह—**कवीन्द्राणामिति**। ये सन्तः कतिचित् कियन्तः अरुणामेव भवतीं भजन्ते अमी सन्तः वाग्भिः सतां सहृदयानां रञ्जनं विदधति। भवतीं कीदृशीं ? कवीन्द्राणां वर्णयितृश्रेष्ठानां चेतांस्येव कमलवनानि तत्र बालातपरुचिमुद्यत्सूर्यकिरणाकारां तत्प्रकाशिकामित्यर्थः, वाग्भिः कीदृशीभिः ? विरञ्चिप्रेयस्याः सरस्वत्याः तरलतरा उल्लसितायाः शृङ्गारलहरी कामरसप्रवाहः तद्वद्गभीराभिः गूढार्थप्रतिपादिकाभिः यथा सरस्वत्याः कामोद्रेको गूढः तथा गूढार्थाभिरित्यर्थः। यद्वा अमी सतां रञ्जनं सरस्वत्याश्च रञ्जनं विदधति तरुणतराणां स्त्रीणां पुरुषाणां तरुणतरा समृद्धा वा या शृङ्गारलहरी शृङ्गाररसतरङ्गास्तैर्गभीराभिरित्यर्थः।

विष्णुपक्षे—भवति ! त्वयि त्वदङ्के विद्यमानां ईं लक्ष्मीं ये भजन्ते इत्यर्थः। कवीन्द्राणामित्यादि लक्ष्मीविशेषणं, शेषं समानम्॥ १६॥

सवित्रीभिरिति। हे जननि ! वाचां सवित्रीभिः मातृकाभिः शशिमणिशिला चन्द्रकान्तमणिपाषाणः तस्य भङ्गा भज्यमानचन्द्रकान्तमणिरित्यर्थः, कृदभिहितन्यायात् तद्वद्रुचिः कान्तिर्यासां ताभिः, वशिनी कामेश्वरी मोदिनी विमला अरुणा जयिनी सर्वेश्वरी कौलिनीभिः सह यस्त्वां सञ्चिन्तयति स महतां काव्यानां महाकाव्यानां कर्ता भवति, कैः ? वचोभिः, कीदृशैः ? भङ्गीसुभगैः नानाविधशब्दरचना वैदग्ध्यविशेषा भंगजास्ताभिः सुभगैः शोभमानैः वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैः सरस्वतीमुखारविन्दसौरभवन्मधुरैः हृद्यैरित्यर्थः।

विष्णुपक्षे—वशो अस्यास्ति जगदिति वशिनी रुक्मिणी तदाद्याभिः रुक्मिणी-सत्यभामाऽग्निजिती-सुविन्दा-मित्रविन्दा-सुलक्षणा-जाम्बवती-सुशीलाभिः सहजननीति क्रियाविशेषणं, देवकीसहितं यथा स्यात्तथा इत्यर्थः, तेन वसुदेवदेवकीनन्दयशोदाबलभद्रगोपगोप्य इति द्वितीयावरणं प्राप्तम्। यद्वा जननीवाचरति जननी विष्णुः आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप्, तस्य सम्बोधनं हे जननि इति प्रथमालिङ्गग्रहणञ्चेति, नदीसंज्ञाया 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः', शेषं समानम्॥ १७॥

मध्यकूटोपयुक्तं द्वाभ्यां ध्यानादिकमाह-**तनुच्छायाभिरित्यादि** । अतरुणतरणि-श्रीसरणिभिः बालादित्यकान्तिवर्त्मभूताभिः तत्सदृशीभिरित्यर्थः, तनुच्छायाभिः शरीर-कान्तिभिः करणभूताभिः सर्वां दिवमाकाशमुर्वीं पृथ्वीमरुणिमनिमग्नां लोहितकान्तिकवलितां यः स्मरति अस्य कति कति गीर्वाणगणिका देववेश्या उर्वश्या सह वश्या न भवन्ति ? अपि तु सर्वा वश्या भवन्त्येव, त्रसन्तो बिभ्यति ये वा हरणा गृहहरिणा त्रासाभावात् तद्वत् शालीनं शोभमानं नयनं यासां ता इत्यर्थः । अनिमिषदृष्टीनां सुराङ्गनानां कामरूप-तया नयनचाञ्चल्यवर्णनमुपपन्नम्, विष्णुपक्षेऽप्येवम् ॥ १८ ॥

कमलाध्यानमाह—**मुखं बिन्दुमेकम्** । ईकारोर्ध्वावयवरूपं मुखं कृत्वा मुखं तया ध्यात्वा तस्य मुखस्याधः कुचयुगं कुचयुगतया बिन्दुद्वयं कृत्वा ध्यात्वा तदधः कुचद्वयादधः हरार्ध-मधोमुखत्रिकोणं यो ध्यायेत्, हे हरमहिषि महेशपत्नि ! ते तव मन्मथकलां क्लींबीजस्य ईकाररूपस्वरं सवनितां सङ्क्षोभं नयतीति फलमतिलघु अतितुच्छम् । अत एवाधिकं फल-माह-रवीन्दू स्तनयुगौ यस्यास्तां त्रिलोकीमपि आशु शीघ्रं भ्रमयति क्षोभयतीत्यर्थः । एत-देवोक्तं चतुःशत्याम्-"बिन्दुं सङ्कल्पवक्त्रं तु तदधः स्यात्कुचद्वयम् । तदधः स परार्धन्तु चिन्तयेत्तदधोमुखम् ॥" इति । तथा "बिन्दौ तद्वक्त्रमारोप्य तदधो बाहुयुग्मकम् । तदधः कुचयुग्मं तु तदधो योनिमेव च ॥" इति । त्रिलोकीमपीत्यनेन तस्या अपि कामकलारूपं ते युक्तं भवति । तदुक्तं रुद्रयामले-"नमो महाबिन्दुमुखी चन्द्रसूर्यस्तनद्वया । सुमेरुहार्ध-कलया शोभमाना महीपदा ॥ पातालतलविन्यासा त्रिलोकीयं तवाम्बिके । कामराज-कलारूपा जागर्ति सचराचरा ॥ इति । अत्र हरार्धपदेनाधोमुखत्रिकोणातिगा योनिरुच्यते, हरो हकारस्तस्य पूर्वभागे मृणे अधोभागे योन्याकारस्तिष्ठति । अथवा हरः शिवेति वर्णद्वयं तस्यार्धं शकारवकारयोर्लोपादिकाराकारौ व्यत्ययेन संहितां प्राप्तौ एकाररूपयोनिर्भवति । यद्वा हरो रविशब्दः तस्य अर्द्धं रेफवकारयोर्लोपात् संहितायां 'ए' इति रूपम् । यद्वा हरो 'हंसः' पदं हकारसकारयोर्लोपात् बिन्दुविसर्गाभ्यां बिन्दुत्रयमवशिष्यते । तत्रैवं । योजना-हरार्धं अंहः इति स्वरूपं ध्यायेत्, केन प्रकारेण ? बिन्दुहकारोपरिस्थं मुखं कृत्वा तस्याधो विसर्गात्मकं विन्दुद्वयम् कुचयुगं कृत्वा तदधः मन्मथकलां योनिं ध्यायेत् इत्यनुषङ्गः इति । एतत् कामकलारूपमतिगोप्यम् । तदुक्तं सङ्केतपद्धतौ—"एतत् कामकलाव्याप्तं गुह्याद् गुह्यतरं महत् । नाशिष्याय प्रवक्तव्यं नाभक्ताय कदाचन ॥ एतत्प्रकाशनं मातुः सद् घोटनमुरोजयोः । आकृष्याच्छादनमिव तस्मान्नैतत्प्रकाशयेत् ॥ लोभान्मोहाच्च गर्वाच्च वैदुष्याद्वा प्रकाशयेत् । सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति शस्त्रघातविषादिभिः ॥" इति ।

विष्णुपक्षे—बिन्दुमनुस्वारं मुखमग्रगं कृत्वा तदधस्तत्पश्चात् हरार्धं शिवस्यार्धाङ्गमा-यामीकारं तस्य हरार्धस्याधः पश्चात् कुः पृथिवी लकारः त्रयुगं च पदेन वरतयोत्थयवर्गोत्थैः पिण्डातपरैः अन्तिमस्वरैः इति न्यायेन षट् तस्य युगं चतुष्टयं तेन चतुर्विंशति लकाराच्चतुर्विंशतिः ककारः ककारान्तरलकारयोगात्, अनेन प्रकारेण मन्मथबीजरूपां कलां मन्त्रैकदेशं यो ध्यायेत् तं सवनितां सङ्क्षोभं नयति इत्यतिलघु हरो महेशः महिषोऽस्यास्तीति महिषी यमः तयोर्भावो हरमहिषिता ते हरमहिषि इति द्वितीयान्तं नयति प्रापयति शिवभावं यमभावं प्रापयति, यथा-त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयतीत्यर्थः ।

यद्वा हरि महिषीवाचरतीति पूर्ववद्विष्णोः सम्बोधनम् । यद्वा मुखं विन्दुमित्यादिध्यान-क्रियान्वयः । मन्मथकलयतीति मन्मथकलः प्रद्युम्नपितः आम् इति सम्बुद्धौ । यद्वा वनितामित्यस्य विशेषणं मन्मथकलामिति कामकौशलमित्यर्थः । अथवा मन्मथकलां रासक्रीडादौ कामकौशलं यो ध्यायेत् समाधिना, समाधिमेवाह–मुखं वक्त्रं विन्दुं कृत्वा तस्याधः कुचयुगं विन्दुं मुद्रितं कृत्वा तदधो हरार्धमुपस्थं विन्दुं मुद्रितं कृत्वा इत्यर्थः । वायुधारणकाले सर्वच्छिद्रमुद्रणं योगमार्गसिद्धम् । तदुक्तं त्रिपुरासारसमुच्चये–"अथ पार्ष्णि निरुद्धकम्बु···, ध्वजमूलस्थितसव्यपादपार्ष्णिः । ऋजुकायशिरोधरो यतात्मा, विषयेभ्यो विनिवर्ततेन्द्रियाश्वा ॥" "काकी चञ्च्वग्रकृष्टैर्मुहुरुदरदरीं, पूरयित्वा समीरैः । अङ्गुष्ठाभ्यां नररिपुविवरे तर्जनीभ्याञ्च नेत्रे नासारन्ध्रं निरुध्यात्स्थिरविमलमतिर्मध्यमाभ्यामथास्यम् । त्वन्याभिर्नातिगाढं कमलजनियः स्थापयेन्मानसं स्वम् ।" इति । कम्बुनि गुदं, ध्वजो लिङ्गम्, नररिपुः कर्णः हरमहिषीत्यादि पूर्ववदेव व्याख्येयम् ॥ १९ ॥

तृतीयबीजसाधनोपयुक्तं ध्यानमाह–**किरन्तीमित्यादि** । यः साधकः त्वां हृदि आधत्ते स शकुन्ताधिप इव गरुड इव सर्पाणां दर्पं दृष्ट्वा शमयति ज्वरप्लुष्टं ज्वरदग्धं सुखयति, त्वां कीदृशीम्? अङ्गेभ्यः शरीरेभ्यः किरणनिकुरम्बः तेजःसमूहः स एवामृतरसः सुधाद्रवः तं किरन्तीं, कामिव? हिमकरशिलामूर्तिमिव चन्द्रकान्तमणिमूर्तिमिव; एतेन श्वेतरूपं ध्यान-मुक्तम्, दृष्ट्या कीदृश्या? सुधाधारशिरया अमृतधारासङ्घातप्रणालिकया इत्यर्थः ।

विष्णुपक्षे—किरन्तीमिति–शिलामूर्तिविशेषणम् ॥ २० ॥

मुखं विन्दुमित्यादिना कामकलायाः स्थूलं ध्यानमुक्तमिदानीं सूक्ष्मं तद् ध्यानमाह–**तडिल्लेखेति** । तव कलां मूर्तिं महान्तः सनकादयः महापद्माख्यां सहस्रारं मनसा ध्यायन्तः परमाह्लादलहरीम् अतिशयसुखप्रवाहं दधति धारयन्ति, कीदृशेन मनसा? मृदितेन नाशितेन मलमायेन, मलाः कामक्रोधादयः, मायां अनादिसिद्धा विद्या कलां कीदृशी तडि-ल्लेखावत् विद्युच्छटावत्, तन्वीं सूक्ष्मां, तपनशशिवैश्वानरमयीं सूर्येन्दुवह्निरूपबिन्दुत्रयवतीं, परागं कमलानामाधारादिसंज्ञानामुपरिसहस्रारे निषण्णामुपविष्टामित्यर्थः । तदुक्तं कादिमते–"इति ते गदिता कामकला या बाह्यभावना । पूर्वमेवाधुना वक्ष्ये भावनामान्तरालिकां । मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं स्फुरद्विद्युल्लताकृतिं । ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं त्वद्विद्याक्षररूपिणीं । षट्चक्रभेदिनीं देवीं ताञ्च बिन्दुत्रयात्मिकां । तामेवार्धकलारूपां चिन्तयेत्पद्मनिभानने । एवं भावनया जुष्टः परमानन्दनिर्भरः । संसारसागरं धीमान् गोष्पदी कुरुते शिवे ।" विष्णुपक्षे-ऽप्येवम् ॥ २१ ॥

भवानीति—हे भवानि! मयि दासे त्वं सकरुणां दृष्टिं वितर प्रयच्छ; इति सम्पूर्णं स्तोतुं वाञ्छन् भवानि त्वमिति एतावन्मात्रं यः कथयति शेषभागं यावन्नोच्चरति तदैव त्वं तस्मै निजसायुज्यपदवीं दिशसि प्रयच्छसि, कीदृशी? मुकुन्दो विष्णुः, ब्रह्मा धाता, इन्द्रः पाकशासन एतेषां स्फुटं यन्मुकुटं तेन नीराजितं पदं यस्यास्तामित्यर्थः ।

विष्णुपक्षे—हे मुकुन्द मोक्षप्रद ! मयि सकरुणां दृष्टिं वितर इति एकं वाक्यम्, तथा भगवान् इत्थं कन्दर्पत्वं मयि वितरत्विति विभक्तिविपरिणामे तात्पर्ये वाक्यम्, भवत्यस्मादिति भवो विष्णुः स एव अतः प्राणो विद्यते यस्यासौ भवानी विष्णुभक्तः तस्य भावो भवानित्वम् इत्येकमेव वाक्यम्। यद्वा मोहिनीरूपेण भवानीवाचरति इति भवानी, विष्णुः आचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विप् तस्य सम्बोधनं हे भवानि, विष्णोः प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चेति नदीसंज्ञायाम् "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः" इति ह्रस्वः, इति स्तोतुं वाञ्छन् भवानि त्वम् इत्येतावदेव यः कथयति तदैव तस्मै त्वं सायुज्यपदवीं दिशसि ब्रह्मेन्द्रेत्यादिसायुज्यपदवीविशेषणम् इति ॥ २२ ॥

त्वयेति त्वया शम्भोः वामं वपुः हृत्वा अपरमपि दक्षिणं शरीरार्द्धं अपरितृप्तेन इच्छापूर्तिरहितेन मनसा करणेन हृतमभूदिति शङ्के तर्कयामि। तथाहि—तदेव प्रतिपादयामि; त्वद्रूपं सकलम् अरुणाभं रक्तवर्णं पूर्वं त्वद्वर्णमेवार्द्धं रक्तमासीत्, त्रिनयनं त्रिलोचनं पूर्वं सार्द्धनयनमासीत्, कुचाभ्यामानम्रप्रह्वं पूर्वमेककुचेन नम्रमासीत्, कुटिलो वक्रः शशी चन्द्र आधेयत्वेन चूडाधारत्वेन विद्यते यस्य तत् कुटिलशशिचूडालं च तन्मुकुटं चेति, तद्विद्यते यत्रेति कर्मधारयोत्तरबहुव्रीहिः, पूर्वं तव मुकुटमात्रमासीत् न शशियुतम् अथवा कुटिलशशिनोर्द्धमासीत् न तु सम्पूर्णं कुटिलशशीति भावः।

विष्णुपक्षे—मोहिनीरूपं कृत्वा शम्भोः वामं सुन्दरं वपुः कृत्वा अपरमपि शरीरार्द्धं गौरीरूपं हृतमभूत् इति शङ्के त्वद् रूपमित्यादिना मोहिनीध्यानमुक्तम् ॥ २३ ॥

जगदिति—क्षणचकितयोश्चञ्चलयोस्तव भ्रूलतयो राज्ञामालम्ब्य प्राप्य धाता ब्रह्मा जगत् संसारं सूते सृजति, हरिर्विष्णुः अवति रक्षति, रुद्रः क्षपयते कारणरूपतां प्रापयति, यथा—घटादेर्मृदादिरूपता, एतत् कारणात्मकं जगत्तिरस्कुर्वन् स्वमपि वपुः शरीरम् ईशः स्थगयति तिरोधत्ते, सदापूर्वः शिवः सदाशिवः सर्वं तदिदम् अनुगृह्णाति स्वात्मनि बीजभावेन स्थापयति, पुनः सृष्टेरनुग्रहाय। तदुक्तं-शाम्भवदीपिकायाम्—"सृष्टिस्थित्युपसंहारविधानानुग्रहात्मकं। कृत्यपञ्चविधं यस्य तन्नुमः शाश्वतं शिवं।" इति।

विष्णुपक्षेऽप्येवम्—पञ्चब्रह्मान्तर्गतविष्णुमूर्तेः स्तोतव्यभिन्नत्वात् न काप्यनुपपत्तिः ॥ २४ ॥

त्रयाणामिति—हे परमशिवे ! तव चरणयोर्या पूजा विरचिता सा त्रिगुणजनितानां सत्त्वरजस्तमोजनितानां त्रयाणां देवानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां पूजा भवेत्। 'परशिवे' इत्यत्र त्रिभुवने इति क्वचित्पाठः। तथा हि तदेव प्रतिपाद्यते हि यतः त्वत्पादावुद्वहन्तीति त्वत्पादोद्वहनं यन्मणिपीठं तस्य निकटे शश्वन्निरन्तरमेते स्थिताः। कीदृशा ? मुकुलितकरा एव उत्तंसास्ते मुकुटे येषां ते तथेत्यर्थः। उक्तं च देवीपुराणे—"विष्णुपूजासहस्राणि शिवपूजाशतानि च। अम्बिकाचरणाचार्याः कलां नार्हन्ति षोडशीं।" इति।

विष्णुपक्षे—त्रयाणां ब्रह्मरुद्रेशानां परमशिवे परमकल्याणनिमित्तं शेषं समानम्। यद्वा तव चरणयोः या विरचिता सा त्रयाणामपि पूजा अपूजा भवेत्। ननु तर्हि त्वच्चरणयोरपि पूजा न तेषामित्यत आह-**तथाही**ति। तथा राजपूजया भृत्यपूजावदुपपन्नमिदम् इति ॥२५॥

विरञ्चिरिति—हे सति पतिव्रते ! अस्मिन् महासंसारे विरञ्चिर्ब्रह्मा पञ्चत्वं मृतिं व्रजति, हरिर्विष्णुर्विरतिं नाशमाप्नोति, कीनाशो यमः विनाशं मरणं व्रजति, धनदः कुबेरः निधनं प्राणवियोगं याति, माहेन्द्रीं महेन्द्रसम्बन्धिनीं दृशां चक्षुषां विततिः परम्परा वितन्द्रा विगतनिद्राऽपि सम्मीलति, असौ त्वत्पतिः क्रीडति तथा च तवैवायं प्रभावः ।

विष्णुपक्षे—सतीति सप्तम्यन्तम् तेनास्मिन् महासंसारे सति हरिः सूर्यः विष्णुरेव वा विरतिमन्तर्धानं त्वत्पतिः पालको यस्यासौ शिवो विहरति इति, तथा च प्रलये स्वशरीरमपि विरोधत्से न भक्तस्य हरस्येति स्वापेक्षया तव भक्तस्यातीवानुकम्पयेति भावः ॥ २६ ॥

जपो जल्प इति । यन्मे विलसितं तत्तव सपर्यापर्यायः पूजापरनामधेयो भवतु । विलसितमेवाह—जपः स्वच्छन्दभाषणं जपो भवतु । अदनादि भोजनादि तवाहुतिविधिः होमकर्म भवतु, संवेशः शयनं प्रणामो भवतु । अखिलं सुखं निद्रादिजन्यम् आत्मार्पणदशा भवत्वित्यर्थः । विष्णुपक्षेऽपि समानम् ॥ २७ ॥

सुधामपीति—प्रतिभयं श···दिभयं जरावार्धकं मृत्युं मरणं च हरत्येतादृशीं सुधा-मप्यास्वाद्यविधिशतमखा महेन्द्राद्या विश्वे सर्वे दिविषदो देवा विपद्यन्ते म्रियन्ते यत्पुनः करालं भयानकं क्ष्वेडं समुद्रमथनोद्भूतं विषं कवलितवतो भक्षितवतः शम्भोर्न कालेन मृत्युना कलनं ग्रसनं कालस्य मृत्योः कलनं प्राप्तिर्वा तन्मूलं तस्य कारणं हे जननि ! तव ताटङ्कमहिमा कर्णालङ्कारप्रभावः । 'मूलम्' इत्यत्र 'नूनम्' इति क्वाचित्कः पाठः ।

विष्णुपक्षे—जननं जन्म विद्यते यस्यासौ जननी, जन्मवान् तस्य भावो जनयिता जन्मैव तस्य टङ्कः पाषाणदारकलौहशलाकारूपमिति सम्बोधनम् यच्छम्भोर्न कालकलना तत्तवैव महिमामूलमित्यर्थः ॥ २८ ॥

किरीटमिति—वैरिञ्चं ब्रह्मसम्बन्धिनं किरीटं मुकुटं जहि त्यज जहात्यर्थकं हन्तेर्लोट् मध्यमपुरुषैकवचनप्रयोगोऽयम् धातूनामनेकार्थत्वात् । यद्वा हन् धातो र्गमानार्थकर्तृकस्य जहि गमय अन्यथा प्रेरयेत्यर्थः । एतेषु ब्रह्मादिप्रणमेषु सत्सु प्रसभं हठात् भवनं स्वगृह-मागतस्य भवस्य शिवस्याभ्युत्थाने सति तव परिजनानां जयाविजयादीनां सखीनामुक्ति-र्विजयते इत्यर्थः ।

विष्णुपक्षे—तस्य तव अभ्युत्थाने शयनादुत्थानकाले अभिया भीतिव्यतिरेकेण परि-जनानां जयाविजयादीनामुक्तिर्विजयते । तव कीदृशस्य ? जगदुत्पत्तिहेतोः, पुनः कीदृशस्य ? कैटभभिदः कठिनश्चासौ इ कोटीरः कन्दर्पकिरीटस्तस्मिन् भवस्य कठोरे कोटीर इत्यन्वयः । यद्वा त्वद्गृहमागतस्य महेशस्यैवाभ्युत्थाने इत्यर्थः ॥ २९ ॥

चतुःषष्ट्येति चतुःषष्टिसङ्ख्यकैः तन्त्रैः शास्त्रैः सकलभुवनमभिसन्धाय सञ्चयि सञ्चयित्वा पशुपतिः शिवः स्थितः तत्सिद्धिप्रसाराणां परतन्त्रैरुपदेशकैः त्वन्निर्बन्धात् पुनः ते तव तन्त्रं शास्त्रं क्षितितलमवातीतरत् अवतारयामास । कीदृशं ? अखिलपुरुषार्थानामर्थधर्मकाममोक्षाणा-मेकघटनायां मुख्यप्रयोजनसाधने स्वतन्त्रमन्यानपेक्षमित्यर्थः । विष्णुपक्षेऽप्येवम् ॥ ३० ॥

लोपामुद्राविद्यामाह—शिव इति। हे जननि ! अमी ते वर्णाः तव नामावयवतां त्वन्मन्त्रराज एव तव नाम तस्यावयवतां भजन्ते। वर्णानेवाह–शिवो हकारः शक्तिः सकारः कामः ककारः क्षितिर्लकार अथशब्दः पूर्वबीजव्यवच्छेदपूर्वकाय परबीजोपक्रमाय रविर्हकारः शीतकिरणः सकारः स्मरः ककारः हंसो लकारः शक्रो लकारः तदनु तदनन्तरमिति अपि पूर्व-बीजव्यवच्छेदाय परा सकारः मारः ककारः हरिः लकारः कीदृशा वर्णा अवसानेषु खण्डत्रयान्तेषु तिसृभिः हृल्लेखाभिः भुवनेश्वरीबीजैः "हृदि लेखेव जागर्ति, प्राणशक्तिरियं परा। हृल्लेखा कथ्यते तस्मान्माया वाचिन्त्यवैभवात्॥ अनया रहिताः सर्वे निर्बीजा मन्त्रराशयः। अतस्तु सर्वमन्त्राणामियमुद्बोधिनी मता।" इति स्वच्छन्दघटिताः सङ्ग्रहवचनात् सम्बद्धा इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे—जननी पार्वती तन्नामैकदेशग्रहणम् अमी वर्णा भजन्ते तवैव तत्सम्बन्धिन एव त्वत्सम्बन्धादेवामीषां सिद्धिप्रदातृत्वमिति भावः। वैदेहिबन्धोरितिवत् ह्रस्वत्वं हरि-सङ्कर्षणकमलापतिलक्ष्मीपतिलक्ष्मीपतिनाम्नामाद्यवर्णैर्बीजित्रयनिर्माणादित्याशयः। यद्वा जननं कारणता सम्बन्धेनास्यास्तीति जननी विष्णुस्तेन तद्रूपेण जननिना गोपालाष्टादशाक्षरेण अमा सह अमी वर्णा स्तव अवयवतां भजन्त इत्यर्थः। गोपालाष्टादशाक्षरपञ्चदशीभ्यां सुन्दरी गोपालमन्त्रोद्धारात् इति भावः। जननीति पूर्वोक्तरीत्या विष्णुसम्बोधनं वा॥ ३१॥

कामराजविद्यामुद्धरति–स्मरमिति—स्मरं ककारं योनिमेकारं लक्ष्मीमीकारम् इदं त्रितय तव मनौ मन्त्रे पूर्वोक्ते निधाय तत्रत्याद्याक्षरत्रयलोपयित्वा संस्थाप्य एके कोष्ठसाधका हे नित्ये! त्वां जपन्ति कीदृशाः निरवधिः अवसानशून्यो यो महाभोगः ऐहिकामुष्मिकदुःख-सम्भिन्नसुखसन्ततिः तद् रसिकास्तदिच्छावन्तः चिन्तामणिः मातृका तद् रूपो यो गुणस्तन्तुः तत्र निबद्धोऽक्षरूप इकार क्षकाररूपो वलयः अनुलोमप्रतिलोमतया वलयाकारो यैस्ते। यद्वा चिन्तामणेर्गुणो यस्यासौ चिन्तामणिगुणस्त्वच्चरणकमलं तत्र निबद्धानि अक्षवलयानि इन्द्रिय-समूहानि यैस्ते शिवाग्नौ शिवशक्तिरूपवागीश्वरवागीश्वरीसम्मेलनजातवह्नौ सुरभिघृतधारा-हुतिशतैर्होमं सम्पादयन्तः आर्षत्वान्नुम् जुहुः स्रुक् तस्यान्तर्मध्ये यत् सुरभिघृतधाराहुतिशतं तैः शिवाग्नौ महाभोगरसिकाः पूर्णाहुतिरसिकाः इति वार्थः। अत्रैवाथर्वणवेदसौभाग्यकाण्डे—

"कामो योनिः कमला वज्रपाणिः गुहाहसामातरिश्वाभ्रमिन्द्रः। पुनर्गुहासकलामाययैष्टापुरू-च्येषा विश्वमातादि विद्या।" इति ऋग्वेदेऽपि–"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते।" इति। इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो लकारः मायाभिर्हृल्लेखाभिः बहुरूप ईयते तथाहि—हृल्लेखायाः पञ्चधा षोढा चतुर्धा विभागास्त्रिधा भवन्ति। तत्र हकार रेफ ईकारः तत्समष्टिरिति पञ्चधा विभागेन वाग्भवोत्पत्तिः। हकारो रेफः बिन्दुत्रयं तत्समष्टिः षोढा विभागेन कामराजोत्पत्तिः। हकारो रेफ इकारो बिन्दुरिति चतुर्धा विभागेन शक्तिकूटोत्पत्तिः एतस्या विद्यायाः पञ्चदशाक्षरीत्वं व्याख्यातं मानसोल्लासे—"दशपञ्चकभेदेन प्रपञ्चस्य विलासिनः। साक्षिणी चाक्षरी यस्मात्त-स्मात्पञ्चदशाक्षरी। जायते वर्द्धते अस्ति परिणमति विनश्यती"ति पञ्चदशाः।

विष्णुपक्षे—स्मरं क्लीं योनिं ह्रीं लक्ष्मीं श्रीं तव मनौ सुन्दरी गोपालमन्त्रे वैपरीत्येनाष्टादशाक्षरे वा तेन राजराजेश्वरविंशत्यर्णः स्मरमित्यनुवादः। मनौ कीदृशे ? नित्ये शिवाम्नौ शोभनाम्नौ शेषं समानम् ॥ ३२ ॥

शरीरमिति हे भगवति ! त्वं शम्भोः शरीरं कीदृशं शशिमिहिरौ चन्द्रसूर्यौ वक्षोरुहौ स्तनौ यत्र तत्तथा तदुक्तम्—"चन्द्रसूर्यौ स्तनौ देव्यास्तावेव नयने स्मृते। उभौ ताटङ्कयुगलमित्येषा वैदिकीश्रुतिः ॥ इति। नवात्मानं नवव्यूहात्मकभैरवस्वरूपं मन्ये। व्यूहाश्च कालव्यूहः कुलव्यूहो नामव्यूहस्तथैव च। ज्ञानव्यूहस्तथा चित्तव्यूहस्तस्मादनन्तरम् ॥ नादव्यूहस्तथा बिन्दुव्यूहस्तस्मादनन्तरम्। आत्मव्यूहस्तथा जीवव्यूहः स्यादिति ते नव ॥ नवव्यूहात्मको देवः परानन्दः परात्मकः। नवात्मा भैरवो देवो भुक्तिमुक्तिप्रदायकः। परानन्दा पराशक्तिश्चिद्रूपानन्दभैरवी। तयोर्यदा सामरस्यं जगत्सम्पद्यते तदा ॥" इति। तत्र कालव्यूहो नीलादिरूपो भेदः, नामव्यूहः संज्ञा समुदायः, ज्ञानव्यूहो विज्ञानस्कन्धः, भोगव्यूहो निर्विकल्पकसविकल्पकसमुदायः, चित्तव्यूहोऽहङ्कारचित्तबुद्धिमहन्मनः समुदायः, नादव्यूहः परापश्यन्ती मध्यमा वैखरीरूपः, बिन्दुव्यूहः अनुस्वाररूपैकबिन्दुर्वा ग्रूपबिन्दुद्वयात्मकः, आत्मव्यूहः आत्मान्तरात्मपरमात्मज्ञानात्मरूपः, जीवव्यूहः मनुष्यपशुपक्षिसरीसृपादिरूपः; अतो हेतोः शेषः शेषीति सम्बन्धः। गुणप्रधानप्राधान्यभावः वां युवयोः साधारणतया तुल्यतया स्थितः कीदृशयोः ?। सामरस्येनैकात्म्येन यः परानन्दः उत्कृष्टनिर्वृतिः तत्परयोस्तदधीनयोस्तन्निष्ठयोर्वा। नवात्मानमित्यत्र भवात्मानमित्यपि काचित्कः पाठः तत्र भवः शिवः।

विष्णुपक्षे—शम्भोः शरीरं त्वमिति मन्ये नवात्मानं पूर्वोक्तं नवव्यूहरूपं तवात्मानं भगवति शिवे मन्ये वां युवयोर्विष्णुशिवयोरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

मनस्त्वमिति—हे शिवयुवति ! त्वं मनः अन्तःकरणम् असि, व्योम आकाशम्, मरुद् वायुस्त्वमसि, मरुत्सारथिरग्निस्त्वमसि, आपो जलानि, भूमिः पृथिवी, त्वयि परिणतायां सत्यां परं भिन्नं कार्यं नास्ति त्वमेव भावेन लीलाविशेषेण चिदानन्दाकारमात्मानं विश्ववपुषा जगद्रूपेण विमृषे किमर्थं परिणमयितुं परिणामं प्रापयितुं। तदुक्तम् चतुःशत्याम्—

"त्रिपुरा परमाशक्तिराद्यजाता महेश्वरी। स्थूलसूक्ष्मस्वभावेन त्रैलोक्योत्पत्तिमातृका ॥
कवलीकृतनिःशेषतत्त्वग्रामस्वरूपिणी। यस्यां परिणतायान्तु न किञ्चित्परमिष्यते ॥" इति।

विष्णुपक्षे—कार्यकारणयोरभेदान्मनोरूपं कार्यत्वमेव; एवमग्रेऽपि। ननु मनःप्रभृतीनामन्यदेव कारणमस्त्विति अत आह—त्वयि इत्यादि। अपि परिणताय आमिति च्छेदः अपि सम्बोधने, परिणतं यन्मनो व्योमादि तस्मै तदर्थं परमन्यत्कारणं नहि आम् स्मरणे तव कथं तद्रूपत्वमित्यत आह—**शिवयुवतिभावेन**-शिवयुवतिर्माया शिवकल्याणस्वरूप इति सम्बोधनम्। युवतिमायेति वा तस्याभावेन मायिकमेव वेदनं तात्त्विकमित्यर्थः। शिवमहिषीति पाठे संज्ञायां ह्रस्वः कालिदासवत् "वैदेहिबन्धो हृदयं विदद्रे" इतिवच्चेति बोध्यम् ॥ ३४ ॥

अथ मानसादिषडन्वयशाम्भवानां मुख्यभूतौ देवदेव्यौ प्रतिचक्रं षड्भिस्त्रिश्लोकैः स्तौति **तवाज्ञेति**—तवाज्ञाचक्रस्थं त्वदधिष्ठितभ्रूमध्यस्थं तपनः सूर्यः शशी चन्द्रः तयोः कोटिस-

ङ्ख्याकक्कान्तिधरं परं शम्भुं परशम्भुनाथाख्यं परचिता परचिदम्बया परमिलितपार्श्वं परिष्वक्त-वामभागं यं शम्भुं भक्त्या—भक्त्या आराध्यन् पूजयन् लोको भक्तजनः मालोकभवने रश्मि-लोकगृहे हि निश्चितं निवसति, कीदृशे? निरालोके प्रकाशकालोकान्तरशून्ये स्वप्रकाश इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः-"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकौ नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति।" इति। अत्र कर्णिकायां परशम्भुनाथपादुकां पूजयामि परचिदम्बाश्रीपादुकां पूजयामि, इति सम्पूज्य चतुःषष्टिदलेषु पूर्वोक्तचतुःषष्टिरश्मयः नाथश्रीपादुकामम्बाश्रीपादुका पूजयामि इत्येतैर्मन्त्रैः पूजनीयाः एवमन्यचक्रेष्वपि च क्रमः।

विष्णुपक्षेऽप्येवम्। तव यदाज्ञाचक्रमनुशासनसमूहः न तत्रस्थं त्वदाज्ञापरिपालकमिति वार्थः॥ ३५॥

क्रमप्राप्तनाभसरश्मिदेवदेव्यौ स्तौति—**विशुद्धाविति**—तेनाधिष्ठानभूते विशुद्धौ कण्ठस्थ-षोडशदलचक्रे स्फटिकवद् विशदं श्वेतं व्योमजनकं गगनकारणं शिवं (व्योमेश्वरनाथनामानं देवीमपि) व्योमेश्वर्यम्बां वन्दे, कीदृशीं? शिवेन समानं व्यसनं व्यापारः व्योम जननानुकूलो यस्यास्ताम् ययोः व्योमेश्वरव्योमेश्वर्योः आयान्त्या बहिर्गच्छन्त्याभासा जगती जगद्वर्त्तिजीव-सन्ततिः चकोरीव विलसति शोभते, कीदृशी? शशिकिरणेन सारूप्या समाना सरणिः सुषुम्णा पद्धतिः यस्यां सा तथा अत एव विधूतान्तर्ध्वान्ता निरस्तबाह्यव्यासङ्गतिमिरा इत्यर्थः। कण्ठे कमलकर्णिकायां व्योमेश्वरनाथश्रीपादुकां पूजयामि व्योमेश्वर्यम्बाश्रीपादुकां पूजयामि इति सम्पूज्य परितो द्वासप्ततिरश्मयः आनन्दनाथश्रीपादुकां पूजयामि अम्बाश्रीपादुकां पूजयामि इति तन्नाम्नामन्ते संयोज्य न्यस्याः पूज्याश्चेति क्रमः। विष्णुपक्षेऽप्येवम्॥ ३६॥

क्रमप्राप्तवायव्यरश्मिदेवदेव्यावाह—**समुन्मीलदिति**—समुन्मीलदतिप्रकाशमानायाः संविद् ब्रह्मज्ञानं तदेव यः कमलमकरन्दस्तद्रसिकं महतां योगिनां मानसमेव मानसं तत्र चरतीति तम् अत एव किमप्यनिर्वचनीयहंसद्वन्द्वं हंसेश्वरहंसेश्वरीरूपं भजते हंसः, सोऽहं स्वाहा हंसेश्वर-परमहंसनाथश्रीपादुकां पूजयामि, सोऽहं हंसः स्वाहा परमहंसं हंसेश्वरीमम्बां श्रीपादुकां पूजयामि इति तयोर्भजनमन्त्रः। हंस इत्यक्षरद्वयमेव वा तन्मन्त्रः यदालापाद् ययोरुच्चारणादष्टादश-गुणितानामष्टादशसङ्ख्याकानां विद्यानां वेदचतुष्टयोपवेदचतुष्टयषडङ्गपुराणन्यायमीमांसाधर्म-शास्त्ररूपाणां परिणतिः, प्रकाशधर्मसाधर्म्यमाह यद्धंसद्वन्द्वं दोषाद् दोषमध्याद् गुणममलमादत्ते अविद्यासम्पर्करूपं दोषं विनाश्य गुणमखण्डाद्वैतानन्दरूपतां व्यनक्ति इत्यर्थः। अद्भ्यो जलात् पयो दुग्धमिवेत्यर्थः। पूजाक्रमश्चोक्तरीत्यैव। विष्णुपक्षेऽपि समानम्॥ ३७॥

क्रमप्राप्ततैजसमुख्यदेवदेव्यौ प्राह—**तव स्वाधिष्ठाने** इति—हे जननि! तव त्वदधिष्ठिते स्वाधिष्ठाने नाभिचक्रे दशदले शाम्भवक्रमे स्वाधिष्ठानमणिपूरयोः स्थलवैपरीत्यं हुतवहमग्नि-मधिष्ठाय निरतं स्थितं संवर्तं संवर्तेश्वरनामानं तं प्रसिद्धं तां प्रसिद्धां महतीमतिशयितां समयां महासमयासंज्ञिकाम् ईडे स्तौमि, यदालोके यस्य संवर्तेश्वरस्य महति आलोके तीक्ष्णतरललाट-लोचनानले क्रोधकलिले सञ्जिहीर्षालक्षणकोपेन समाविष्टे लोकान् चतुर्दश भुवनानि दहति सति दयार्द्राकरुणा कोमला सिसृक्षाऽऽविष्टेति यावत् ते तव समायां वा रूपा या दृष्टिः शिशिरमुपचारं शैत्यसम्पादनेन पुनरुज्जीवनं करोतीत्यर्थः। उपासनारीतिश्चोक्तैव।

विष्णुपक्षे—जननमस्या अस्तीति जननी जन्मशाली जीवः तेषु महतीमतिशयिता जननिमहतीमिति समया विशेषणं जननी वाचरतीति जननी विष्णुस्तस्य सम्बोधनं वा यदालोके ययोः प्रेक्षणे लोकान् दहति सति ते तव विष्णोर्दयार्द्रा दृष्टिः शिशिरमुपचारं रचयति इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

क्रमप्राप्तायरश्मिमुख्यदेवदेव्यौ प्राह—**तडित्त्वन्तमिति**—कमप्यनिर्वचनीयं मणिपूरैकशरणं षड्दलं नाभ्यधोवर्ति कमलमेवैकं शरणं गृहं यस्य नभोवत् श्यामं कृष्णवर्णं मेघं मेघेश्वरम् अमृतेश्वरापरपर्यायं निषेवे, कीदृशम्? शक्त्या सौदामिन्या अम्बयाऽमृतेश्वर्यपरनामधेयया तडित्त्वन्तं सौदामिनीमनोज्ञम्, कीदृश्या? तिमिराणामन्धकाराणामज्ञानां परिपन्थिनाशकं स्फुरणं कान्तिर्यस्यास्तया, पुनः कीदृशं? नानारत्नाभरणरूपं परिणद्धं धृतमिन्द्रधनुर्येन तं; पुनः कीदृशम्? हररूपेण प्रागुक्तसंवर्तेश्वरेण मिहिरेण सूर्येण तप्तं तापितम् "अन्तर्भावितण्यर्थस्य तपिधातोर्निष्ठायां रूपम्।" त्रिभुवनं त्रैलोक्यं वर्षन्तं सिञ्चन्तम्। विष्णुपक्षेऽपि समानम् ॥ ३९ ॥

क्रमप्राप्तौ पार्थिकरश्मिमुख्यौ देवदेव्यौ आह—**तवाधार** इति—तव त्वदधिष्ठिते मूले आधारे चतुर्दलमूलाधारचक्रे लास्यं शृङ्गाररसोचितनृत्यन्तं तत्परया समयया समयाख्यशक्त्या सह नवात्मानं नवकूटमहाविद्यात्मकम् यद्वा पूर्वोक्तनवव्यूहरूपं नवखण्डनालात्मकं वा वस्तुतो नव रसरूपं 'रसो वै सः' इति श्रुतेः नवरसा अभिनेया यत्र तादृशं यन्महाताण्डवनृत्यविशेषं तस्य 'नटमभिनायकं वन्दे' मन्ये इत्यपि पाठः; एताभ्यामुभाभ्यां नटेश्वरीनटेश्वराभ्यामिदं जगत् जनकजननीमत् मातापितृयुक्त जज्ञे जातम्, कीदृशाभ्याम्? उदयविधिमुद्दिश्य दयया सनाथाभ्यां महासंसारानन्तरं जगदुत्पत्तिमनुसन्धाय दयया करुणया सनाथाभ्यां युक्ताभ्यामित्यर्थः, सिसृक्षोन्मीलितानुग्रहेण यथापूर्वं जगदुत्पन्नं विलोक्य सन्तोषेण लास्यताण्डवसमुत्सुकाभ्यां देवदेवीभ्यां जगदिदं मातापितृमज्जातं मातापितरावपि पुत्रे जाते सन्तोषातिशयेन नृत्यत इति भावः। उभयविधिमिति पाठे उभयप्रकारं स्थावरजङ्गमात्मकं चेतनात्मकं स्थूलसूक्ष्मात्मकं वा जगदुद्दिश्य या दया तया युक्ताभ्यामित्यर्थः। विष्णुपक्षेऽपि समानम् ॥ ४० ॥

इति प्रथममुन्मीलनम्

इदानीं मुकुटादिचरणान्तमङ्गं स्तौति—हे हिमगिरिसुते! ते तव हैमं सुवर्णघटितं किरीटं कः कीर्तयतु तथापि समीडे स्तौमि। कीदृशम्? माणिक्यत्वं रत्नविशेषभावं गतैः प्राप्तैर्गगनमणिभिर्द्वादशादित्यैः मित्रावरुणादिनामकैः सान्द्रघटितं सुश्लिष्टतया योजितं यस्य मुकुटस्य छायाच्छुरणेन कान्तिविलेपनेन शबलं नानावर्णं चन्द्रशकलं कर्तृसौनासीरं सुनासीर इन्द्रस्तत्सम्बन्धि धनुः कार्मुकं किमेतदिति धिषणां बुद्धिं बध्नाति जनयतीत्यर्थः।

विष्णुपक्षे—ते तव हैमं किरीटं हिमगिरि हिमसदृशशीतले गिरि वचने उपनिषद्रूपे सुते अभिव्यक्ते त्वयि कः कीर्तयतु?। पूर्ववद् विष्णुसम्बोधनं वा। चन्द्रशकलमिति किरीटोपरिघटितार्द्धचन्द्राकृतिसुवर्णखण्डपरं नरसिंहमूतावर्द्धचन्द्रसत्वात्तत्परं वा ॥ ४१ ॥

धुनोत्विति—तव चिकुरनिकुरम्बं अलकसमूहः नोऽस्माकं ध्वान्तमज्ञानं धुनोतु नाशयतु, कीदृशं? तुलितमुपमितं दलितविकसितं यदिन्दीवरं नीलकमलं तस्य वनं यत्तत्

घनं निबिडं च तत् स्निग्धं चिक्कणं चेति तत् सूक्ष्ममस्थूलं यदीयं चिकुरनिकुरम्बीयं सहजं स्वाभाविकमुपलब्धुं शिक्षितुम् बलमथन इन्द्रस्तस्य वाटी नन्दनवनं तत्र ये विटपिनः कल्पवृक्षास्तेषां सुमनसः पुष्पाणि तस्मिन् चिकुरनिकुरम्बे सतीत्यहं मन्ये ।

विष्णुपक्षे—शिवे कल्याणनिमित्तमिति धुनातु क्रियान्वितं वसति क्रियान्वितं वा शिवाया इः कामो यस्मादिति व्युत्पत्त्या विष्णुसम्बोधनं वा ॥ ४२ ॥

वहन्तीति—तव सीमन्तसरणिः द्विधाकृतकेशपाशमध्यरेखापद्धतिर्नोऽस्माकं क्षेमं कल्याणं तनोतु विस्तारयतु, कीदृशी ? सिन्दूरं वहन्ती, कमिव ? प्रबलो बलिष्ठो यः कबरीभारः केशपाशः स एव तिमिरान्धकारं तस्य त्विषां कान्तीनां 'द्विषाम्' इति पाठे तिमिररूपशत्रूणां वृन्दैः समूहैर्वन्दीकृतं विजित्य गृहीतम् नवीनार्ककिरणमिव बालादित्यमयूखमिव, पुनः कीदृशी ? अन्तःसरणिः तव वदनस्य या सौन्दर्यलहरी लावण्यतरङ्गस्तस्य परीवाहार्थं यत्स्रोतस्तस्य सरणिः प्रणालिकेव; परीवाहो नाम उद्धृतजलबहिःसारणम् तेन सौन्दर्यस्यात्यन्तपरिपूरितत्वं ध्वन्यते ।

विष्णुपक्षे—गवां रक्षणकाले नवीनार्ककिरणं वहन्ती तव सीमन्तसरणि सीमन्तसदृशं वर्त्म मम क्षेमं तनोतु, कमिव ? सिन्दूरमिव अत एव सीमन्तपदोपादानम् । "ऊर्ध्वाभ्यां मणिवंशवादनपरं मुद्रालसत्पुस्तकम् । पाशञ्चाङ्कुशमैक्षवं धनुरिषुः पौष्पं दधानं करैः । गोपीगोपपरीवृतं सुरतरोर्मूले स्थितं हारिणम् । स्त्रीवेशं मणिभूषणोज्वलममुं कृष्णं भजे सुन्दरम्" । इति सुन्दरीगोपालध्यानाभिप्रायेण वेदं सङ्गमनीयम् ॥ ४३ ॥

अरालैरिति—अलकैः कुन्तलैः परीतं वेष्टितं ते तव वक्त्रं मुखं कर्तृपङ्केरुहरुचिं कमलकान्तिं परिभवति तिरस्करोति । कीदृशैरलकैः ? स्वाभाव्यात् स्वभावात् अरालैः कुटिलैः "चातुर्वर्ण्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" इति स्वार्थे ष्यञ् कुटिलैर्वेष्टितस्य परपरिभावकत्वमुचितमेवेति ध्वनिः । पुनः कीदृशैः ? अलिकुलं भ्रमरसमूहं हसन्तीति 'अलिकुलहसा श्रीः शोभा येषां तैः अलिकलभसश्रीभिरिति' पाठे अलिबालकसमानकान्तिभिरित्यर्थः, यस्मिन् वक्त्रे स्मरमथनस्य शम्भोर्वपूंष्येव मधुलिहो भ्रमरा माद्यन्ति, कीदृशे ? दरस्मेरे ईषद्विकसिते दशनरुचयो दन्तकान्तय एव किञ्जल्कानि केसराणि तै रुचिरे मनोज्ञे सुगन्धौ सौरभशालिनि ।

विष्णुपक्षे—हे स्मरमथन ! स्मरेण गोपीर्मथ्नातीत्यर्थः । यद्वा भक्तानां स्मरं मथ्नातीत्यर्थः । यस्मिन् चक्षुर्मधुलिहो माद्यन्ति इत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

ललाटमिति—तव ललाटं लावण्येन सौन्दर्येण द्युतकान्त्या च विमलं यदा भाति तत मुकुटशशिखण्डस्य द्वितीयं शकलं खण्डं मन्ये । तत्र हेतुमाह—विपर्यासन्यासात् उभयमपि सम्पद्य मिलितं यदा भवति तदा सुधालेपेनामृतलेपेन स्यूतिः खण्डयोरेकीभावो यत्र स राकाहिमकरः पूर्णिमाचन्द्रः परिणमति सम्पद्यत इत्यर्थः । विष्णुपक्षेऽप्येवम् । मुकुटशशिखण्डोत्रालङ्करणरूपः ॥ ४५ ॥

भ्रुवाविति—हे भुवनभयभङ्गव्यसनिनि जगद्भयभञ्जनशीले ! इमे त्वदीयभ्रुवौ धनुः सव्येतरकरगृहीतं वामहस्तधृतं निगूढान्तरम् आच्छादितमध्यम् रतिपतिः कामः प्रकोष्ठे

मुष्टौ च स्थगयत्याच्छादयति इति मन्ये। कीदृशे ? किञ्चिद्भुग्ने ईषद्वक्रे मधुकररुचिभ्यां भ्रमरतुल्याभ्यां नेत्राभ्यां धृतो गुणो मौर्वी यत्र ते।

विष्णुपक्षे—भुवनभयभञ्जस्य विशेषेण असनिनि क्षेपके भुवनभयावहे इति प्रकोष्ठविशेषणं वा पूर्ववद्विष्णोरेव सम्बोधनं वा शेषं समानम्॥ ४६॥

अहः सूते इति–तव दक्षं नयनमर्कात्मकतया सूर्यात्मकत्वाद्धेतोः अहः दिनं सूते सृजति। वामं नयनं रजनीनायकतया चन्द्रत्वाद्धेतोः त्रियामां रात्रिं सृजति। ते तव तृतीया दृष्टिः भालगता दरदलितहेमाम्बुजरुचिः ईषद्विकचकनककमलकान्तिः दिवसनिशयोः दिनरात्र्योरन्तरचरीं मध्यवर्तिनीं सन्ध्यां समाधत्ते जनयतीत्यर्थः। विष्णुपक्षेऽप्येवम्, तत्र तृतीयनेत्रवर्णनं नृसिंहमूर्त्यभिप्रायेण॥ ४७॥

विशालेति—ते तव दृष्टिर्विजयते इत्यन्वयः। कीदृशी ? बहूनां नगराणां विस्तारस्य विशालतागुणस्य विजयादभिभवात्तासां तासां नगरीणां नामाभिव्यवहरणं व्यवहारस्तद्योग्या बहुनगरविस्तार "विस्तारविजयेति" पाठे बहूनां नगराणां विस्तारस्य विशालतागुणस्य विजयो यस्यां सेति दृष्टिविशेषणं तत्तन्नामव्यवहरणयोग्यत्वमेव दर्शयति; विशाला विस्तीर्णा विशालानाम नगरी च कल्याणगुणविशिष्टा गन्धर्वनगरी च स्फुटरुचिः व्यक्तकान्तिः कुवलयैरिन्दीवरैः पृथ्वीमण्डलैश्च अयोध्या योद्धुमशक्या रामनगरी च कृपाधाराया कारुण्यप्रवाहस्याधारभूता धारानाम नगरी च किमपि मधुरा अनिर्वचनीयमनोहरगुणा मथुरानाम श्रीकृष्णनगरी च। "मथुरा मधुरा कृष्ण नगरी मधुनिर्मिते"ति विश्वकोशात्। भोगवतिका भोगः प्रेम तद्वती, कः स्वार्थे, भोगवती पातालनगरी च अवन्ती भक्तजनं रक्षन्ती अवन्ती नगरी चेति। विष्णुपक्षेऽप्येवम्॥ ४८॥

कवीनामिति—तव अलिकनयनं ललाटलोचनं कर्तृ कटाक्षव्याक्षेपः अपाङ्गविस्फुरणान्तावेव भ्रमरकलभौ षट्पदबालकौ कर्णयुगलममुञ्चन्तौ दृष्ट्वा असूयासंसर्गात् स्वस्य ललाटस्यान्ततया कर्णपर्यन्तगमनी भावेन ईर्ष्यासम्पर्कात् अरुणं रक्तं किंस्विदिति इत्यपि पाठः। कर्णयुगलं कीदृशं ? कवीनां व्यासादीनां सन्दर्भो वाग्गुम्फः स एव स्तबकस्तत्र यो मकरन्दः शृङ्गारादिरसः तेनैकेन भरितं पूर्णं, भ्रमरकलभौ कीदृशौ ? नवरसास्वादतरलौ शृङ्गारादिनवरसास्वाद लोलुपौ॥

विष्णुपक्षे—नृसिंहमूर्त्यभिप्रायेण ललाटलोचनवर्णनम्—"माणिक्याद्रिसमप्रभं निजरुचा सन्त्रस्तरक्षोगणम्, जानुन्यस्तकराम्बुजं त्रिनयनं रत्नोलसद्भूषणम्। बाहुभ्यां धृतशङ्खचक्रमनिशं दंष्ट्रोग्रवक्त्रोज्वलजिह्वमुदग्रकेशनिचयं वन्दे नृसिंहं विभुम्।" इति ध्यानात्॥ ४९॥

शिवे शृङ्गारादेति—शिवे शम्भौ शृङ्गाररसेनार्द्रा, तदितरमुखे अन्यदेवमुखे कुत्सनपरा अनेन बीभत्सरसः, गङ्गायां शिवशिरसि वर्तमानायां सापत्न्यात् सरोषेति रौद्ररसो व्याख्यातः, गिरिशचरिते परस्य रविरुद्धानलचन्द्रादिधारणरूपे विस्मयवती अनेनाद्भुतरसः, हरस्य शिवस्य अहिभ्यो भूषणीभूतसर्पेभ्यो भीता भयानकरसोपेता सरसीरुहाणां

कमलानां सौभाग्यस्य सौन्दर्यस्य जयिनीति वीररसः, सखीषु शिवानुरागादिप्रश्नपरासु स्मेरा ईषद्धास्यवती मयि दीने सकरुणा करुणरसाविष्टा ते तव दृष्टिः जयति। जयत्यत्र जननीति पाठे हे जननि? इति सम्बोधनम्।

विष्णुपक्षे—शिवे शोभने गोपीजने, तदितरमुखे शूर्पणखादिराक्षसीमुखे, गङ्गायामनवरतं जीवान्नारायणतां प्रापयन्त्यां, गिरिशचरिते कामभस्मीकरणवामाङ्ग वामलोचनधारणादौ हरन्ति जीवमिति हराः अहयः सर्पाः कालियादयः तेभ्यो भीतः भयाभिनययुक्ता अमी ता इत्यकारप्रश्लेषो वा, ईसखीषु लक्ष्मीसखीषु, "जननि दृष्टिरिति" पाठे जननं जन्म अमीषामस्तीति जननिनो जीवाः तेषु दृष्टिः जननिदृष्टिः तवेत्यर्थः। 'जननि मयि' इति पाठे जननि इति पूर्ववद् विष्णोरेव सम्बोधनम्॥ ५०॥

गते कर्णाभ्यर्णमिति—हे गोत्राधरपतिकुलोत्तंसकलिके! गोत्रा पृथिवी तां दधतीति गोत्राधराः पर्वतास्तेषां पतिर्हिमालयस्तस्य कुलं वंशस्तस्य उत्तंसकलिके शिरोभूषणकोरकस्वरूपे, तव इमे नेत्रे आकर्णाकृष्टस्मरशरविलासं कर्णपर्यन्ताकृष्टकाममार्गणशोभां कलयतः धारयतः, नेत्रे कीदृशे? कर्णाभ्यर्णनिकटं गते प्राप्ते, गरुत इव वाणपक्षाणीव, पक्ष्माणि दधतीं धारयन्तीं पुरां भेत्तुः शिवस्य प्रशमरसविद्रावणफले शान्तिरसदूरीकरणं फलं प्रयोजनमेव फलं शल्यं ययोरिति परम्परितरूपकम्।

विष्णुपक्षे तु—हे गोत्राधर हे पृथ्वीधर! हे पतिकुलोत्तंसकलिके! पतिः पालकः तस्य कुलं समूहः तस्योत्तंसः शिरोभूषणं तद्रूपा या कलिका कोरकस्तां तत्सादृश्यमितः प्राप्तः, वाशब्दः किंस्विदर्थे, उ आकर्णेति वा छेदः, उ वितर्के। अथवा हे पतिकुलोत्तंसपालकसमूह शिरोधार्य! यद्वा गोत्राधरपतिर्गोवर्द्धनः तत्कुलोत्तंस तद्वंशशिरोभूषण! तद्धारणेन तत्कुलप्रतिष्ठेति यावत्। हे कलिकेतो! कलेर्दुःखस्य कलियुगस्य वा नाशकः पुरां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थारूपपुरत्रयाणां भेत्तुः नाशकस्य तव इमे गोपीनां प्रशमरसविद्रावणफले नेत्रे आकर्णाकृष्टस्मरशरविलासं कलयत इत्यर्थः॥ ५१॥

विभक्तेति—हे ईशानदयिते शिववल्लभे! त्वन्नेत्रत्रितयमिदमुपरतान् प्रलयगतान् द्रुहिणहरिरुद्रान् ब्रह्मविष्णुशिवान् पुनः स्रष्टुं रजःसत्त्वतम इति गुणानां त्रय बिभ्रदिव विभाति, कीदृशं नेत्रत्रयं व्यतिकरितनीलाञ्जनतया सम्बन्धश्यामकज्जलताया विभक्तत्रैवर्ण्यं विभक्तं सम्बद्धं त्रैवर्ण्यं त्रयो वर्णा यत्रेत्यर्थः। विभक्तत्रैवर्ण्यव्यतिकरितनीलाम्बुजतयेति क्वचित्पाठः, तत्र विभक्तेन त्रैवर्ण्येन वर्णत्रयेण श्वेतरक्तनीलरूपेण व्यतिकरितं सम्बद्धं यन्नीलाम्बुजं तद्भावेन देवान् स्रष्टुं गुणानां त्रयं बिभ्रदित्यन्वयः। विष्णोर्नाभिकमलेन एक एव ब्रह्मा सृष्टः त्वन्नेत्रकमलेन ब्रह्मविष्णुरुद्राः सृष्टा इति व्यतिरेकालङ्कारः।

विष्णुपक्षे—हे ईशाना ईशाना ईश्वरदयिते! भक्तजने तदुपरि त्वन्नेत्रत्रितयमिदं कामदं गुणानां त्रयं बिभ्रदिव भातीत्यर्थः। हरिरिन्द्रः, नृसिंहमूर्त्यभिप्रायेण नेत्रत्रयवर्णनं शेषं समानम्॥ ५२॥

पवित्रीकर्तुमिति—हे पशुपतिपराधीनहृदये ! शिवाधीनमानसे अनघे निष्पापे ध्रुवं निश्चितं नोऽस्मान् पवित्रीकर्तुं नेत्रैः शोणो नदः, गङ्गा त्रिपथगा, तपनतनया यमुना इति त्रयाणां तीर्थानाममुं सम्भेदं सङ्गममुपनयसि प्रापयसि, नेत्रैः कीदृशैः ? दयामित्रैः दयैव मित्रं येषां तैः, पुनः कीदृशैः ? अरुणधवलश्यामरुचिभिः रक्तशुक्लकृष्णकान्तिभिः ।

विष्णुपक्षे—पशुपतिपराधीनहृदिति गङ्गाविशेषणम् अये ! इति सम्बोधनं पदम् । यद्वा पशुपतिपराधीनहृदयेति गङ्गाविशेषणम् । इदये इति यमुनाविशेषणम् । तत्र इं कामं ददाति इदः श्रीकृष्णस्तं तत्सादृश्यं यातीत्यर्थः; उभयोः कृष्णवर्णत्वात् अनेके स्थाने मुखरूपे त्रयाणां तीर्थानां सम्भेदमुपनयसीत्यर्थः । अनघे निष्पापे जने दयामित्रैरिति वा अन्वयः ॥५३॥

तवापर्णे इति—हे अपर्णे ! कर्णं प्राप्य जपतोः कथयतोस्तव नयनयोः पैशुन्यात् चकिता भीताः सफरिकाः प्रोष्ठ्यः नियतं निश्चितं तोये निलीयन्ते जलदुर्गमाश्रयन्ति । इयं च श्रीः कमला कान्तिः तव नयनपैशुन्यचकिता प्रत्यूषे प्रातः बद्धच्छदपुटकपाटं कुवलयं जहाति त्यजति, निशि रात्रौ विघट्य्य उद्घाट्य प्रविशति, राजविरुद्धो जनो रात्रौ तु निभृततया तिष्ठति दिवसे कपाटं दत्त्वा पलायते इति प्रसिद्धम् । वस्तुतस्तु प्रत्यूषे विघट्य्य जहाति निशिबद्धच्छदपुटकपाटं प्रविशति इति सम्बन्धः ।

विष्णुपक्षे—अपगतम् ऋणं मातृपितृदेवर्षिगणं यस्या सावपर्णो धार्मिकः वसुदेवो वा तस्यायं हितः अपत्यो वा आपर्णः भगवान् तत्सम्बोधनं हे आपर्णे, यद्वा तोये कीदृशे अपर्णे पत्रादिकालुष्यरहिते । यद्वा समुद्रस्य शयनस्थानस्य कौस्तुभरूपरत्नस्य लक्ष्मीरूपसुतायाश्च दानादपगतऋणे तथा च जलं त्वन्मित्रमिति त्वद···त्या तदाश्रयणं स्वरक्षायै युक्तमिति भावः ॥ ५४ ॥

निमेषेति—हे धरणिधरराजन्यतनये शैलाधिराजसुते ! तव निमेषोन्मेषाभ्यामक्षिनिमीलनोन्मीलनाभ्यां जगती पृथिवी प्रलयं नाशम् उदयमुत्पत्तिं याति प्राप्नोति इति सन्त आहुः; त्वदुन्मेषात्तव लोचनोन्मीलनात्तत्प्रादुर्भूतमशेषं जगत् प्रलयतः संहारात् आत्रातुं तव दृशः परिहृतनिमेषाः त्यक्तनिमीलनाः इति शङ्के तर्कयामीत्यर्थः ।

विष्णुपक्षे—हे धरणिधर पृथिवीधर ! राजन्यतनयः समुद्रः तस्मिन् तव निमेषोन्मेषाभ्यां जगती प्रलयं लीनताम् उदयं व्यक्तिं यातीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

दृशेति—हे शिवे ! कृपया करुणया मामपि दवीयांसं दूरस्थं दीनं दुःखितं द्राघीयस्या दीर्घतरया दरदलितनीलोत्पलरुचा ईषद्विकसितश्यामसरोजकान्त्या दृशा दृष्ट्या स्नपय; अनेन स्नपनेनाहं धन्यः कृतार्थश्च पुनस्ते तव हानिः क्षतिर्न भवति । वने कानने हर्म्ये गृहे हिमकरश्चन्द्रः समकरनिपातः समानकरप्रसरः यथा औषधीशस्यापि चन्द्रस्य वने न पक्षपातो हर्म्ये वा न पक्षपातस्तथा तवापि निकटस्थे न पक्षपातो दूरस्थेऽपि च नापक्षपातः समुचित इति भावः । शिवे कल्याणार्थे । शेषं समानम् ॥ ५६ ॥

अरालमिति—हे अगराजतनये पर्वतराजपुत्रि ! ते तव अरालं वक्रं पालीयुगलं भ्रूद्वयं केषां जनानां कुसुमशरकोदण्डकुतुकं कामकार्मुककौतुकं न आधत्ते जनयति अपि तु

सर्वेषां जनयति इत्यर्थः। यत्र पालीयुगले तिरश्चीनो वक्रः श्रवणपथं कर्णप्रान्तमुल्लङ्घ्य विलसन् शोभमानः अपाङ्गव्यासङ्गकटाक्षविक्षेपः शरसन्धानधिषणां बाणसंयोजनबुद्धिं दिशति सम्पादयति इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे—हे अगराजतनये! अं विष्णुं गच्छति इति अगो वैष्णवस्तद्राजन्यस्तच्छ्रेष्ठश्चासौ तनय इव तनयः परिपाल्यत्वात् तस्य ई प्रभावो अगराजतनया पार्वती तस्या इनः प्रभात्र इति वा अगराजतनयेति तृतीयान्तं पदम् अगराजन्यतनयेन वैष्णवेन मैनाकेन वा सह केषाम् अ आधत्ते इति पदच्छेदः। अकारो नकारार्थकः। केषां कुतुकं न धत्ते इत्यर्थः, शेषं समानम्॥ ५७॥

स्फुरद्गण्डेति—स्फुरतोः गण्डाभोगयोः कपोलस्थलयोः प्रतिफलितं प्रतिबिम्बितं ताटङ्कयुगलं कर्णभूषणविशेषद्वयं यत्र तत् इदं मुखचतुश्चक्रं मन्मथरथं मन्ये बिम्बप्रतिबिम्बाभ्यां ताटङ्करूपचक्रचतुष्टयोपलम्भात्, यं रथमारुह्य महावीरो मारः कन्दर्पः प्रमथपतये महारुद्राय द्रुह्यति, कीदृशाय? अर्केन्दुचरणं सूर्यशशिचक्रद्वयमवनिरथं भूमिरथमारुह्य अश्वं परं शत्रुं त्रिपुरं जितवते तिरस्कृतवते अत्रारुह्येत्युभयत्रान्वेति अथवा अवनिरथं सुष्ठु अं जितवते योजितवते प्रमथपतये इत्यर्थः। चतुश्चक्रं मन्मथरथं तव मुखं कर्तृ अर्केन्दुचरणमवनिरथं द्रुह्यति यमारुह्य मारः प्रमथपतये द्रुह्यतीति वा सम्बन्धः।

विष्णुपक्षे—सुन्दरीगोपालध्यानाभिप्रायेण मोहिनीरूपाभिप्रायेण वा ताटङ्करूपस्त्रीभूषणवर्णनं ताटङ्कयुगलानि अनुकरोतीति व्युत्पत्त्या कुण्डलपरं ताटङ्कयुगलपदं वा॥ ५८॥

सरस्वत्या इति—हे शर्वाणि! सरस्वत्याः सूक्तीः गद्यपद्यरूपाः श्रवणचषकाभ्यामविरतं पिबन्त्यास्ते तव कुण्डलगणः तारैरुद्भटैरणत्कारैः शब्दविशेषैः प्रतिवचनं प्रत्युत्तरमाचष्ट इव वदत इव। सूक्तीः कीदृशीः? अमृतलहरी कौशलहरीः अमृतलहरीणां सुधातरङ्गाणां कौशलं माधुर्यं हरन्ती न्यूनं कुर्वतीः इत्यर्थः। तव कीदृश्याः? चमत्कारेण या श्लाघा साधुवादोत्सुकता अथवा चमत्कारस्य या श्लाघा साधूक्तिस्तया चलितं कम्पितं शिरो यस्या इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे—शर्वस्य शिवस्य अनः प्राणनं जीवनमाकाशरूपं विद्यते यत्र तत् शर्वाणि श्रवणं कर्णस्तद्रूपाभ्यां चषकाभ्यां पानपात्राभ्यां ते तव सूक्तीः पिबन्त्याः सरस्वत्याः कुण्डलगणे रणत्कारैः प्रतिवचनमाचष्ट इवेत्यर्थः॥ ५९॥

असाविति—हे तुहिनगिरिवंशध्वजपटि! तुहिनगिरिर्हिमालयः तस्य वंशोऽन्वयनरूपः स एव वंशः तद्रूपो यो ध्वजः तस्य पटि पताके, त्वदीयोऽसौ नासावंशोऽस्माकं नेदीयो निकटवर्ति समुचितं त्वद्भक्तियोग्यफलं फलतु, देशविशेषे वंशान्मुक्तोत्पत्तिरिति कविसम्प्रदायमनुसरन्नाह—अन्तः अभ्यन्तरे शिशिरतरेण शीतलेन विश्वासेन घटितानि निर्मितानि, विदिता इति पाठे ज्ञाता मुक्ता बृहन्नासावंशः तासां मुक्तानां समृद्ध्या सम्पत्त्या बहिरपि बहिःप्रदेशेऽपि नासाग्रमौक्तिकव्याजेन मुक्तामणिधरः मुक्तामणिधारकः।

विष्णुपक्षे—नासावंशः कीदृशः ? तुहिनगिरिवंशध्वजपटो गौरीरूपोऽस्यास्तीति तुहिनगिरिवंशध्वजपटी महादेवस्तस्य भावस्तुहिनगिरिवंशध्वजपटित्वं तद् ददातीति तुहिनगिरिवंशध्वजपटित्वदः शिवसायुज्यदो विष्णुः तदीयः तत्सम्बन्धी, शेषं समानम् । "नासाग्रे गजमौक्तिकं करतले वेणुं करे कङ्कणम्" इत्यादि गोपालध्यानान्नासाग्रमौक्तिकवर्णनमुपपन्नम् ॥ ६० ॥

प्रकृत्येति—हे सुदति ! प्रकृत्या स्वभावेन रक्ताया लोहिताया तव दन्तच्छदरुचेरधरकान्तेः सादृश्यं प्रवक्ष्ये विद्रुमलता तर्हि फलं जनयतु, प्रत्यक्ष इत्यत्र वराकीति फलमित्यत्र च कथमिति समीचीनः पाठः, बिम्बकलया एकदेशीयेनापि कथमपि कष्टेन तुलामध्यारोढुं न लज्जे अपि तु लज्जेतैव, कथमिवेति पाठे इवशब्दो वाक्यालङ्कारे, कीदृशं बिम्बं ? त्वत्प्रतिबिम्बप्रतिफलनलाभादरुणितं त्वन्मूर्तिप्रतिबिम्बवशाद् रक्तं दृग्बिम्बप्रतिफलनेति क्वचित्पाठः तत्र दृग्बिम्बः सूर्यबिम्बः सूर्यस्य त्वद्दक्षिणनेत्ररूपत्वात् तत्र प्रतिफलनं पाकः तल्लाभादित्यर्थः ।

विष्णुपक्षे—सुदति शोभनदन्ते सादृश्यं प्रकृत्या रक्ताया दन्तच्छदरुचश्च सादृश्यं प्रवक्ष्ये इत्यर्थः । दन्तच्छदारुण्यवर्णनं सुन्दरीगोपालमूर्त्यभिप्रायेण ॥ ६१ ॥

स्मितेति—तव वदनचन्द्रस्य त्वन्मुखेन्दोः स्मितमीषद्धास्य एव ज्योत्स्ना तस्या जालं समूहं पिबतां चकोराणामतिरसतया अत्यन्तमधुरतया चञ्चुजडिमा अरुचिरासीत् अतो हेतोः अरुचिनाशार्थं ते चकोरा अम्लरुचयः सन्तः काञ्जिक आरनालबुद्ध्या निशि निशि रात्रौ भृशमतिशयेन स्वच्छन्दं स्वेच्छया शीतांशोश्चन्द्रस्य अमृतलहरीं सुधाधारां पिबन्तीत्यर्थः । विष्णुपक्षेऽप्येवम् ॥ ६२ ॥

अविश्रान्तमिति—हे जननि ! तव जिह्वा रसना विजयते, पत्युः शिवस्य अविश्रान्तं निरन्तरं गुणगणकथायाः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिजल्पनस्य आम्रेडनेनावर्तनेन जडा इतरशब्दग्रहणवैमुख्येन तदेकनामग्रहणमात्रोपलक्षणशक्तिका जपापुष्पच्छाया ओड्रपुष्पकान्तिः यस्या जिह्वाया अग्रे आसीनाया उपविष्टायाः सरस्वत्या मूर्तिः स्फटिकदृषद् स्फटिकपाषाण तद्वदच्छा विमलस्वेच्छा छविः कान्तिः तन्मया तद्युक्ता माणिक्यवपुषा माणिक्यसमानरूपेण परिणमति श्वेतं रूपं त्यक्त्वा रक्तं रूपं बिभर्तीति भावः ।

विष्णुपक्षे—पत्युः पालकस्य तव जननं प्रादुर्भावो देहपरिग्रहोऽस्यास्तीति जननी तस्य जननिनः कृतदेहपरिग्रहस्य जिह्वा जननि जिह्वा विजयते । जननीति पूर्ववत् विष्णुसम्बोधनं, शेषं समानम् ॥ ६३ ॥

रणे जित्वेति—हे मातः ! रणे युद्धे देवशत्रून् जित्वा परिभूय अपहृतानि त्यक्तानि शस्त्राणि मुकुटानि यैः कवचिभिः अमुक्तवर्मभिः निवृत्तैः समरतः परावृत्तैः चन्द्रस्य चन्द्रेश्वरस्य योंऽशः भागः त्रिपुरहरनिर्माल्यं तत्र विमुखैः शिवनिर्माल्यस्याभक्ष्यत्वात् विरिञ्चीन्द्रोपेन्द्रैः ब्रह्मेन्द्रविष्णुभिः शशिशिशिरकर्पूरधवला शशिवत् शिशिरशीतलेपः कर्पूरः तेन धवलाः श्वेताः 'शशिशकलकर्पूरधवला' इत्यपि पाठः तत्र शशिशकलं चन्द्रखण्डः कर्पूरश्च तद्वद्धवला इत्यर्थः, तव वदनताम्बूलशकलाः खण्डा विलुप्यन्ते अहमिकया गृह्यन्ते इत्यर्थः ।

विष्णुपक्षे—मातः लक्ष्मीतः निवृत्तैः त्वदङ्कस्थितलक्ष्मीनिर्माल्यं परित्यज्य त्वन्निर्माल्य मुपाददत इत्यर्थः। यद्वा अमा अति इति छेदः। त्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैः अमा सह यतः शशिशकलकर्पूरधवला अतो विलुप्यन्ते इत्यर्थः, उप समीपे इन्द्रो विद्यते यस्यासावुपेन्द्रो जयन्तादिः ॥ ६४ ॥

विपञ्च्येति—विपञ्च्या वीणया विविधं नानाप्रकारं पुररिपोर्महेशस्यावदानं निर्मलचरितं गायन्ती वाणी सरस्वती निभृतं यथा स्यात्तथा चोलेनोपरिस्थवस्त्रेण वीणां लज्जया निचुलयति आच्छादयति; लज्जाहेतुवदनवीणां विशिनष्टि—त्वया चलितशिरसा कम्पितशिरसा साधुवचने साधुवादे वक्तुमारब्धे सति त्वदीयैः साधुवचनसम्बन्धिभिः माधुर्यैः अपलपितो निह्नुतः तन्त्रीणां कलो रवो यस्याः सा इत्यर्थः। विष्णुपक्षेऽप्येवम् ॥ ६५ ॥

कराग्रेणेति—हे गिरिसुते! तव चुबुकं कथङ्कारं केन प्रकारेण ब्रूमः वर्णयामः?। तत्र हेतुः—औपम्यरहितसादृश्यप्रतियोगिन उपमानस्य विरहात् तुहिनगिरिणा हिमालयेन वत्सलतया पुत्रीस्नेहेन कराग्रेण हस्ताग्रभागेन स्पृष्टं गिरिशेन शिवेन अधरपानाकुलतया मुहुः वारंवारमुदस्तं तोलितं करैर्ग्राह्यं करग्रहणयोग्यं मुखं मुकुरस्य मुखादर्शस्य वृत्तं दण्डमित्यर्थः।

विष्णुपक्षे—तुहिनस्य हिमस्य गिरिः पर्वतो यत्रासौ तुहिनगिरिश्चन्द्रस्तेन कराग्रेण किरणाग्रेण स्पृष्टं हे वत्सल! हे गिरिशस्य महेशस्यापि इनः ईश्वर तया प्रसिद्धया लक्ष्म्या राधाया वा अधरपानाकुलतया मुहुरुदस्तमुत्तोलितं शम्भोः कल्याणजनकस्य सूर्यस्य करग्रहणयोग्यं कमलसदृशत्वात् अथवा शं कल्याणं भवत्यस्मादिति शम्भोस्तव चिबुकमित्यन्वयः; करग्राह्यमर्थाल्लक्ष्म्या राधाया वा, कीदृशं चिबुकं गिरिसुते कथङ्कारं गिरिसुता पार्वती ईः लक्ष्मीस्तयोः कथमिदं सृष्टमिति शब्दकारकमौपम्यरहितं ब्रूम इत्यन्वयः, गिरिसुते इति पूर्ववद् विष्णुसम्बोधनं वा ॥ ६६ ॥

भुजाश्लेषादिति—पुरदमयितुः शिवस्य भुजाभ्यामाश्लेषादालिङ्गनात् कण्टकवती तवेयं ग्रीवा मुखकमलस्य मुखारविन्दस्य नालश्रियं काण्डशोभां धत्ते; स्वतः स्वभावतः श्वेता कालागुरुबहलजम्बलेन कृष्णागुरुसमूहपङ्केन मलिना हारलतिका, अहो आश्चर्ये, मृणालीलालित्यं बिसशोभां यत् यस्माद् वहति धत्ते; यदहो इत्यत्र 'तदध' इत्यपि पाठः, तत्र तदधोग्रीवाया अधः इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे-पुरस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थात्रयस्य दमयितुर्नाशकस्य तव भुजाश्लेषाल्लक्ष्मीभुजालिङ्गनात्। यद्वा कण्टकवती ईहतः व ग्रीव इति पदच्छेदः। ईः लक्ष्मीस्तमिति युक्त हे, वकारो इवार्थे उत्प्रेक्षाद्योतकः नालश्रियमित्यनन्तरं योज्यः। अथवा ईः लक्ष्मीस्तस्यामितरे लक्ष्म्यानुगतं विष्णुं वातीति ईनवा सा चासौ ग्रीवा चेति भगवदाश्लिष्टा लक्ष्म्या ग्रीवेत्यर्थः कीदृशी पुरदमयितुस्तव भुजाश्लेषोत्कण्टकवतीत्यर्थः, शेषं समानम् ॥ ६७ ॥

गले रेखा इति—हे गतिगमकगीतैकनिपुणे! गतिस्तत्तत्स्वरूपज्ञानं तस्य गमकं ज्ञापकं सङ्गीतशास्त्रं तत्र यानि गीतानि तत्र निपुणे चतुरे। वस्तुतस्तु गतिः रागसङ्गीतं गमकस्थायि-

स्वरस्य पुनः पुनः घोषणं गीतं समुचितार्थप्रबन्धसन्दर्भः । तदुक्तम्—"गतिस्तु रागसङ्गीतं स आलापः प्रकीर्तितः । गमको मुख्यनादस्य परिभावो रसात्मकः ॥ गीतं प्रबन्धरूढार्थ-रञ्जिता रक्तिरिष्यते ।" इति ।

एतेष्वेकनिपुणे परमचतुरे तव गले तिस्रो रेखा विराजन्ते शोभन्ते । कीदृश्यः ? विवाह-कर्मणि व्यानद्धो विशेषेण बद्धः त्रिगुणो यो गुणः मङ्गलसूत्रं तत्र या त्रित्वसङ्ख्या तस्याः प्रतिभुवो निर्णेत्र्यः । तदुक्तम्—"ब्रह्मविष्ण्वीशरूपेषु रन्ध्रवृत्तत्रितं तु कम् । त्रिरत्नं रुक्मजं स्त्रीणां मङ्गल्याभरणं विदुरिति ।" पाठान्तरे विवादार्थं व्यानद्धो बद्धो यः प्रगुण उत्कृष्टो गुणस्त-न्तुस्तस्य या सङ्ख्या तत्प्रतिभुवस्तज्ज्ञापिका यावज्जयं प्रतिवादिनो गुणबन्धनं कुर्वन्तीत्या-चारः । नानाविधानां मधुराणां रागाणां षड्जमध्यमादिसप्तस्वरानुबन्धः वसन्तगौडगुर्जर-कर्णाटादिगीतानां आकर उत्पत्तिस्तस्या भूमिरूपाणां त्रयाणां त्रिसङ्ख्यकानां ग्रामाणां षड्ज-मध्यमपञ्चमानां ग्रामाणां स्थितिनियमसीमान इव परस्परकलहाविष्टानां ग्रामाणां स्थित्यै यो नियमस्तदर्थं सीमान इव मर्यादा चिह्नरूपा इवेत्यर्थः । विष्णुपक्षे गतिगमकेत्यादि गलस्य विशेषणं, शेषं समानम् ॥ ६८ ॥

मृणालीति—मृणालीवत् सरोजन्यं कुर्वन् मृद्वी कोमलानां चतसृणां चतुःसङ्ख्यकानां तव भुजलतानां बाहुवल्लीनां सौन्दर्यं शोभां सरसिजभुवो ब्रह्मा चतुर्भिर्वदनैः करणभूतैः स्तौति, प्रथमदलनात् पञ्चममुखस्य प्रथमकर्तनात् अन्धकरिपोर्महेशस्य मखेभ्यः सन्त्रस्यन् बिभ्यत्, अवशिष्टानां चतुर्णां शीर्ष्णां मस्तकानां समं युगपदेव अभयस्य भीत्यभावस्य हस्तै-र्रपण(पर्णं)धिया दल बुद्ध्या । विष्णुपक्षेऽप्येवम् ॥ ६९ ॥

नखानामिति—नखानां करजानामुद्द्योतैः प्रभाभिः नवनलिनरागं नूतनशतपत्रशोभां विहसतां तिरस्कुर्वतां ते तव कराणां कान्तिं सौन्दर्यं कथं केन प्रकारेण अमी वयं कथयामः । 'अमूमिति' पाठे कान्तिविशेषणम्, 'उमे' इति पाठे सम्बोधनम् । क्रीडन्त्या विहरन्त्या लक्ष्म्याश्चरणतललाक्षया अरुणदलं रक्तपत्रं यदि कदाचित् तदा कमलं कलया एकदेशेन साम्यं सादृश्यं भजति धत्ते नान्यथेत्यर्थः; कमलसाम्यं तव कराणां दूरे तिष्ठतु कमलानामेव तव करसाम्यं कादाचित्कमिति भावः ।

विष्णुपक्षेऽप्येवम्—उमे इति पाठे उत्कृष्टा मा लक्ष्मीः प्रमाणेनोपनिषद्रूपं विद्यते यस्य तस्मिन् त्वयि विद्यमानानां तव कराणां कान्तिं तवेदं कथं कथयाम इत्यन्वयः । उत्कृष्टं मानं परिमाणं यस्य तस्मिन्नुमे भूमण्डले इतिवार्थः ॥ ७० ॥

समं देवीति—हे देवि ! द्योतनशीलं समं युगपदेव स्कन्दः कार्तिकेयः द्विपवदनो गणेश-स्ताभ्यां पीतमास्वादितं सततं प्रस्नुतमुखं सदा क्षरत्क्षीरमुखं तव स्तनयुगं नोऽस्माकं खेदं दुःखं हरतु नाशयतु; यत्स्तनयुगमालोक्य आशङ्कया तर्केणाकुलितं हृदयं मनो यस्या त एवं हासजनकः स्तनयुगे स्वकुम्भभ्रमाद् हेरम्बो गणेशः स्वकुम्भौ निजमस्तकौ हस्तेन झटिति शीघ्रं परिमृशति तिष्ठति नवेति सन्देहेन स्पृशति इति भावः ।

विष्णुपक्षे—स हेरम्ब इति सम्बन्धः। हे मन्दे ! मन्दो न्यूनः इः कामो यस्य असौ मन्दे "एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धौ" सु लोपः, हे विस्कन्द द्विपवदन विगतः स्कन्दो द्विपवदनो यस्मात् स तथा तव पीतं इदं स्तनयुगं यशोदाया नः खेदं हरतु, शेषं समानं। सुन्दरी गोपालाभिप्रायेण वा स्तनवर्णनम् ॥ ७१ ॥

अमू ते वक्षोजाविति—हे नगपतिपताके ! ते तव अमू वक्षोजौ अमृतरसस्य मणिनवरत्नकलशौ भवतः अत्र नोऽस्माकं मनसि न सन्देहस्य स्पन्दलेशो यस्मात् कारणात् तौ वक्षोजौ पिबन्तौ द्विरदवदनक्रौञ्चदमनौ गणपतिस्कन्दौ अद्यापि कुमारौ त्वत्स्तनपानादेव तयोर्न जरेति भावः। कीदृशौ अविदितवधूसङ्गमरसौ अज्ञातस्त्रीसम्भोगसुखावित्यर्थः।

विष्णुपक्षे—अमू द्विरदवदनक्रौञ्चदमनौ ते तव विराड्रूपस्य वक्षोजौ स्तनौ वक्षः हृदयम्, अजौ अजन्मानाविति वा कीदृशौ अमृतरसस्य माणिक्यकलशौ यस्मात् पिबन्तौ वर्तेते तस्मात् अद्यापि तौ कुमारौ नगपतिपताके नगानां पतिर्विष्णुः स एव पताकायशःख्यापको यस्मिन् इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

वहत्यम्बेति—हे अम्ब ! मातः, तव कुचाभोगः मुक्तामणिभिः समारब्धां घटिताममलां निर्मलां हारलतिकां वहति, मणिभिः कीदृशैः ? स्तम्बेरमदनुजकुम्भप्रकृतिभिः स्तम्बेरमदनुजो गजासुरः तस्य कुम्भ एव प्रकृतिर्जन्मस्थानं येषां तैः तथा बिम्बाधररुचिभिः अधरबिम्बकान्तिभिः अन्तःशवलितां भिन्नवर्णकृतामिव प्रतापेन लोहितवर्णेन व्यामिश्रां सञ्जातां पुरविजयिनो महेशस्य शुभ्रां कीर्तिमिव तथा च गजासुरमारणेन यः शिवस्य प्रतापो या च कीर्तिस्तामिव तव कुचाभोगो बिभर्तीति भावः।

विष्णुपक्षे—हे अम्ब ! जगन्नेत्र जगज्जनक वा त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य त्रयाणां लोकानामम्बकःपितेत्यमरादिटीकाकृद्भिरम्बकपदव्याख्यानात्। शेषं समानम् ॥ ७३ ॥

तव स्तन्यमिति—हे धरणिधरकन्ये ! तव स्तन्यं स्तनोद्भूतं दुग्धं हृदयतः सारस्वतः सरस्वतीसम्बधिपयःपारावारः क्षीरसमुद्रः परिवहति इति मन्ये, दयावत्या त्वया दत्तं यत्स्तन्यं तव द्रविडशिशुर्मल्लक्षण आस्वाद्य प्रौढानां कवीनां मध्ये कमनीय उत्कृष्ट कवयिता कविराजो जात इत्यर्थः।

अत्र पूर्वं काञ्चीदेशे ऋषिशापाद् ब्राह्मणो हेमकन्दोऽवतीर्णः; स पितरि देशान्तरं गते मातरि च पानीयार्थं गतायां षण्मासवयस्कः प्राङ्गणे क्षुधया रुदन्नासीत्। एतस्मिन् एव काले आकाशे शिवेन सह गच्छन्त्या शिवया अति कारुण्याद्भूतलमागत्य स्तन्यमस्मै दत्त्वाऽन्तर्हितम्। तदवधि स च महाकविर्जात इति वदन्ती।

विष्णुपक्षे—हे धरणिधरकन्ये ! धरणिधरकन्याया इः कामो वाञ्छितं यस्मात् स तथा 'एङ्ह्रस्वादिति' सुलोपः। तव हृदयतः हृदययावति करुणाशालिनि आदत्तं स्तन्यं स्तनोचितं हाररूपं वस्तु सारस्वतः पयःपारावारः कमनीयः परिवहति इति मन्ये। यत्स्तन्यं हाररूपं वस्तु तव द्रविडशिशुरास्वाद्य ध्यात्वा कवयिताऽजनि इत्यर्थः।

यद्वा दयावत्या यशोदया दत्तं स्तन्यं तव हृदयतो वहतीति सारस्वतः पारावारद्रवं मन्ये द्रविडशिशुरातीति द्रविडशिशुरा पार्वतीरूपा यशोदाया कन्या यत्स्तन्यमास्वाद्य प्रौढानां कवीनामितामनुगतामनुकूला अजनि हे कवे ! ॥ ७४ ॥

हरक्रोधेति—हे अचलतनये पर्वतपुत्रि ! हरक्रोधज्वालावलिभिः शिवकोपपावकज्वाला-समूहैः अवलीढेन व्याप्तेन वपुषा शरीरेण मनसिजः कन्दर्पः स्वरक्षार्थं तव गभीरे नाभी-सरसि कृतझम्पो जात इति शेषः। तस्मान्नाभीसरसः धूमलतिका काचन समुत्तस्थौ तप्तायः-पिण्डसंयोगेन जलाद्धूमलतिका तव रोमावलिरिति जनो जानाति, जननीति सम्बोधनम्।

विष्णुपक्षे—नाभीसरसि कीदृशे ? अचलतनये न चलति वेदमार्गादित्यचलो ब्रह्मा स एव तनयो यस्य तस्मिन्, नाभीत एव ब्रह्मण उत्पत्तेः जननमुत्पत्तिरस्यास्तीति जननि जननि च तद्रोम चेति जननिरोम तस्यावलिः समूहः नूतनरोमावलिरित्यर्थः। जननीति पूर्ववद्विष्णु-सम्बोधनं वा ॥ ७५ ॥

यदेतदिति—हे शिवे हे जननि ! तव कृशे मध्ये कालिन्द्या यमुनायाः तनुतरोऽति-सूक्ष्मो यस्तरङ्गो वीचिस्तदाकृतिः तदनुकारि यदेतत्किञ्चिन्नीलरेखात्मकं वस्तु तदन्योऽन्यं परस्परं कुचकलशयोर्विमर्दात् सङ्घर्षणात् तनूभूतं चूर्णीभूतं व्योम आकाशं कुहरिणीम-भ्यन्तरगभीरदेशयुक्तां नाभीं प्रविशदिव सुधियां भातीत्यर्थः।

विष्णुपक्षे—मध्ये कीदृशे ? शिवे शोभने व्योम कीदृशं; जननमुत्पादनमस्यास्तीति जननि जगज्जनकमित्यर्थः। जननीति पूर्ववद्विष्णुसम्बोधनं वा अन्योऽन्यं लक्ष्मीनारायणयोर्विम-र्दात् आलिङ्गनात् तनूभूतं कुचकलशयोरर्थाल्लक्ष्म्या अन्तर्गतं मध्यवर्ति, शेषं समानम् ॥ ७६ ॥

स्थिरो गङ्गावर्त इति—हे गिरिजे ! तव नाभी इति अनेन प्रकारेण विजयते सर्वोत्क-र्षेण वर्तते, प्रकारमेवाह—स्थिरः स्थैर्यशाली गङ्गाया आवर्तः भ्रमिः तथा स्तनावेव मुकुलौ यस्याः सा स्तनमुकुला सा चासौ रोमावलिलता रोमराजिरूपिणी वल्ली तस्या आलवालं जलधारणार्थं गर्तविशेषः 'निजावालमिति' क्वचित्पाठः। तत्र निजं स्वीयमावालम् "तदेव स्या-दालवालमावापोऽथ नदी सरित्।" इत्यमरः। तथा कुसुमशरः कामस्तस्य तेजो हुतभुजः प्रतापाग्नेः कुण्डम् अग्न्यालयः तथा अग्नेः कामपत्न्याः किमप्यनिर्वचनीयं लीलागारं क्रीडा-मन्दिरं तथा गिरिशनयनानामानन्दरूपायाः सिद्धेः कारणीभूतं बिलद्वारमित्यर्थः।

विष्णुपक्षे—हे गिरिजे ! गिरिजाया पार्वत्या इः कामो वाञ्छितं यस्मात् विः पक्षी गरुडस्तं लात्यनुगृह्णाति इति हे विल ! यद्वा गिरिजा पार्वती ईः लक्ष्मीः विः गरुडस्तांल्लात्यनु-गृह्णाति इति हे गिरिजेविल गिरिशनयनानां सिद्धेः कामभस्मीकरणदूरदर्शनादिरूपाया द्वारम्, त्वन्नामध्यानादेव दूरदर्शनादिसिद्धिर्महेशस्येति भावः। शेषं समानम् ॥ ७७ ॥

निसर्गेति—हे शैलतनये ! ते तव मध्यस्य कुशलं भवतु, कीदृशस्य ? निसर्गेण स्वभावेन क्षीणस्य कृशस्य तत्रापि स्तनतटभरेण कुचाभोगभारेण क्लमजुषः क्लेशयुक्तस्य तत एव नमन्मूर्तेः भारसहिष्णुताविरहेण प्रह्वीभूतवपुषः नाभौ वलिषु च शनकैर्मन्दं मन्दं त्रुट्यत इव त्रुटितश्चासौ तटिनीतीरतरुश्च तेन समा समाना अवस्था दशा तस्याः स्थेमा स्थिति-र्यस्येत्यर्थः।

विष्णुपक्षे—हे शैलतनये! शैलतनयाया ईः लक्ष्मीः सम्पत्तिस्तस्मादित्यर्थः। यद्वा शैलतनयस्य ईः लक्ष्मीर्यस्य स तथा उभयोः समुद्रशायित्वात् अर्द्धलक्ष्मी हरेः सुन्दरी गोपालस्य वा वर्णनाभिप्रायेण स्तनतटभारेणेत्यादि स्तनवत्तटं विद्यते यस्याऽसौ स्तनतटो गोवर्द्धन इति वा शेषं समानम् ॥ ७८ ॥

कुचौ सद्यः स्विद्यदिति—हे देवि! सद्यः तत्क्षणादेव स्विद्यतो यौवनोष्मणः शिवविषयकानुरागेण वा स्वेदं मुञ्चतोस्तटयोः कुचतटयोर्घटितस्य निवेशितस्य कूर्पासस्य चीनांशुककञ्चुकस्य भिदुरौ भेदनशीलौ दोर्मूले बाहुमूलद्वयं कषन्तौ व्याप्नुवन्तौ तव कुचौ कनककलशाभौ स्वर्णकुम्भप्रतिमौ कलयता जानता तनुभुवा कन्दर्पेण अवलग्नमुदरभङ्गात्त्रातुं रक्षितुं त्रिवलिलवली वल्लिभिः तिसृभिर्मध्यरेखाभिरेव लवली संज्ञकाभिर्वल्लिभिर्लताभिर्बद्धाभिर्वेत्यर्थः।

विष्णुपक्षे—कान्तायाः कुचौ कनककलशाभौ उन्मत्तबीजपरिपूर्णकुम्भद्वयसमौ मदहेतु-कलयता जानता तनुभुवा तनुः शरीरं भूराश्रयो यस्य तेन जीवेन तवोदरं त्रिधा श्रवण-मनन-निदिध्यासनरूपप्रकारत्रयाणां त्रिवलिलवलीवल्लिभिरिवबद्ध········। ध्यानमित्यर्थः। किमर्थं भङ्गाद् भ्रंशात् अवलग्नं तत्रैव सम्बद्धमात्मानं त्रातुमुदरं कीदृशं देवो ब्रह्मा अस्मिन्नस्तीति देवि इन्नन्तनपुंसकमिदंपदमथवा तनुभुवा स्वशरीरोत्पन्नेन ब्रह्मणा अवलग्नं संयुक्तं देवि सकलदेवाश्रयमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

गुरुत्वमिति—हे पार्वति! क्षितिधरपतिर्हिमालयः निजात् स्वकीयात् नितम्बात् कटकप्रदेशात् गुरुत्वं विस्तारं चाच्छिद्य पृथक् कृत्य त्वयि भवत्या हरणरूपेण विवाहसमये दासकरूपेण निदधे निवेशितवान् "विवाहादिषु यद्देयं स दायो हरणं च तद्"इत्यमरः। अतो हेतोस्ते नितम्बप्राग्भारः जघनभार "प्राग्भारश्चैव भारश्च तथाप्यन्तःसमर्थकः" इति विश्वकोषात्। विस्तीर्णगुणगौरवशाली अशेषां सर्वां वसुमतीं पृथ्वीं स्थगयति आच्छादयति। लघुत्वं लाघवाधारतां च नयति प्रापयति इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे—गुरुत्वं कीदृशं? पर्वतस्येदं पार्वति त्रिप्रत्ययान्तं नपुंसकपदमेतत् त्वयि गुरुत्वं निदधे, हे हरणरूपेण हरणं मनोहारि रूपं यस्याः सा हरणरूपा लक्ष्मीः तस्या इनः ईश्वरः टतवर्गीय नकारणकारयोः श्लेषः भेदः हरणरूप इन इति सम्बोधनद्वयं वा ते तव वामनमूर्तिः, शेषं समानम् ॥ ८० ॥

करीन्द्राणामिति—हे गिरिसुते! उभाभ्यामूरुभ्यां करीन्द्राणमैरावतादीनां शुण्डा हस्ता तथा कनककदलीस्वर्णस्तम्भास्तस्या काण्डपटली स्तम्भसमूहमित्युभयमपि निर्जित्य सुवृत्ताभ्यां शोभनप्रकारेण वर्तुलाभ्यां पत्युर्महेशस्य प्रणतिभिः कठिनाभ्यां जानुभ्यां विबुधकरिकुम्भद्वयमपि ऐरावतमस्तकयुगलमपि भवती विजिग्ये जितवतीत्यर्थः।

विष्णुपक्षे—गिरिसुताया इः कामः वाञ्छितम् ईः लक्ष्मीः सम्पत्तिर्वा यस्मात् हे गिरिसुते! भवति त्वयि वर्तमाना ईः लक्ष्मीः शोभा उभयमपि उक्तं निर्जित्य विबुधकरिकुम्भद्वयमपि विजिग्ये इत्यर्थः, विबुधकरिणः पत्युरिन्द्रस्य प्रणत्यापि कठिनाभ्यां विबुधकरिकुम्भद्वयजयत्यागरहिताभ्यामित्यर्थः। शेषं समानम् ॥ ८१ ॥

पुरा जेतुमिति—हे गिरिसुते ! पुरा पूर्वं रुद्रं शिवं जेतुं विषमविशिखः कामस्ते तव जङ्घे द्विगुणशरगर्भः स्वयं पञ्चबाणत्वादेतावद्भिः शरैरजेयोऽयमिति द्विगुणावेव निजपञ्चशरान् विधाय तद् गर्भौ निषङ्गौ तूणीरौ बाढं निश्चयेन अकृत कृतवान् । यदग्रे ययोरनङ्गनिषङ्गतामापन्नयोर्जङ्घयोरग्रः पादयुगली नखा एव छद्म व्याजो येषां ते पादयुगली नखाग्रछद्मानः दशशरफला दशसङ्ख्यकबाणा येऽग्रभागा दृश्यन्ते कीदृशाः सुरमुकुटशाणैकनिशिता नमस्कारसमये महेन्द्रादिमुकुटकोटिषु शाणाद् घर्षणात् एक निशिता मुख्यतया तीक्ष्णा इत्यर्थः ।

विष्णुपक्षे—गिरिसुतायाः इः कामः ईः लक्ष्मीः वा यस्मादिति सम्बोधनपदार्थः, शेषं समानम् ॥ ८२ ॥

श्रुतीनामिति—हे मातः ! श्रुतीनां वेदानां मूर्द्धानोन्तभागा उपनिषल्लक्षणा यौ तव चरणौ कर्मणी शेखरतया तत्त्वरूपेण दधति वहन्ति सर्वासां श्रुतीनां त्वच्चरणे तात्पर्यात् एतौ चरणौ ममापि शिरसि दयया करुणया धेहि निवेशय, ययोश्चरणयोः पाद्यं पाद्यरूपं पाथः जलं पशुपतिजटाजूटतटिनी गङ्गा तथा ययोश्चरणयोर्लाक्षालक्ष्मीर्यावकसम्पत् अरुणो रक्तो हरेर्विष्णोर्यश्चूडामणिर्मुकुटरत्नं तस्य रुचिर्दीप्तिरित्यर्थः ।

विष्णुपक्षे—मात इत्यत्र मा अत इति छेदः; दयया अधेहि इति छेदः; अतो हेतोः ममापि शिरसि मा अधेहि अपि तु धेहि इत्यर्थः । ममापि शिरसि मातः परिमानं प्राप्नुत इति द्विवचनान्तं वा ययोः पाद्यमिति वामनस्य तृतीयचरणोपरि ब्रह्मणा पूजार्थं यत्पाद्यमावर्जितं सैव गङ्गेति पुराणप्रसिद्धेः हरिरिन्द्रः, शेषं समानम् ॥ ८३ ॥

हिमानी हन्तव्यमिति—हे जननि ! त्वत्पादौ समग्रगुणसम्पन्नौ न्यूनगुणं सरोजं जयत इति किं चित्रं न किमपीत्यर्थः । कीदृशं सरोजं हिमानी हन्तव्यं तुहिनसमूहेन नष्टकान्ती तव चरणौ तु हिमगिरेस्तदाक्रान्तावपि कटकसञ्चारेऽपि रुचिरौ अनुपहतशोभौ तथा सरोजं निशायां रात्रौ निद्राणं मुद्रितं पादौ तु निशि रात्रौ परभागे दिने च विशदौ निर्मलौ । परभागेनेति पाठे रात्रौ परभागेन विरुद्धकान्तिसंसर्गेण विशदौ निर्मलौ रात्रेस्तमोबहुलत्वेन श्यामत्वात् चरणयोः सहजपाटलकान्तिविरुद्धत्वम् "परभागो भवेद्वर्णद्वयसंसर्गजा रुचि" रित्यभिधानात् । तथा सरोजं परं केवलं लक्ष्म्याः श्रियः पात्रं भवति स्थितिस्थापनं भवति न तु तस्या दाने भोगे वा समर्थं त्वत्पादौ तु समयिनां तद् भक्तिमार्गप्रवेशिनां श्रियमैश्वर्यं सृजन्तौ ददानावित्यर्थः ।

विष्णुपक्षे—जननिनां समस्तजीवानां जयतः पराजयतः त्वत्पादावुक्तलक्षणौ सरोजं चोक्तलक्षणमिति किं चित्रमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

नमो वाचमिति—तवास्मै पदद्वन्द्वाय नमो वाचं नम इति वचनं ब्रूमो वदामः कीदृशाय नयनयोः रमणीयाय लोचनानन्दजनकाय तथा स्फुटरुचिरसालक्तकवते स्फुटौ रुचिरसौ कान्तिद्रवौ यस्य तादृशालक्तकवत् इत्यर्थः । यदभिहननाय येन पदद्वन्द्वेनाभिहननम् "अशोकश्चरणघाताजायते पुष्पवत्तर" इति वचनात् दोहदरूपं ताडनं तस्मै स्पृहयते

स्पृहां कुर्वते प्रमदवनं लीलोद्यानं तत्र यः कङ्केलितरुरशोको वृक्षस्तस्मै "कङ्केलिः कामकेलिः स्यादशोको रक्तपुष्पकः" इति विश्वः। पशूनां जीवानामीशानः शिवोऽत्यन्तमसूयति मात्सर्यं करोति त्वच्चरणस्पर्शसुखं कथमन्येनापि लभ्यमित्याशयेनेति भावः।

विष्णुपक्षे—स्फुटरुचिरसालक्तकवते प्रकाशमानकान्तिद्रवात्मकयावकयुक्ताय यस्य पदद्वन्द्वस्य अभिहननाय पल्लवद्वारा अधिककान्तिमन्यतया तिरस्काराय स्पृहयते अशोकवृक्षाय शिवः स्पृहयति कथमयं क्षुद्रो महाराध्यस्य भगवच्चरणद्वन्द्वस्य शोभां तिरस्कर्तुमुद्यत इत्याशयेनेति भावः॥ ८५॥

मृषाकृत्वेति—तव चरणकमले भर्तारं शिवं ललाटे ताडयति सति तुलाकोटिक्वणैः नूपुरध्वनिभिः ईशानरिपुणा कामेन किलकिलितं शौर्येण गर्जितम्—"जितशात्रवदर्पस्य प्रतिज्ञापूरणीकृतः। वीरस्य गर्जितं सिंहनादः किलकिला तथा"। इति विश्वः। भर्तारं कीदृशं? मृषा मिथ्या इव गोत्रस्खलनं त्वदन्यस्त्रीनामग्रहणं कृत्वा अथानन्तरं वैलक्ष्येण लज्जाकृतेन नमितं नम्रम्, ईशानरिपुणा कीदृशेन? चिराद् बहुकालमारभ्य दहनकृतं शिवललाटलोचनानलसम्पादितं शल्यं दुःखमुन्मीलितं च तद्दूरीकुर्वता, उन्मीलितवतेति पाठे अविः कृतवता पूर्वं वैरस्य निष्क्रयं कुर्वतेत्यर्थः।

विष्णुपक्षे—चरणकमले भृगोश्चरणाम्बुजेलमिन्द्रं लाति अनुगृह्णाति इति ललो विष्णुस्तमटति उपसर्पतीति ललाटा ईः लक्ष्मीस्तस्या भर्तारं विष्णुं त्वां ताडयति सति दहति प्रलयकाले जगदिति दहनो महारुद्रः तत्कृतमन्तः शल्यमपमानरूपम्, उन्मीलितवता ते तव ईशानरिपुणा भृगुणा, हे अतुल! देवान्तरैरतुल्य आ सम्बोधने कोटिक्वाणैः कोटिशब्दैः किलकिलितं गर्जितं ललाटे भर्तारं, कीदृशं स्खलनं? स्वमार्गात् प्रच्यवरूपम्, अत्रास्मिन् भृगौ आगः अपराधं मृषा कृत्वा तवायमपराधो न भवतीति इत्यादिवचनेनापराधं शान्तिं कृत्वा अथानन्तरं वैलक्ष्येण मदीयकठिनहृदयाभिघातेन तव चरणकमलमतिकोमलव्यथितमिति विषादाद् विः कारण नमितं नम्रमित्यर्थः।

अत्र पूर्वं भृगुः ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये कः श्रेष्ठतम इति जिज्ञासितुं ब्रह्मणो निन्दां कृत्वा ततोऽपमानं प्राप्य रुद्रनिकटे गतः तेनालिङ्गितुमारब्धेन भवान् पिशाचादिसखः श्मशानवासी न मयालिङ्गनीय इति तन्निन्दामकरोत्, ततस्त्रिशूलेन रुद्रेणाभिहतो वैकुण्ठे लक्ष्म्या सह सुप्तस्य विष्णोर्वक्षसि चरणघातमदात्। ततो भगवता सबहुमानमहो कठोरे मदीये वक्षसि दुर्बलस्य तव पादस्य स्पर्शो महद्दुःखमुपजनयिष्यतीति अभिधाय तत्पादसंवाहनमारब्धं ततोऽति क्षमावन्तं लक्ष्मीकान्तमेव सर्वाधिकं भृगुरमन्यतेति पौराणिकी कथा॥ ८६॥

पदं त इति—हे देवि! ते तव पदं पादाग्रं कान्तीनां पदं स्थानम्, विपदामपदमस्थानम्। कठिना या कच्छपी तस्या यत्खर्परं पृष्ठकपालं तस्य तुलां साम्यं सद्भिः कथं नीतम्? प्रपदस्यातिकोमलत्वादित्यर्थः। अकोमलत्वे च उपयमनकाले विवाहसमये दयमानेन दयाकुलेन मनसा कारणभूतेन पुरभिदा शिवेन बाहुभ्यामादाय दृषदि विवाहकर्मोचिते पाषाणे तत् प्रपदं कथं न्यस्तमित्यर्थः।

विष्णुपक्षे—देवा अस्मिन् सन्तीति देवि सकलदेवाश्रयमिति प्रपदविशेषणं दृषदि रत्नसिंहासनरूपे उपयमनकाले दर्शनार्थमागतस्य विष्णोः अतिदयया रत्नसिंहासने प्रपदं शिवेन न्यस्तमित्याशयः ॥ ८७ ॥

नखैरिति—ते चरणौ दिव्यानां तरूणां कल्पवृक्षाणां हसत इव स्वस्य गुणाधिक्यादिति भावः। तरूणामिति कर्मणि षष्ठी। नखैः कीदृशैः? नाकस्त्रीणां स्वर्गाङ्गनानां करकमलसङ्कोचे हस्तपङ्कजमुकुलीकरणे शशिभिश्चन्द्रायमाणैः प्रणामसमये इति भावः। हासहेतुमाह—फलानीति किसलयकराग्रेण नवदलरूपहस्ताग्रेण स्वस्थेभ्यः स्वर्गस्थितेभ्यः अथ च धनादिमत्तया सुखितेभ्यः फलानि ददतां तरूणामित्यस्य विशेषणम्, चरणौ विशिनष्टि—दरिद्रेभ्यो दुर्गतेभ्यः भद्रां सम्पूर्णां श्रियं लक्ष्मीमनिशं निरन्तरमह्नाय झटिति ददतौ प्रयच्छन्तौ इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे—चण्डाः प्रचण्डाः फलदाने रुद्रादयो देवा अस्य भक्ताः सन्तीति चण्डी चासौ चरणश्चेति चण्डिचरणः तौ चण्डिचरणौ प्रौढफलददेवाश्रिताविल्यर्थः। शेषं समानम् ॥ ८८ ॥

कदा काल इति—हे मातः! कथय विद्यार्थी सन् तव चरणनिर्णेजनजलं चरणक्षालनजलं कदा काले कस्मिन् काले पिबेयम्, कीदृशं? कलितः सङ्क्रान्तः प्रक्षालनवेलायामलक्तकरसो यस्मिन् तत् प्रकृत्या स्वभावत एव मूकानां वक्तुमशक्तानां कवितायाः काव्यस्य करणतया हेतुतया यज्जलं वाण्याः सरस्वत्या मुखकमलताम्बूलरसतां तत्सादृश्यमादत्ते गृह्णाति। यज्जलं मुखकमलताम्बूलरसतां वदनकमलताम्बूलरागशोभामादत्ते करोतीत्यर्थः इति केचित्।

विष्णुपक्षे—मातः लक्ष्मीतः कलितोऽलक्तकरसो यत्र तदिति निर्णेजनजलविशेषणम् कौतुकेन लक्ष्म्या अलकरसो दत्त इत्यर्थः, मातः लक्ष्मीतः लक्ष्म्या दत्तं यज्जलं ताम्बूलं रसतां वाणीं आदत्ते इत्यनेनान्वयो वा, यदा सार्वविभक्तिकस्तसिः तदा माता लक्ष्मी वाणी मुखकमलताम्बूलरसतामादत्त इत्यर्थः। यद्वा आ मा अत इति पदच्छेदः। प्रकृत्या प्रकृतिरूपया भवान्या अमा सह वाणी सरस्वती मुखकमलताम्बूलरसतां यस्मादादत्ते अतो हेतोः कदा काले पिबेयमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

पदन्यासेति—ते तव चरणयुगलं खे आकाशे अलमतिशयेन चरन्तः भवनकलहंसा न जहति न त्यजन्ति कीदृशाः? पदन्यासक्रीडापरिचयं चरणविन्यासलीलाभ्यासम् आ समन्तात लब्धं मनो येषां ते आलब्धमनस इव चरणयुगलं, कीदृशं? सुभगस्य मनोहरस्य मणिमञ्जीरस्य रत्ननूपुरस्य यद्रणितं तस्य छलात् कपटात् स्वस्य चरणस्य विक्षेपे विन्यासे शिक्षामाचक्षाणं ब्रुवाणं। पुनः कीदृशं? चारुचरितं मनोज्ञसञ्चारं "चरितं तु चरित्रे स्यात् सञ्चारे व्रतकर्मणि।" इति विश्वः। चारुचरिते इति पाठे सम्बोधनम्।

विष्णुपक्षे—स्वविक्षेपकाले चारुचरिते उत्कृष्टगमनरूपचरिते शिक्षामाचक्षाणमित्यन्वयः। शेषं समानम्।

वस्तुतस्तु—भवने श्रीचक्रपक्षे पूजायन्त्रे कलोऽव्यक्तमधुरः हंसः इति मन्त्रः कण्ठे येषां ते कलहंसाश्चक्रादिदेवतास्ते चरणकमलं चरणमज्ञानभक्षकं कमलं सङ्कोच-विकासशालि द्वैतप्रपञ्चजगद् अद्वैतात्मकब्रह्मरूपद्वैताद्वैतपदद्वन्द्वमिति कुलामृतवचनात् न जहति न त्यजन्ति पदानि स्थानानि चतुर्दशभुवनानि तेषां न्यासः सृष्टिः क्रीडा रक्षापरिचयः संहारः आलब्धं कर्तुं मनो येषां ते तथा सृष्ट्यादिकरणसामर्थ्य-प्राप्त्यर्थं त्वच्चरणोपासनं कुर्वन्तीत्यर्थः। खे हृदयाकाशे त्वच्चरणं चरन्तः आस्वादयन्तु ध्यायन्त इत्यर्थः, शोभनश्चावविक्षेपश्च क्षेपश्चेति स्वविक्षेपो निर्विकल्पकरूपं ब्रह्मज्ञानं तस्मिन् शिक्षामाचक्षाणम्। कीदृशे ? चारुचरिते मोक्षदानरूपशोभनचरित्रयुक्ते।

भवानीपक्षे—सम्बोधनपदमिदम्। सुष्ठु भग ऐश्वर्यमस्यास्तीति सुभग ईश्वर मणिवत् मञ्जु करोतीति मञ्जी जीवः टिलोपेन्द्र रन्प्रत्ययान्तमिदम्। तयोर्जीवेश्वरयोरणितं व्याख्यानं तच्छलात् तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्येन जीवब्रह्मणोरैक्यच्छलाज्जहदजहल्लक्षणया निर्वि-कल्परूपं ब्रह्मज्ञानमाचक्षाणं द्वैताद्वैतरूपं त्वच्चरणद्वयं सृष्ट्यादिकरणसामर्थ्यलाभार्थं त्वद्भक्ता न त्यजन्ति इत्युभयपक्षेऽप्यर्थः।

भवानीपक्षे—भवनकलहंसाः श्रीचक्रस्था देवताः पञ्चाशत्सङ्ख्यकाः; तथा हि—प्रथमं गुरुचक्रेश्वरः, ततो गणपतिः सर्वद्वारनिविष्टः, ततो नानावृक्षमहोद्याने कालनाथः, चतुर्द्वार-पालको दीपनाथः। कल्पतरुवाटिकायां वसन्तः, सन्तानवाटिकायां ग्रीष्मनाथः हरिचन्दन-वाटिकायां वर्षानाथः, मन्दारवाटिकायां शरदर्तुनाथः, पारिजातवाटिकायां हिमर्तुनाथः, कदम्बवाटिकायां शिशिरर्तुनाथः तत्रैव श्यामाम्बा, पुष्परागवाटिकायां मृत्युञ्जयनाथः, पद्मरागवाटिकायामम्बादेवी, गोमेदवाटिकायां श्रीकालसङ्कर्षणी, हीरकतरुवाटिकायां विश्वावसुगन्धर्वपतिः, वैदूर्यवाटिकायामनन्तनाथः, हरितमणिवाटिकायां वेदमाता गायत्री, मुक्तामणिवाटिकायां पूर्वभागे देवेन्द्रनाथः, तस्या दक्षिणे भगवान् वैश्वानरः, तस्या याम्याशायां यमनाथः, तस्या दक्षिणपश्चिमे निर्ऋतिनाथः, तस्याः पश्चिमे वरुणनाथः, तस्या वायव्ये मारुतनाथः, तस्या उत्तरे कुबेरनाथः, तस्याः प्रागुत्तरभागे रुद्रः, देवताल-वाटिकायां वार्ताली, विद्रुमवाटिकायां ब्रह्मनाथः, माणिक्यमण्डपे श्रीमहाविष्णुः, सहस्र-स्तम्भमण्डपे शम्भुनाथः, अमृतवाटिकायां तारादेवी, आनन्दवाटिकायां वारुणीदेवी, विमर्षणवाटिकायां कुरुकुल्लादेवी, बालातपच्छायायां मार्तण्डभैरवः, चन्द्रिकोद्गरकच्छायायां सोमनाथः, शृङ्गारपरिखायां मन्मथनाथः, महापद्माटव्यामन्नपूर्णा, चिन्तामणिगृहराज-प्राग्द्वारे दुर्गाभट्टारिका, महामञ्चाधस्तात् श्रीबालाम्बिका, चिन्तामणिगृहराजपरितो महा-शम्भुनाथः, चिन्तामणिगृहपूर्वद्वारे अमृतेश्वरी, चिन्तामणिगृहराजलिपिकापीठे श्रीपूर्व्यम्बा, चिन्तामणिगृहराजपूर्वोत्तरमणिधिष्ण्ये मन्त्रचक्रमातङ्गी, तस्यैव दक्षिणभागमणिधिष्ण्ये मन्त्रचक्रवाराही, चक्रराजमहारथशृङ्गे सप्तानना भट्टारिका, श्रीचक्रस्थाने श्रीमेश्वर-भट्टारकः॥ ९० ॥

ददान इति—दीनेभ्यो दरिद्रेभ्य आशानुसदृशीं श्रियं लक्ष्मीं ददाने प्रयच्छति सति अमन्दं भूयिष्ठं सौन्दर्यस्तवकमकरन्दलावण्यसमूहमधुरसंविकिरति मन्दारस्य सुरतरुविशेषस्य स्तवको गुच्छस्तद्वत्सुभगे शोभने अस्मिन् तव चरणे निमज्जन् निलीयास्वादरसमनुभवन् मल्लक्षणो जीवो जीवात्मा करणचरणैः मनःसहितश्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियात्मकैश्चरणैः पादैः षट्चरणतां षट्पदत्वं यातु इत्यर्थः । विष्णुपक्षेऽप्येवम् ॥ ९१ ॥

अरालेति—केशेषु अरालवक्रा, मन्दहसिते ईषद्धासे प्रकृत्या स्वभावेन सरला ऋज्वी, गोत्रे शरीरे शिरीषाभा शिरीषकुसुमवत्कोमला, कुचतटे स्तनाभोगे दृषदिव शिलेव कठोरा कठिना मध्ये उदरे भृशमतिशयेन तन्वी कृशा वरस्य श्रेष्ठस्य आरोहस्य नितम्बस्य विषये स्थाने पृथुः प्राथिमगुणयुक्ता "आरोहजघनं श्रोणी नितम्बः स्त्रीकटीतटे ।" इति विश्वः । एवं भूता महेशस्य शम्भोः करुणा भवानीरूपा अरुणा आरक्तवर्णा काचिदनिर्वचनीया जगद्भुवनं त्रातुं रक्षितुं जयतीत्यर्थः ।

विष्णुपक्षे—शं कल्याणं भवत्यस्मादिति शम्भुर्विष्णुस्तस्य करुणा जयति, कीदृशी ? अकेशेषु को ब्रह्मा ईशः शिवः तद्विरुद्धेषु अरालवक्रा अमन्दमस्वल्पं हसितमुपहासो यस्मात्सोऽमन्दहसितो नारदस्तस्मिन् प्रकृतिसरला स्वभावतो ऋज्वी अं विष्णुं गायन्त्यागा वैष्णवास्तान् आ समन्तात् त्रायते रक्षति इत्यगात्रो वैष्णवरक्षकं यद्वा न गच्छति न नश्यति इत्यगो वेदस्तमासु मन्त्रं त्रायते रक्षतीत्यगात्रो ब्राह्मणस्तस्मिन् शिरीषवत् कोमला, शिरीषाभा चित्र इति पाठे अकारप्रश्लेषः तेन अकारो विष्णुस्तद्विषयिकी चिन्ता यस्य तस्मिन् वैष्णव इत्यर्थः । कामिन्या कुचौ तटे निकटे यस्यासौ कुचतटः कामी तस्मिन् दृषदिव कठोरा, वरं तपस्विनं आरोहन्तीति वरारोहा दैत्याः तेषु भृशं तन्वी स्वल्पा, ई मध्ये लक्ष्म्या उपरि पृथुर्बहुला काचित् "कश्चात्मनि समाख्यातः" इत्येकाक्षरकोषात् क आत्मा तद्विषयकमविद्ज्ञानं यस्य वा तस्मिन् देहात्मवादिनि अरुणा अननुकूलेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

पुरारातेरिति—पुरारातेः शिवस्य त्वमन्तःपुरं प्रधानमहिषी असि भवसि, ततो हेतोः तरलकरणानामजितेन्द्रियाणां तव चरणयोः अमर्यादा सम्पूर्णा सपर्या पूजा, सपर्यायाः पूजायाः मर्यादा निष्ठेति वा असुलभा दुष्प्रापा दुःसाध्येति यावत्, तथापि सम्पूर्णपूजाया अभावेऽपि असम्पूर्णपूजयैव एते तरलकरणारम्भादि परीरम्भादि सम्भावित–हृदयाः शतमखमुखा इन्द्रादयोऽमरा देवास्तव द्वारोपान्तस्थितिभिस्त्वदीयचिन्तामणिगृहराजस्यान्तिमकक्षानिविष्टाभिः अणिमाद्याभिर्दशभिः सिद्धिभोगैश्वर्यसम्पदम् अतुलमतिशयितां नीताः प्रापिता इत्यहो त्वत्पूजामाहात्म्यप्रकर्ष इत्यर्थः ।

विष्णुपक्षे—अन्तःपुरमन्तःपुरे अन्तःपुररूपा वा मा लक्ष्मीर्यस्य स तथा सितत इत्यन्यत्र प्रथमायां तसिः तेन सिता श्वेता सात्विकी त्वच्चरणयोः सपर्या मर्यादा तरलकरणानामिन्द्रादीनां पुरनामकदैत्यभेदनभर्तुः शिवस्य अप्यसुलभा । यद्वा पुराणां जाग्रत्स्वप्रसुषुप्त्यवस्थारूपाणामरातेर्नाकस्य तव द्वारोपान्तस्थितिभिः इत्यनेनान्वयः । अथवा त्वच्चरणया सिततः सत्त्वप्रधाना सपर्यामर्यादा तरलकरणानां भोगैकलपनानामिन्द्रादीना-

मरातेः प्रह्लादस्य पुरा असुलभा प्राणैर्लभ्या जाता तथापि शतमखमुखा अमरा अणिमाद्याभिः सिद्धिं नीताः सम्पूर्णकलावाप्तिर्यद्यपि प्रह्लादस्य तथापीन्द्रादीनामसात्त्विकेन रासेनाराधनेनाणिमादिसिद्धिजातैवेत्यर्थः ॥ ९३ ॥

गतास्ते मञ्चत्वमिति—द्रुहिणो ब्रह्मा सृष्टिकर्ता, हरिर्विष्णुः स्थितिकर्ता, रुद्रः संहर्ता, ईश्वरस्तिरोधानकृत् एतैश्चतुर्भिः पादरूपैः भृतो धारितः शिवः सदाशिवोऽनुग्राहकस्ते तव मञ्चत्वं गताः, कीदृशः? स्वच्छायया शुभ्रच्छायया घटितकपटेन छलेन प्रच्छदपटः आस्तरणरूपः सदाशिवस्य कशिपुरूपत्वात् एतादृशो दृशां सुखं दोग्धि ददाति, क इव? त्वदीयानां त्वदङ्गसम्भूतानां भासामारक्तकान्तीनां प्रतिफलनलाभेन अरुणतया पाटलवर्णतया शरीरीकृतदेहपरिग्रहः शृङ्गाररस इवेत्यर्थः । तदुक्तं रुद्रयामले—"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः । एते पञ्च महाप्रेता भूताधिपतयो मताः ॥ चत्वारो मञ्चचरणा पञ्चमः प्रच्छदः पटः । सच्चित्प्रकाशिरूपेण शिवेनाभिन्नविग्रहाः ॥ तत्रासने समासीना निर्भरानन्दरूपिणी"ति शृङ्गाररसस्य श्यामत्वं सङ्गीतशास्त्रे । "शृङ्गारः शुचिरुज्वल" इत्यादिना शुक्लत्वं कोशे यद्यप्युक्तं तथाप्यनुरागप्रधानरजोगुणमयत्वात् अरुणतयात्रवर्णनमित्यवगन्तव्यम् ।

विष्णुपक्षे—शिवो गुणत्रयरहितः शुद्ध आत्मा तव मञ्चत्वं क्रीडास्थलत्वं गतः आत्मारामत्वाद्, भवत स आत्मा कीदृशः द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः हरिरिंद्र एभिर्देवैर्हृदये ध्यानावस्थायां भृतो धृतः, पुनः कीदृशः? स्वच्छायाऽनादिवासनारहितया छायया बुद्ध्या अघटितोसम्बद्धः कपटो माया तद्रूप आवरकत्वात्प्रच्छदपटो यस्य स तथा शुद्धस्य मायारहितत्वात् त्वदीयानामीश्वरसम्बन्धिनीनां मायारूपाणां भासां बुद्धीनां प्रतिफलनलाभात् अरुणितो जगत्कर्तृत्वाद्यभिमानत्वात् अत एव शुद्धचैतन्यस्य मायात उत्प्रेक्षते-शरीरी शृङ्गार इति अरूपोऽपि दृशां कुतुकं दोग्धि रूपवानिव भवतीत्यर्थः ।

अथवा शिवो महेशः स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपटः श्वेतकान्तिकान्तप्रच्छदपटरूपः अत एव मञ्चत्वेनोक्तः । त्वदीयानां मालां श्यामकान्तीनां प्रतिफलनलाभेन अरुणतया सूर्यतया प्रकाशकतयेति यावत्, शरीरी शृङ्गारो रस इवेति शृङ्गारस्य श्याममूर्तित्वादिति भावः ॥ ९४ ॥

कलङ्क इति—कलङ्को लाञ्छनं, कस्तूरी मृगमदः, रजनिकरबिम्बं चन्द्रमण्डलं जलमयं जलस्वरूपमत एव मरकतकर......मतिगभीरस्य जलस्य हरिद्वर्णोपलब्धिः, कलाभिः षोडशसङ्ख्यैः कर्पूरैरेव घनसारखण्डैर्निबिडितं भरितम् ।

कृष्णपक्षे—त्वद्भोगेन ताम्बूलास्वादरूपेण प्रतिदिनं प्रत्यहं रिक्तकुहरं शून्याभ्यन्तरं विधिः ब्रह्मा ताम्बूलकरण्डवाहको भूत्वा सेमानः भूयोभूयः प्रतिशुक्लपक्षं कलान्तरकर्पूरखण्डानादाय तव कृते त्वदर्थं नूनं निश्चितं निबिडयति इत्युभयसाधारणोऽर्थः ।

वस्तुतस्तु—कलङ्कः अङ्कश्चिह्नं बिन्दुचक्ररूपं "कलङ्कोऽङ्कापवादयोः" इत्यमरः । तदेव कस्तूरी वासना वैन्दवचक्रवासनया वासितस्यैव चक्रान्तरस्य सर्वसिद्धिप्रदत्वात् । तदुक्तं योगिनीहृदये—"शून्याकाराद्विसर्गान्ताद्बिन्दुप्रस्यन्दसंबिदः । प्रकाशप्रशमार्थत्वात्स्फुरत्ता-

लहरी युतात् ॥ प्रसृतं विश्वलहरी स्थानमातृत्रयात्मकम् । वैन्दवं चक्रमेतस्य त्रिरूपञ्च पुनर्भवेत् ॥ धर्माधर्मौ तथात्मानौ मातृमेयौ तथा प्रमा । नव योन्यात्मकं चक्रं चिदानन्दकरं महदिति ।" पुनः कीदृशं जलमयं रजनिकरबिम्बममृतमयचन्द्रमण्डलरूपम् "मध्ये त्रिकोणममृतं परमामृता ईमिति, उक्तेः अमृतबीजवकारात्मकमिति वाऽर्थः । रिक्तकुहरम्-रिक्तः शून्यः विसर्गः कुहरे रन्ध्रे मध्ये यस्य तत्, अतः आकारमारभ्य कलाबिन्द्वन्तमीश्वरैस्तदधिष्ठातृ-कामैश्वर्यादिदिनतिथिरूपपञ्चदश-नित्याभिः कपूरैः चक्रान्तरवासकैर्निबिडितं वेष्टितं मरकत-करण्डमिति बिन्दुचक्ररूपकमिदम् बिन्दुचक्रं त्वद्योगेन त्वच्छरीरभूतेन एकैकनित्यात्मना प्रतिदिनं प्रतितिथौ विधिर्विधिवाक्यं त्वदर्चनार्थं भूयो भूयो निबिडयति योजयति ।

अयं भावः—पञ्च पञ्च स्वरयुक्तः, त्रिकोणे रेखात्रये प्रत्यहं कामैश्वर्यादिचित्रान्तानां नित्यानां मध्ये विसर्गे सुन्दर्याश्च पूजनं पुनर्मध्येऽनुलोमविलोमक्रमेण शुक्लकृष्णपक्षयोः कामैश्वर्यादिचित्रान्तानां चित्रादिकामैश्वर्यान्तानां तत्तत्तिथावेकैकस्या एव पूजनमित्युक्तेः । अत्रेऽति भवानीपक्षेऽर्थः ॥ ९५ ॥

स्वदेहेति—हे नित्ये ! स्वदेहोद्भूताभिः त्वच्छरीरोत्थाभिः घृणिभिः किरणरूपाभि-रणिमाद्याभिरावरणदेवताभिरभितो निषेव्यां सेव्यमानां त्वामहमिति अभेदेन भावयति निषेव्यामित्यत्र 'निषेव्ये' इति क्वचित्पाठः तत्र हे अणिमाद्याभिः निषेव्ये सेविते इति सम्बोधनम्, त्रिनयनस्य शिवस्य समृद्धिरैश्वर्यं तृणयतः तृणवन्मन्यमानस्य तस्य महा-संवर्ताग्निः प्रलयकालाग्निर्नीराजनविधिं विरचयति इति किमाश्चर्यं नाश्चर्यमित्यर्थः । तदुक्तं कादिमते—"त्वद्देहोत्थिततेजोभिः किरणैरणिमादिभिः । आवृतां त्वां महति भावयेस्त्वत्समो भवेदिति ।" दत्तात्रेयोऽप्याह—"अरुणां करुणातरङ्गिताक्षीं धृतपाशाङ्कुशपुष्पबाणचापाम् । अणिमादिभिरावृतां मयूखैरहमित्येव विभावये भवानीम् ।" इति ।

विष्णुपक्षे—हे निषेव्य ! सेवनयोग्य आमिति सम्बोधने स्वदेहः परमेश्वरस्य देहो वेदस्तस्मादुद्भूताभिः घृणिभिः तेजोभिरणिमाद्याभिरणिमादिसंज्ञकाभिर्ऋगादिरूपाभिर्गोपीभिः सह त्वामहमित्यभेदेन यः सदा भावयति नित्यं नित्यरूपं यद् ब्रह्म तन्निमित्तं त्रिनयनस्य शिवस्य भिक्षुकत्वात् तत्समृद्धिं भिक्षारूपां तृणयतस्तुच्छीकुर्वत स्तस्य महासंवर्ताग्निरपि नीराजनं विरचयति तस्य भिक्षा प्राप्त्या जठरानलज्वालाजन्यदुःखोपशमनस्वल्पफलं प्रलयकालीनानलज्वालाजालोऽपि न दुःखमुपजनयतीति भावः । तदुक्तं क्रमदीपिकायाम्—"द्विजो भिक्षावृत्तिं य इह दिनशो नन्दतनयः स्वयं भूत्वा भिक्षामटति विहरन् गोपसुदृशाम् ॥ अमाचेतोभिः स्वैर्ललितललितैर्नर्मविधिभिः दधिक्षीराज्याभ्यां प्रचुरतरभिक्षां स लभते ॥" इति ॥ ९६ ॥

समुद्भूत इति—उमे ये विमलाः पुरुषाः भवत्यां भक्ता अमीषामुरः वक्षःस्थलं समुद्भूतस्तनभरं समुद्गत उत्तुङ्गतयोद्गतया उद्गततया उद्गतः स्थूलः परिणाहवत् स्तनभरो यत्र ततो हसितं स्मितं चारु मनोहरं कटाक्षेऽपाङ्गप्रदेशे कतिचन कतिपये कन्दर्पाः कामाः

वपुः शरीरं कुसुमितकदम्बद्युति प्रफुल्लकदम्बाकारं रोमाञ्चयुक्तमित्यर्थः इयं परिणतिः परिणामः त्वद्भक्तास्त्वद्रूपा भवन्तीति भावः । अतो हरस्य शिवस्य मनसि चित्ते मदनः कन्दर्पस्त्वद्भ्रान्तिं त्वद्भ्रमं जनयामास, स्मरहरोऽपि त्वद्भक्तान् त्वदाकारान् दृष्ट्वा विषमशरविह्वलाङ्गी भवतीति भावः ।

विष्णुपक्षे—भवति त्वयि आ स्मरणे, भवती कीदृशे ? उमे-उत्कृष्टा मा प्रमा तत्त्वज्ञानरूपा यस्मात्तस्मिन् उत्कृष्टप्रमाजनकस्यापि शिवमनसि भ्रमजनकत्वेन विरोधालङ्कारः अमीषां भक्तानामुरो वक्षस्थलं स्थूलस्तनस्य भरो भारो यस्यासौ स्थूलस्तनभरः कौस्तुभः समुद्भूतं व्यक्तं स्थूलस्तनभरं कौस्तुभं यत्र समुद्भूतस्थूलस्तनभरं, यद्वा समुद्भूतः स्थूलोऽतिशयितः स्तनः शब्दः ख्यातरूपो यस्यासौ समुद्भूतस्थूलस्तनः श्रीवत्साङ्कस्तं बिभर्त्तीति समुद्भूतस्थूलस्तनभरमित्यर्थः । शेषं समानम् ॥ ९७ ॥

कलत्रमिति—हे सति ! दक्षदुहितर्न केवलं नाम्ना त्वं सतीमचरमे पतिव्रतानां प्रधानभूते वैधात्रं विधातृसम्बन्धि कलत्रं सरस्वती कति कवयो न भजन्ति न कलत्री कुर्वन्ति यत्किञ्चित्कवित्वेनैव सरस्वतीवल्लभत्वम् । श्रियो देव्या लक्ष्मीदेव्यापतिः कैरपि किञ्चिन्मात्रैरपि धनैः को वा न भवति तव कुचाभ्यां पयोधराभ्यामासङ्गः परिष्वङ्गः महादेवं हित्वा शिवं विहाय कुरबकतरोरपि उत्तमाङ्गनालिङ्गनदोहदिनो वृक्षस्यापि असुलभो दुर्लभ इत्यर्थः ।

विष्णुपक्षे—कलत्रमित्यादिना सरस्वत्या पुमन्तरसम्बन्धमुक्त्वा लक्ष्म्यास्तदभावमाह—श्रिय इति श्रियो देव्या पितः कैरपि धनैरेव न तु वक्ष्यमाणालिङ्गनादिना महादेवं श्रेष्ठदेवं हि निश्चितं त्वां त्वामालक्ष्मीकृत्य हे अतसवर्गवसति ! सतीनां वसतौ गृहे सतीनां विद्यमानानां मध्ये अचरमा श्रेष्ठा या ई लक्ष्मीस्तस्याः कुचाभ्यामासङ्गः कुरबकतरोरप्यसुलभः तथा च त्वत्समो नान्य इति भावः ।

अथवा वैधात्रं कलत्रं सरस्वतीं कति कवयो न भजन्ते तस्याः को वा ब्रह्मा वा पतिर्न भवति, अपि तु भवत्येव तथा च सरस्वत्या अपि पतिद्वयम्, श्रियो लक्ष्म्याः कैरपि धनैः कौस्तुभादिभिः सह कुचाभ्यामासङ्गः महादेवमपि हित्वा तवैव नान्यस्य कीदृशः कुरबकतरोरप्यसुलभः ।

ननु लक्ष्म्यास्त्वदतिरिक्तानुरागो नास्तीत्यत्र किं विचित्रमत आह—देव्या दिवु क्रीडाद्यर्थधात्वर्थानुसारात् कान्तिशालायाः क्रीडावत्या गतिशालिन्याश्चञ्चलाया वा चरमे सति चरमे वयसि वार्द्धके सति सतीर्नमसतीति संज्ञो भवतीत्यर्थः । क्रीडादिशालिन्या अलक्ष्म्या अपि स्थैर्यं त्वय्येवेति त्वत्प्रभावोत्कर्ष इत्याशयः ॥ ९८ ॥

गिरामाहुरिति—हे परब्रह्ममहिषि ! महेशपत्नि महामाये अनाद्यविद्यारूपे द्रुहिणो ब्रह्मा तस्य गृहिणीं पत्नीं गिरां देवीं सरस्वतीं त्वामागमविदो वेदविद आहुः, हरेर्विष्णोः पत्नीं श्रियं पद्मां लक्ष्मीमाहुः, हरसहचरीं शिवसहधर्मिणीमद्रेर्हिमालयस्य तनयां पुत्रीमाहुः । स्वमतमाह-त्वं काप्यनिर्वचनीया तुरीया सरस्वत्याद्यतिरिक्ता दुरधिगमो दुर्ज्ञेयः निःसीममहिमा

निःसीमोऽपर्यन्तः महिमा प्रभावो यस्याः सा दुरधिगमनिःसीममहिमा विश्वं प्राणिजातं भ्रमयसि स्वकीयनानारूपं प्रदर्श्य तेन सरस्वत्यादि बुद्धिमन्तं करोषीत्यर्थः ।

अथवा गिरां देवीमैंकाररूपां पञ्चदशी वाग्भवकूटरूपां वा आगमविदस्तान्त्रिका हरेः पत्नीं श्रीबीजरूपां पञ्चदशी तृतीयकूटरूपां वा पञ्चदशीकूटत्रयस्य ब्रह्मविष्णुशिवाधिष्ठितत्वात् तुरीया ईकाररूपा तुर्यान्तैरन्तमापायेति तन्त्रराजोक्तत्रयोदशाक्षरतुरीयकूटरूपावेत्यर्थः ।

विष्णुपक्षे—हे महामाये ! महामाया ई लक्ष्मीर्यस्येत्यर्थात् "एङ् ह्रस्वादि"ति सुलोपः । त्वां सरस्वतीं लक्ष्मीं भवानीञ्चागमविदो वदन्ति स्त्रीरूपोऽपि त्वमेवेत्यर्थः । वस्तुगत्या कापि दुरधिगमनिःसीममहिमा तुरीया जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थातिरिक्तावस्था त्वं विश्वं जगत् भ्रमयसि नानात्वेन दर्शयसि, कीदृशं जगत्? परब्रह्मैव महिषोवाहनमाधार उपादानकारणं यस्य तत्परब्रह्ममहिषि महिषवाहनत्वेन संसारस्यापि वर्णनात् तस्य यमसदृशभयदायकत्वं सूच्यते ॥ ९९ ॥

सरस्वत्येति—त्वद्भजनवान् त्वद्भक्तः सरस्वत्या गद्यपद्यादि रूपाया विद्यया लक्ष्म्या धनसमृद्ध्या विहरते क्रीडति, विधेः ब्रह्मणो हरेः विष्णोः समानपत्नीकः सन् रम्येण शोभनेन वपुषा शरीरेण रतेः कामपत्न्या पातिव्रत्यं शिथिलयति दूरीकरोति, चिरजीवन्नेव ब्रह्माद्यनुलङ्घनीयं कालमुल्लङ्घ्यवर्तमान एव क्षपितो दूरीकृतः, पशुपाशानां पुत्रकलत्रादीनां व्यतिकरः सङ्गो येन स तथा यद्वा क्षपिताः पशूनां पाशा घृणा शब्दादयः तेषां व्यतिकरो येन तथाभूतः सन् परब्रह्माभिख्यं रसं परब्रह्म नाम रसं "रसो वै सः" इति श्रुतेः रसयति आस्वादयतीत्यर्थः, तदुक्तं कुलचूडामणौ—"घृणा शङ्का भयं लज्जा जुगुप्सा चैव पञ्चमी । कुलं जातिश्च शीलञ्च अष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः ॥ एतैः पाशैर्विरहितो निर्विकारो जितेन्द्रियः । विश्वव्याप्तिमहाज्ञानं क्रमेण पुरुषोऽश्नुते ॥" विष्णुपक्षे हरिरिन्द्रः, शेषं समानम् ॥ १०० ॥

निधे इति—निधीयते जगदस्यामिति निधिः तेन जगदाधारभूत इत्यर्थः, नित्यस्मेरे नित्यस्मितोल्लासवदने जीवानां मिथ्याभूतजगदावेशनिरीक्षणस्मितकारणं, ननु जगदाधारता शरीरस्य स्मितयोगश्च शरीरिण इति परस्परविरुद्धं कथमेकत्र त्वयीति अत आह—निरवधिगुणे भक्तानुग्रहाय नानारूपगुणाविष्कारेण सर्वमुपपद्यते तवेति भावः । ननु यदि भक्तानुग्रहाय शरीरादिपरिग्रहस्तत्कथं कश्चिद्राजा कश्चित्तपस्वीत्यादि भक्तेषु नातिरम्यमित्यत आह—नीतिनिपुणे भक्त्यनुकूलफलदानदक्षे, तर्हि कर्मपरतन्त्राहमित्यत आह—निराघातज्ञाने निराघातमप्रतिहतमन्यानधीनं ज्ञानमनुग्रहाय यस्या, ननु स्वातन्त्र्येऽपि क्वचित्स्वल्पफलदातृत्वं क्वचिद् बहुफलदातृत्वं तवेति कथं वैषम्यमित्यत आह—नियमपरचित्तैकनिलये ध्यानपूजादिनियमपरचित्तमात्रस्थिते, तर्हि नियमपारतन्त्र्यमेवागतमत आह—नियत्यानिर्मुक्ते नियमादिजन्यादृष्टानपेक्षे एतादृश्यां मयि किं प्रमाणमत आह—निखिलनिगमान्ताः सकलवेदान्ता उपनिषद्भागा एव स्तुतिपदानि श्रुतिस्थानानि यस्याः सकलवेदान्तैस्त्वमेव प्रतिपाद्यसे नोपनिषद्भागा एव त्वयि प्रमाणतममिति भावः । 'स्तुतपदे' इति पाठे वेदान्तैः स्तुतं पदं चरणौ यस्या इत्यर्थः । केन प्रकारेण स्तुतपदेत्यत आह—निरातङ्के निर्गत आतङ्को

बन्धजनिता भीतिर्यस्या नित्यकालत्रयाबाध्ये ममापि इमां स्तुतिं निगमय निगमीकुरु "तत्करोत्यर्थे णिच्।" वेदमिव सर्वसम्प्रतिपन्नां कुरु इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे—हे निधे! भक्तानां निधिस्वरूपे अन्यानि पदानि सप्तम्यन्तानि तेन नित्य-स्मेरत्वादिगुणयुक्ते त्वयि विषये इमां स्तुतिं निगमय वेदवदादरणीयां कुर्वित्यर्थः॥ १०१॥

मम स्तुतिमित्यनेन प्राप्तं स्वकर्तृकत्वं स्तुतेरपाकरोति—

प्रदीपज्वालाभिरिति—हे वाचां जननि मातृकारूपे! त्वदीयाभिरेव वाग्भिः तव स्तुतिरियं न मद्वाग्भिरित्यर्थः। यथा प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरस्य सूर्यस्य नीराजनविधिरारार्ति-कविधानम्, न हि सकलभुवनान्तर्वर्तिध्वान्तध्वंसकस्य भगवतो मार्तण्डस्य प्रदीपज्वालाभिः प्रकाश इत्यर्थः। सूधासूतेश्चन्द्रस्य चन्द्रोपलजललवैश्चन्द्रकान्तपानीयविप्रुषैरर्घ्यघटना अर्घ्य-दानं स्वकीयैर्निजैरम्भोभिर्जलैः सलिलनिधेः समुद्रस्य सौहित्यकरणं तृप्तिसम्पादनम् "सौहित्यं तर्पणं तृप्ति"रित्यमरः। अत्र 'यथा' शब्दाभावेऽपि प्रदीपेत्यादीनां दृष्टान्तता निदर्शना-लङ्कारर्रीत्या "तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" इतिवत्।

विष्णुपक्षे—जनमस्यास्तीति जननी जीवः जननिनां जीवानां वाक् वचनं तासां जननिवाचां मध्ये इयं स्तुतिस्त्वदीयाभिरेव वाग्भिः अन्तर्यामितया त्वयैव निर्मिता मन्मुखान्निःसरणमात्रमेवैतस्या इत्यर्थः। जननीति पूर्ववद् विष्णुपक्षे सम्बोधनं वा॥१०२॥

अर्थं मदीयमवलोक्य ततो ह्यसम्यगर्थान्तरं समधिगम्य निनिन्द्यमेतत्।
अत्यन्तदुर्गमतरे पथि सञ्चरन्तः, श्लाघ्या भवन्ति कवयः पुरतः प्रयाताः।
भेदो न ते जननि जातु जनार्दनेन, वैकुण्ठनाथपरतापि कृतात्र तेन।
मातर्भवानि! करवाणि तथापि काकुं मा कुण्ठितोऽस्तु मयि ते करुणाकटाक्षः॥

इति श्रीमहाभागवतश्रीनरसिंहस्वामिकृतं शक्तिविष्णुपरकं श्रीसौन्दर्यलहरीभाष्यं सम्पूर्णम्॥

चैत्र शुक्लचतुर्दश्यां गुरुवासरे सं० २००२ वैक्रमे लिखितम्। श्रीपीताम्बरायै समर्पितम्।
